T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLER ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ZEMAHŞERÎ'NİN KEŞŞÂF'INDA CENNETLE İLGİLİ AYETLERİN YORUMU

Ahmet ALTAY

Danışman
Prof. Dr. Emrah DİNDİ

2025

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ZEMAHŞERÎ'NİN KEŞŞÂF'INDA CENNETLE İLGİLİ AYETLERİN YORUMU

Ahmet ALTAY

Danışman
Prof. Dr. Emrah Dindi

İZMİR - 2025

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite	: Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı	: AHMET ALTAY
Öğrenci No	: 2021800507
Tez Başlığı	: Zemahşeri'nin Keşşaf'ında Cennetle İlgili Ayetlerin Yorumu
Savunma Tarihi	: 27/02/2025
Danışmanı	: Doç.Dr. Emrah DİNDİ

JÜRİ ÜYELERİ

Ünvanı, Adı, Soyadı	Üniversitesi	İmza
Doç.Dr. Emrah DİNDİ	- Dokuz Eylül Üniversitesi	.....
Doç. Dr. Veysel GENGİL	- Dokuz Eylül Üniversitesi	.....
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan Şemseddin YAĞMUR	- Ege Üniversitesi	.....

AHMET ALTAY tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği( ) / oy çokluğu( ) ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Zehra Nilüfer KARACASULU
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Zemahşerî'nin Keşşâf'ında Cennetle İlgili Ayetlerin Yorumu” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih
13/03/2025
Ahmet ALTAY
İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Zemahşerî'nin Keşşâf'ında Cennetle İlgili Ayetlerin Yorumu

Ahmet ALTAY

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Temel İslam Bilimleri Programı

Kur'ân-ı Kerîm'de, cennet farklı şekillerde tasvir edilmektedir. Zemahşerî retorik incelemeleri ve lugavi yorumlarıyla akli tefsir sahasındaki maharetini cennetin tasvir edildiği ayetlerin yorumlarında da göstermiştir. Dolayısıyla Zemahşerî'nin Keşşâf'ı, cennetle ilgili bilgiler açısından zengin bir içeriğe sahiptir.

Keşşâf Tefsîri'ndeki cennetle ilgili yorumlar, Mu'tezile'nin ilgili konudaki görüşleriyle benzerlik arz etmektedir. Bununla birlikte sünni çizgiye paralel yorumlarında azımsanmayacak ölçüde olduğu görülmektedir. Zemahşerî, bid'at ehli "bid'iyye" olarak adlandırdığı topluluğun cennetle ilgili yorumlarını sert bir dille eleştirerek kendi argümanlarının daha doğru olduğunu savunmuştur.

Zemahşerî'ye göre cennet nimetleri hem bedenen hem de ruhen idrak edilecektir. Ayrıca ona göre bazı ayetlerde zikredilen cennet anlatımlarıyla ilgili kavramlar, Câhiliyye Arap kültür antropolojisine uygun olarak kullanılmıştır. Zemahşerî'nin Keşşâf'ı, cennetle ilgili ayetlerin muhtemel bütün anlamlarıyla ilgili ayrı yorumlarda bulunduğundan, okuyucuya çok yönlü bir perspektif sunmaktadır.

Çalışmada çok yönlü bir alim olan Zemahşerî'nin cennetle ilgili ayetleri nasıl yorumladığı ve bu yorumlarında hangi itikadi ekol ile benzerlik gösterdiği konusu ele alınmaktadır. Bu bağlamda çalışma giriş, dört bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Birinci bölümde Zemahşerî ve Keşşâf Tefsîri hakkında bilgiler yer almaktadır. İkinci bölümde Zemahşerî'nin Keşşâf'ında cennetin fiziki tasvirleri, isimleri, cennet ehlinin tipolojisi vb. konulardan bahseden

ayetlerin yorumlarına yer verilmiştir. Üçüncü bölümde cennet nimetleri ile cennette meydana gelecek olayların nasıl yorumlandığı ele alınmıştır. Dördüncü bölüm ise cennetle ilgili muhtelif bazı meselelerin yorumlarına ayrılmıştır.

Anahtar Kelimler: Zemahşerî, Keşşâf, Cennet, Cennet Nimetleri, Mu'tezile.

ABSTRACT

Master's Thesis

The Interpretation of the Verses Related to Paradise in Zamakhshari's Kashshaf

Ahmet ALTAY

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Basic Islamic Sciences

Basic Islamic Sciences Programme

In the Qur'an, paradise is depicted in different ways. Zamakhshari has also shown his skill in the field of rational exegesis with his rhetorical analyses and lexical interpretations in the interpretations of the verses in which paradise is depicted. Therefore, Zamakhshari's Kashshaf has a rich content in terms of information about paradise.

The interpretations about paradise in Kashshaf Tafsir are similar to the views of the Mu'tazilites on the related subject. However, it is seen that there is a considerable amount of interpretations parallel to the Sunni line. Zamakhshari harshly criticised the interpretations of the people of bid'ah, whom he called "bid'iyya", and argued that his arguments were more correct.

According to Zamakhshari, the blessings of paradise will be realised both physically and spiritually. In addition, according to him, the concepts related to the descriptions of paradise mentioned in some verses are used in accordance with the anthropology of Jahiliyya Arab culture. Zamakhashari's Kashshaf offers a multifaceted perspective to the reader, as he makes separate interpretations of all possible meanings of the verses related to paradise.

In this study, the issue of how Zamakhshari, a versatile scholar, interprets the verses related to paradise and which school of theology he resembles in these interpretations is discussed. In this context, the study consists of an introduction, four chapters and a conclusion. In the first chapter, information about Zamakhshari and Kashshaf Tafsir is given. In the second chapter,

Zamakhshari's interpretations of the verses in Kashshaf that talk about the physical descriptions of paradise, its names, the typology of the people of paradise, etc. are given. The third chapter deals with the interpretation of the blessings of paradise and the events that will take place in paradise. The fourth chapter is devoted to the interpretations of some various issues related to paradise.

Keywords: Zemahshari, al-Kashshaf, Paradise, Blessings of Paradise, Mu'tazila.

ZEMAHŞERÎ'NİN KEŞŞÂF'INDA CENNETLE İLGİLİ AYETLERİN YORUMU

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ii
YEMİN METNİ iii
ÖZET iv
ABSTRACT vi
İÇİNDEKİLER viii
KISALTMALAR xii

GİRİŞ 1

BİRİNCİ BÖLÜM
ZEMAHŞERÎ VE KEŞŞÂF TEFSÎRİ

1.1. EBÜ'L-KÂSIM MAHMÛD B. ÖMER B. MUHAMMED EL-HÂRİZMÎ EZ-ZEMAHŞERÎ 5
1.1.1. Hayatı 5
1.1.2. Öğrenimi, İlmi Şahsiyeti ve Seyahatleri 8
1.1.3. Hocaları ve Talebeleri 10
1.1.4. Eserleri 12
1.2. TEFSÎRU'L-KEŞŞÂF 'AN HAKÂİKİ ĞAVÂMİDİ'T-TENZÎLİ VE 'UYÛNİ'L-EKÂVÎLİ FÎ VÜCÛH'İT-TE'VÎL 17
1.2.1. Esere Genel Bakış 17
1.2.2. Metodu 19
1.2.3. Kaynakları 22
1.2.4. Esere Yapılmış Olan Tenkitler 26

İKİNCİ BÖLÜM
CENNET VE CENNETLİKLER

2.1. LUGAT VE ISTILAH OLARAK CENNET 28
2.1. CENNETİN SIFAT VE KEYFİYETİ 31
2.1.1. Cennetin Konumu 31
2.1.2. Cennetin Alanı ve Büyüklüğü 34
2.1.3. Cennetin Kapıları 36
2.1.4. Cennetin Sayısı 37
2.1.5. Cennetin İsimleri/Dereceleri 39
2.2.5.1. Cennetü'l-huld 41
2.2.5.2. Cennâtü'n-naîm 41
2.2.5.3. Cennâtü'l-'adn 43
2.2.5.4. Cennâtü'l-firdevs 45
2.2.5.5. Cennâtü'l-me'vâ 46
2.2.5.7. Dâru's-selâm 47
2.2.5.8. Dâru'l-mukâme 48
2.2.5.9. Dâru'l-âhire 48
2.2.5.10. Makâmun emîn 49
2.2.5.11. 'Ukbe'd-dâr / 'Âkıbetü'd-dâr 50
2.1.6. Cennetin Sonsuzluğu 50
2.1.7. Cennette Zaman (Sabah-Akşam Kavramları) 53
2.1.8. Cennet Şu Anda Mevcut Mudur? 54
2.2. CENNETLİKLER 56
2.2.1. Cennet Ehlinin Özellikleri 56
2.2.2. Ashâbu'l-Meymene 57
2.2.3. Cennetliklerin Arındırılması 59
2.2.4. Cennetin Sakinleri 60
2.2.4.1. Hûr 61
2.2.4.1.1. Ceylan Gözlüdürler 61
2.2.4.1.2. Gencecik ve Yaşları Eşittir 61
2.2.4.1.3. Bakiredirler 62

2.2.4.1.4. Otağlarında Tahsis Edildiklerini Beklerler 62
2.2.4.1.5. Güzel Huyludurlar 63
2.2.4.1.6. Gözlerini Eşlerinden Ayırmazlar 63
2.2.4.1.7. Yakut ve Mercan Gibidirler 64
2.2.4.2. Vildân 64
2.2.4.3. Gılmân 65
2.2.4.4. Melekler 65
2.2.4.5. Cinler 66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
CENNET NİMETLERİ VE CENNET EHLİNİN DİYALOGLARI

3.1. CENNET NİMETLERİ 68
3.1.1. Cennet Nimetlerinin Çeşitleri 69
3.1.1.1. Psikolojik ve Ruhani Nimetler 70
3.1.1.1.1. Cennetliklerin Önünde, Cehennemliklerin Gülünç Duruma Düşmesi 70
3.1.1.1.2. Allah Katında Sevimli Kullarla Beraber Olma 71
3.1.1.1.3. Göz Aydınlığı Eşler ve Zürriyetle Birlikte Yaşama 73
3.1.1.1.4. Her Türlü Gam ve Kederden Arındırılmaları 74
3.1.1.1.5. Allah'ın Rızası 75
3.1.1.1.6. Ru'yetullah ve Keyfiyeti 77
3.1.1.1.6.1. Mûsâ (a.s.)'ın Talebi (Ârâf, 7/143) Bağlamında Dünya Gözüyle Ru'yetullahın İmkanı 78
3.1.1.1.6.2. (Ârâf, 7/143 Bağlamında) Ahirette Ru'yetullahın İmkanı 80
3.1.1.2. Fizyolojik ve Maddi Nimetler 82
3.1.1.2.1. Yiyecekler 82
3.1.1.2.1.1. Et/Kuş Eti 82
3.1.1.2.1.2. Meyveler 83
3.1.1.2.1.2.1. İsmi Zikredilen Bazı Meyveler 86
3.1.1.2.2. Nehirler / İçecekler 88

3.1.1.2.3. Giysiler ve Süsler 95
3.1.1.2.4. Yerleşim Mekanları 97
3.1.1.2.4.1. Çadırlar 97
3.1.1.2.4.2. Odalar 98
3.1.1.2.4.3. Meskenler 99
3.1.1.2.4.4. Köşkler 100
3.2. CENNET EHLİNİN DİYALOGLARI 100
3.2.1. Cennetlikler ve Meleklerin Diyalogları 101
3.2.2. Cennetlikler ve Yüce Allah'ın Diyalogları 103
3.2.3. Cennetlikler ve Cehennemliklerin Diyalogları 104
3.2.4. Cennetlikler ve Âraftakilerin Diyalogları 108
3.2.5. Cennetliklerin Kendi Aralarındaki Diyalogları 109
3.2.6. Cennetliklerin Duaları, Selamları ve Son Sözleri 113

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
CENNET HAKKINDA BAZI MESELELER

4.1. HZ. ÂDEM VE EŞİNİN YAŞADIĞI CENNETİN VADEDİLEN CENNET OLUP OLMADIĞI 115
4.2. CENNETTEN KOVULMUŞ ŞEYTANIN, CENNETE GİRİP GİREMEYECEĞİ 115
4.3. GAYRİ MÜSLİMLERİN ÇOCUKLARININ CENNETE GİRİP GİREMEYECEĞİ 116
4.4. EHLİ KİTAP, MÜNAFIKLAR VE MÜŞRİKLERİN CENNETE GİRİP GİREMEYECEĞİ 117
4.5. BÜYÜK GÜNAH SAHİPLERİNİN CENNETE GİRİP GİREMEYECEĞİ 118

SONUÇ 120
KAYNAKÇA 123

KISALTMALAR

a.s.	aleyhisselâm
b.	ibn (oğlu)
çev.	çeviri
Bkz.	bakınız
H.	hicri
Hz.	Hazreti
m.	miladi
ö.	ölüm tarihi
s.a.v.	sallallâhu aleyhi ve sellem
thk.	tahkik
ty.	tarih yok
r.a.	radiyallahu anh
vb.	ve benzeri
v.d.	ve diğerleri

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu ve Kapsamı;

Cennet, dünya hayatının son bulmasıyla birlikte çeşitli merhalelerin gerçekleşmesi akabinde, muttaki kulların varacağı ebedi saadet yurdudur. İslâm inancında cennet, müminlerin hem dünyevi hem de kulluk ilişkilerindeki gayretlerini artırmaya yarayan bir teşvik unsurudur.

Kur'ân-ı Kerîm'de cennetin pek çok fiziki özelliği anlatılmaktadır. Cennetin konumu, sayısı, dereceleri, genişliği, kapıları vb. gibi meseleler hususunda tefsir literatüründe çeşitli değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu yüzden araştırmamızın önemli bir kısmı cennetin sıfat ve keyfiyetiyle ilgili ayetlerin Zemahşerî tarafından nasıl değerlendirildiğini konu edinmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de birçok yönüyle tasvir edilen cennet anlatımları, yalnızca cennetin fiziki özelliklerini değil aynı zamanda cennet ehli ve çeşitli muhatapların aralarında geçen diyaloglardan da bahsetmektedir. Bu diyalogların ilki sekerat halinde Melekü'l-mevt ve muttaki kul arasında gerçekleşen diyalogdur. Dolayısıyla bu çalışmamız, cennet ehlinin yaşadığı tecrübe sıralaması açısından Kur'ân'da cennet tasvirlerinin ilk zikredildiği ölüm anından itibaren başlayarak, sonrasında gerçekleşecek olan cennetle ilgili tüm hadiselerin Keşşâf Tefsîr'inde nasıl yorumlandığını kapsamaktadır. Ayrıca Zemahşerî'ye göre cennet sakinlerinin özellikleri ve kimlerden oluştuğu da araştırmamızın ihtiva ettiği konulardan biri olmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'deki cennet tasvirlerinin dikkat çeken bir yönü de cennet nimetlerinin çeşitliliği ve sürekliliğidir. Tüm yönüyle zevk amacı taşıyan bu şatafat ortamındaki nimetler, hem psikolojik hem de fizyolojik niteliktedir. Dönemin toplumunun sosyokültürel durumu göz önüne alındığında, ilgili pasajların oldukça canlı ve renkli bir üslupla ifade edildiği görülmektedir. Buna binaen tezimizin bir kısmı Keşşâf Tefsîri'ne göre cennetin hangi nimetlerinin cismani, hangi nimetlerinin ruhani gerçekleşeceğini konu edinmektedir.

İslâm literatüründe ölüm ötesi ve eskatolojik hadiseler, gaybi meselelerdir. Bu nedenle cennet hayatının, dünyaya ait parametreler ve değer yargılarıyla doğrudan kıyaslanması her zaman doğru sonuçlara ulaştırmayabilir. İslâm tarihi boyunca

mahiyet ve keyfiyeti tam olarak kavranamayan pek çok mesele tartışmalara konu olmuştur. Elbette bu tartışmalardan bir kısmı da cennetle ilgili ayetlerdir. Keşşâf Tefsîri'nde tartışmaların odak noktasındaki bazı ayetlere açıklamalar getirilmiştir. Bu yüzden çalışmamızın son kısmı, Zemahşerî'nin ilgili ayetleri nasıl tefsir ettiği ve hangi itikadi ekollere paralellik gösteren yaklaşımlar sergilediği konularını kapsamaktadır.

Araştırmanın Önemi ve Amacı;

İyi kimseler için dünya hayatında motivasyon kaynağı, ahirette ise eşsiz bir mükafat olan cennet bahsi tüm ilahi dinler ve bazı beşeri dinlerin inanç sistemlerinin temel yapı taşlarından birisidir. Bahsi geçen bu dinler, cennet anlatımlarını renkli ve canlı bir şekilde sunmuşlardır. Bu nedenle cennetle ilgili konular insanoğlunun sürekli ilgisini çekmiştir.

Henüz deneyimlenemeyen ve ancak nakil ile hakkında bilgi sahibi olunabilen cennet, eskatolojik bir kavramdır. Bundan dolayı çeşitli çevrelerce farklı fikirler ortaya konmuş ve pek çok tartışma meydana gelmiştir. İslam ilim dünyası da bu tartışmalara sahne olmuştur. Mezhebi eğilimler, naklen elde edilen bilgilerin farklılığı, keşfi yorumlar, nasslara karşı dil bilimsel yaklaşımlar vb. birçok sebepten dolayı cennetle ilgili yorumlar zenginleşmiştir.

Beyân ve meânî ilimlerindeki maharetiyle kendisinden sonra gelen birçok müfessiri etkisi altında bırakan Zemahşerî, Keşşâf Tefsîri'nde kelimeleri ve söz dizgelerini lügavi tahlillere tabi tutmuştur. Akli istidlaller, kıraatler ve Cahiliyye şiirinden getirmiş olduğu örneklerle görüşlerinin ikna ediciliğini güçlendirmiştir. Ayrıca şedid bir mu'tezili olmasına rağmen aklen ikna olduğu meselelerde Ehl-i Sünnetten yana yer almaktan çekinmemiştir. Bununla birlikte bazı hararetli meselelerde "bid'iyye" diye adlandırdığı kişilerin görüşlerini hakarete varan sözlerle reddetmiş, kendi argümanlarını sıralayarak onların fikirlerini çürütmeye çalışmıştır.

Muhakkak günümüze kadar, cennet hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak beyân ve meâni ilimlerindeki maharetlerini tefsirinde sergileyerek, kendisinden sonra gelen birçok müfessiri etkisi altında bırakan Zemahşerî ve Keşşâf Tefsîri özelinde böyle bir çalışma yapılmadığı görülmüştür. Bu yüzden Zemahşerî'nin, ayetlere getirdiği dil bilgisel yorumlar ve akli istidlaller ile cenneti nasıl yorumladığına dair bir araştırmanın ihtiyaç olduğu fark edilmiştir.

Zemahşerî Keşşâf Tefsîri'nde, ayetlerde öne çıkarmak istediği anlamı kuvvetlendirmek için bazı kelimeleri dil bilimsel tahlillere tabi tutmaktadır. Onun bu yönü kendisini diğer müfessirlerden farklı kılan en önemli özelliklerindendir. Buna binaen çalışmamızın amaçlarından biri Zemahşerî'nin, cennet anlatımlarının zikredildiği ayetlere getirdiği dil bilimsel yorumları değerlendirebilmektir.

Kur'ân-ı Kerîm'de cennetin konumu, alanı, büyüklüğü, sonsuzluğu, cennette zaman vb. gibi cennetin fiziki keyfiyetine yönelik bilgiler mevcuttur. Çalışmamızın amaçlarından biri de cennetin fiziki tasvirlerinin yapıldığı ayetlerin, Zemahşerî tarafından mecazen mi yoksa lafzen ihtiva ettikleri manadaki gibi mi anlaşıldığını tespit edebilmektir.

Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok ayette vahyin, daha iyi anlaşılması için Arapça bir şekilde indiği vurgulanmaktadır. Böylece Kur'ân'da, vahyin ilk muhataplarının aşina olduğu birçok kavram ve deyim bulunmaktadır. Buna sebeple çalışmamız, Zemahşerî'ye göre cennetin sıfat ve keyfiyetini betimleyen ayetlerdeki deyimlerin, Cahiliye Araplarının günlük hayatta kullandıkları betimleyici deyimlerle ilişkilerinin olup olmadığını amaçlamaktadır.

Bu çalışmamızın bir diğer amacı da Mu'tezile mezhebinin Kur'ân ayetlerinden yola çıkarak spesifik görüşler öne sürdüğü "ru'yetullah", "gayri müslimlerin cennete girebilme imkanı" ve "mürtekib-i kebîrenin cennete girebilme imkanı" gibi meseleleri Keşşâf Tefsiri'nin perspektifinden inceleyebilmektir.

Araştırmanın Kaynakları ve Metodu;

Çalışmamızın ilk bölümünde Zemahşerî ve Keşşâf Tefsîri'yle ilgili bilgiler verilmiştir. Bu bölümleri hazırlarken İbni Hallikân (ö. 681/1282)'ın *Vefâyâtu'l-'Ayân,* Hamevî (ö. 626/1229)'nin *Muʿcemü'l-Üdebâʾ*, Şemsüddîn Zehebî (ö. 748/1348)'nin *Târîhu'l-İslâm*, Âdil Nüveyhid'in *Mu'cemü'l-Müfessirîn*, İbnü'l-Kıftî (ö. 646/1248)'nin *İnbâhü'r-Ruvât*, Ömer Nasuhi Bilmen(ö. 1971)'in *Büyük Tefsir Tarihi*, İsmail Cerrahoğlu'nun *Tefsir Tarihi* vb. eserlerden faydalanılmıştır. Ayrıca çalışmamızda cennetle ilgili pek çok kelimenin lügat ve ıstılahi anlamları, Râgıb Isfehânî'nin ((ö. V./XI. Yüzyılın başları) *Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân* isimli eserinden aktarılmıştır.

Çalışmamızda iki, üç ve dördüncü bölümlerinde ana kaynağımız olan "*Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâiki ve 'Uyûni'l-Ekâvîli fî Vücûh'it-Te'vîl*" isimli eser esas

alınmıştır. Bu eser 2016-2020 yılları arasında altı cilt halinde Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından yayımlanmıştır.

Ebû Muhammed Şerefüddîn Tîbî (ö. 743/1343)'nin *Fütûhu'l-Ğayb fi'l-Keşf ʿan Kınâʿi'r-Reyb* isimli eseri bir Keşşâf haşiyesi olarak, çalışmamızda ilk başvurduğumuz eserlerden biridir.

Çalışmamızda daha anlaşılır bir metin şablonu oluşturabilmek için bahsi geçen konuda Zemhaşerî'nin yorumladığı ayetlerin, hem Arapça lafzına hem de Türkçe mealine yer verilmiştir. Zikredilen ayet ve mealler, Diyanet İşleri Başkanlığının erişime sunduğu "https://kuran.diyanet.gov.tr/Tefsir/" internet adresinden alınmıştır.

Zemahşerî'nin cennetle ilgili bazı olgu ve olayları, Cahiliye örfüyle ilişkilendirmesinden dolayı, danışman hocam Prof. Dr. Emrah Dindi'nin *Kur'ân'ın Kültürel Antropolojisi* isimli eseri, tezimizde daha güncel yorumlar yapmamıza olanak sağlamıştır. Ayrıca bu eser, çalışmamızın daha sistematik bir şekilde ilerleyebilmesi adına faydalı olmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM
ZEMAHŞERÎ VE KEŞŞÂF TEFSÎRİ

1.1. EBÜ'L-KÂSIM MAHMÛD B. ÖMER B. MUHAMMED EL-HÂRİZMÎ EZ-ZEMAHŞERÎ

1.1.1. Hayatı

Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ömer el-Harizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), 27 Receb 467/18 Mart 1075 tarihinde, günümüzde Özbekistan ve Türkmenistan arasında bulunan Harizm bölgesi; Taşavuz ili Köroğlu ilçesindeki Zemahşer köyünde doğmuştur.[1] Ömrünün bir kısmını Beytullâh'a mücavir olarak geçirmesinden ötürü kendisine "Cârullah"; doğduğu bölgeye nispetle "el-Hârizmî"; bu bölgenin övünç kaynağı görülmesi sebebiyle "Fahr-i Harizm"; yazmış olduğu tefsirine atfen "Sâhibu'l-Keşşâf"; mensup olduğu Mu'tezile mezhebinin önde gelen savunucularından olmasından dolayı da "Hâtemü Şuyûhu'l-Mu'tezile" lakaplarıyla anılmıştır.[2] Ancak o, özellikle doğmuş olduğu köye nispet edilen "Zemahşerî" lakabıyla ünlenmiştir.

Zemahşerî'nin etnik kökeni hakkında bazı araştırmacılar onun Arap veya Fars kökenli olduğunu iddia etmişler. Ancak onun doğup büyüdüğü Harizm bölgesindeki Türk nüfusun çoğunluğundan dolayı, Türk olduğuna dair iddialar daha kuvvetlidir. Buna rağmen Zemahşerî, "Mukaddimetü'l-Edeb"[3] adlı eseri dışındaki tüm eserlerini

---

[1] Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-İrbilî İbni Hallikân, **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve Enbâʾü Ebnâʾi'z-Zamân mimmâ Sebete bi'n-Nakl evi's-Semâʿ ev Esbetehü'l-Aʿyân**, thk. İhsân Reşîd Abdülkadîr Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût, 1994, Cilt: II, ss. 168, 174; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâ'kût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî el-Hamevî, **Muʿcemü'l-Üdebâʾ İrşâdü'l-Erîb ilâ Maʿrifeti'l-Edîb**, thk. İhsân Reşîd Abdülkâdir Abbâs, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993, Cilt: VI, s. 2687; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-Zehebî, **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-Aʿlâm,** thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 2003, (Târîhu'l-İslâm) Cilt: XI, s. 697; Âdil Nüveyhid, **Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm ve hattâ'l-Asri'l-Hâdır**, 3. Baskı, Müessesetü Nüveyhıd es-Sikâfiyye li't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Beyrût-Lübnân 1988, Cilt: II, s. 666; Mustafa Öztürk vd., "Zemahşerî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul 2013, Cilt: 44, s. 235.

[2] Nüveyhid, Cilt: II, s. 666; İbni Hallikân, Cilt: II, s. 168; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 235.

[3] Mukaddimetü'l-Edeb'in bilinen en eski nüshaları Farsça-Arapça, Arapça-Türkçe ve Arapça-Harizmce nüshalarıdır. Afag Memmedova, "Mukaddimetü'l-Edeb'de Türkçe İslami Terimler", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı. 2, 2017, s. 452.

Arapça olarak kaleme almış; bu dile katkıda bulunmayı büyük bir şeref olarak görmüştür.[4] Onun bu gayreti pek çok alim tarafından takdir edilmiş; kendisinden "Arapçayı en iyi bilen acem" olarak övgüyle bahsedilmiştir.[5] Öyle ki Mekke'de bulunduğu sırada, bir gün Ebûkubeys Dağı'na çıkıp *"Babalarınızın ve dedelerinizin dilini gelin benden öğrenin"* diyerek bu alandaki yetkinliğini adeta bir meydan okumayla ortaya koyduğu rivayet edilir.[6]

Zemahşerî'nin yaşadığı tarihler, Büyük Selçuklu hükümdarı Sultan Melikşâh b. Alparslan (ö. 485/1092) ve onun meşhur veziri Nizâmülmülk (ö. 485/1092) devrine rastlamaktadır. Bu dönem İslâm aleminin, İslâmi ilimler, edebiyat, felsefe vb. gibi pek çok ilmi alanda yoğun terakki gösterdiği bir dönemdir. Hârizm'de ilim tahsili ve teşvikinin sair beldelere görece daha avantajlı olmasına rağmen Zemahşerî, henüz çok küçük yaşlarda türlü sıkıntılara maruz kalmış; çocukluk çağlarında bir kaza sonucu ayaklarından birini kaybetmiştir.[7] Sakatlığı sonrası oğlundan ümidini kesen babası, oğlunun hem oturur vaziyette rahatça çalışabileceği türden bir meslek sahibi olması hem de yaşadıkları maddi sıkıntıların giderilmesi temennisi ile Zemahşerî'yi bir terzinin yanına çırak olarak vermek istemiş; ancak oğlunun, ilim tahsiline karşı ısrarına dayanamayarak onu Hârizm'de bulunan bir medreseye vermiştir.[8]

Divanında, fakir ama dini hassasiyetlere sahip bir aile ortamında yetiştiğini ifade eden Zemahşerî'nin, babasının adı Ömer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zemahşerî

---

[4] Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 235; Mustafa Kılıç, **Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemahşeri Örneği**, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015, ss. 38-39.

[5] Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî, **İnbâhü'r-Ruvât ʿAlâ Enbâhi'n-Nühât**, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârül-Fikril-'Arabî, Kâhire 1982, Cilt: IV, s. 270.

[6] Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi,** Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1947, Cilt: 2., s. 464.

[7] Kıftî, Cilt: IV, s. 268; Kaynaklarda, küçük yaşlarda bacağını kaybettiğine ve ömrünün sonuna kadar tahtadan yapılmış bir bacakla yaşamını sürdürdüğüne dair kesin bilgiler olsa da bunun sebebiyle ilgili farklı rivayetler anlatılmaktadır. Bazı rivayetlere göre damdan düşmüş bazılarına göre ise, ilim yolculuklarından birinde binekten düşüp kırılan bacağını kestirmek zorunda kaldığı ifade edilmiştir. Bir başka rivayette, ünlü kelam alimi Damığa'nın, Zemahşeri'ye sakatlığının sebebini sormasına karşılık *"Ayağımın kesilmesinin nedeni annemin duasıdır; çocukken bir serçe yakalayıp ayağını iple bağlamıştım. Serçe deliğe girince ipi çekerek ayağını koparttım. Bu duruma çok üzülen annem: -Allah senin de bacağını koparsın- diye beddua etti; ben de bacağımı kaybedip çok acı çektim."* şeklinde cevap vermiştir. Bu olay Zemahşeri'nin hayatı boyunca büyük bir eksiklik hissetmesine sebep olmuş; bunu şiirlerine yansıtmış; tahta bacağını gizlemek için uzun elbiseler giymiş; sakat kalmasının nedeni hakkında insanların su-i zanda bulunmasından çekindiği için, bacağının işlediği bir cürüm sebebiyle değil de soğuktan donduğu için kesildiğine dair pek çok kişinin şahitliği ve bir hakim vasıtasıyla belgelemiş, bu belgeyi sürekli üzerinde taşımıştır. Detaylı bilgi için bkz. Hamevî, Cilt: VI, s. 2688; İbni Hallikân, Cilt: II, s. 169,170; Zehebî, Târîhu'l-İslâm, Cilt: XI, s. 698; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 235,236.

[8] Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 235; Rahman İlmamedov, "Zemahşerî'nin Mukaddimet'ül-Edeb'inde Kur'ân'la İlgili Terimler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı. 2, 2011, s. 192, 193.

(ö. 488/1095)'dir. Hârizm bölgesinde bir mahalle mescidinin imamlığını yapmaktayken, kaynaklarda tespit edilememiş bir nedenden dolayı Müeyyidu'l-Mülk (ö. 494/1101) tarafından hapsedilmiştir. Bu hadiseden sonra geçim sıkıntısı iyice artan hatta iaşesini temin etmede dahi sıkıntı yaşayan Zemahşerî, babasının affedilmesi için Müeyyidu'l-Mülk ve Nizâmu'l-Mülk'e ithafen pek çok şiirler yazmış. Ancak bu çabaları işe yaramamıştır. Ömer b. Muhammed hayatının son zamanlarını hapishanede sürdürmüş, yine hapishanedeyken 1095 senesinde hayatını kaybetmiştir.[9]

İsmail Cerrahoğlu (ö. 2022)'nun tespitine göre Zemahşerî, hayatı boyunca evlenmemiştir.[10] Şiirlerinde, bacağındaki rahatsızlığın, kendisine büyük bir eksiklik hissettirdiğini; bununla birlikte daha hırsla çalışma adına kamçılayıcı bir etken olduğunu anlıyoruz. Ömrünün ilk kırk beş senesinde daha müreffeh bir hayat yaşayabilmek, makam sahibi olabilmek için yapmış olduğu seyahatlerde o bölgenin devlet adamlarına ithafen şiirler yazmıştır. Hatta İsfahân'da Melikşâh'ın oğlu Muhammed'e yazmış olduğu şiirlerden dolayı kendisiyle iyi ilişkiler kurmuştur. Nizâmu'l-Mülk'e yazmış olduğu şiirlerde devletin makam verdiği görevlilerin, işin ehli olmadığını kendisinin bu görevlerde vazifelendirilmesi gerektiğini tavsiye etmiştir. Ancak bu ifadelerin kibir barındırması ve Zemahşerî'nin Mu'tezile'nin önde gelen savunucularından olması sebebiyle bu talebi karşılık görmemiştir.[11] Rahman İlmamedov makalesinde dile getirdiğine göre: "Zemahşerî, kendi memleketinde Hârizmşahlardan ve Selçuklulardan yeterince hürmet ve saygı görmemiştir. Bu nedenle, adeta memleketine küsercesine çeşitli ülkelere seyahat etmiştir."[12]

Kırk beş yaşındayken 512/1118 senesinde "nâhike" diye isimlendirilen şiddetli bir hastalığa tutulur. Bu hal üzereyken gördüğü bir rüya üzerine Zemahşerî'nin çehresi değişir; makam taleplerinden vazgeçer; dünyaya olan tamahından el etek çekerek Mekke'ye gitmeye karar verir. Kırk beş yaşında yaşamış olduğu bu kırılma anından sonra Zemahşerî, ömrünün sonuna kadar zahit bir alim olarak yaşamıştır. Mekke istikametine doğru seyahatinde Acem ve Arap beldelerini gezerek önde gelen

---

[9] Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 235; Hüseyin Avcı, **Zemahşerî Divânı (İnceleme-Tercüme-Dizin)**, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitisü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir 2020, s. 111,112,162; Nuri Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt: 26, 2012, s. 290; İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, Fecr Yayınevi, Ankara/Kızılay, 1996, Cilt: 1, s. 315.

[10] Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 317.

[11] Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", s. 291.

[12] İlmamedov, "Zemahşerî'nin Mukaddimet'ül-Edeb'inde Kur'ân'la İlgili Terimler", s. 193.

alimlerle fikir alışverişinde bulunmuştur. Bu sırada karşılaşmış olduğu Arap kabilelerin sosyolojik yapısını keşfedip Arapça hakkında derin malumatlara sahip olmuştur. Mekke'ye vardığında Kâbe'ye mücavir olarak ikamet etmiş ve *Keşşâf ʿan Hakâʾikı Gavâmizi't-Tenzîl ve ʿUyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Teʾvî*l isimli meşhur tefsirini burada kaleme almıştır.[13]

Zemahşerî, Cürcân'a gelip yerleştikten birkaç sene sonra altmış dokuz yaşındayken 9 Zilhicce 538/13 Haziran 1144 tarihinde bir arefe gecesi vefat etmiştir.[14]

1.1.2. Öğrenimi, İlmi Şahsiyeti ve Seyahatleri

Zemahşerî de hayranlıkla eserlerini okuduğumuz her büyük alimin yaptığı gibi, diyar diyar gezmiş; daha çok bilebilmenin izini sürmüştür. Ömrünün ilk kırk senelik kısmında yoksulluk ve sakatlık gibi duygusal olarak altında ezildiği duruma meydan okurcasına, dünyevi anlamda aza kanaat etmemiştir. Ancak zahidane bir ruha büründüğü sonraki yaklaşık otuz yılda ise üretkenlik ve ilim talebi açısından yine aza kanaat etmemiştir. Vefatından birkaç sene önce bile ilim öğrenip icazet almaya gayret göstermiştir.[15]

Zemahşerî temel eğitimini mahalle imamı olan babası Ömer b. Ahmed'den almıştır. Hatta babası, Zemahşerî'yi Zemahşer'de bulunan çeşitli hocalara da ilim öğrenmesi için göndermiştir ancak onun sakatlığı ve kendilerinin maddi durumunu göz önünde bulundurarak bundan sonraki hayatında oturarak icra edebileceği bir meslek sahibi olmasına karar vermiştir. Çok geçmeden oğlunun ilim adamı olma konusundaki ısrarlarına muhatap olmuş ve bu fikrinden vazgeçmiştir. İlim aşkının Zemahşerî'nin gönlüne düştüğü senelerde henüz Zemahşer, ne büyük ne de ilim tahsili açısından elverişli bir yer idi. Bu yüzden babası tarafından, Zemahşer'e çok yakında bulunan devrin en önemli ilim, ticaret ve kültür merkezlerinden Hârizm'de bir medreseye yerleştirilmiştir.[16]

---

[13] Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 316; Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", ss. 291-93; Öztürk vd., "Zemahşerî", ss. 235-36.

[14] Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 317; Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", s. 293; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 236.

[15] Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 235.

[16] Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", s. 290; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 235.

Zemahşerî'nin Hârizm'deki ilk hocası Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî (ö. 507/1113), o devirde sarf, nahiv, edebiyat, lügat ve tıp gibi alanlardaki yetkinliğiyle ünlenmiştir. Kendisine "*ferîdü'l-asr (asrının eşsiz âlimi)*"[17] künyesiyle seslenilen Ebû Mudar, Zemahşerî'nin ilmi şahsiyetinin teşekkülünde çok önemli bir etkileye sahip olmuştur. Bununla birlikte aşırı bir Mu'tezili olan Ebû Mudar, Zemahşerî'nin de i'tizali fikirleri benimsemesinde ve bu mezhebin en tutkulu savunucularından olmasında büyük rol oynamıştır.[18]

Ebû Mudar, Zemahşerî'ye maddi ve manevi anlamda da kol kanat germiştir. Öyle ki Selçuklu Devleti'nin en meşhur vezirlerinden olan Nizâmu'l-Mülk'ün huzurunda talebesini "en iyi talebem" diye tanıtarak onurlandırmıştır. 1113 yılında hocasının ölümü Zemahşerî'yi derinden üzmüş; kendisi için mersiyeler içeren müstakil eserler kaleme almıştır.[19]

Ebû Mudar'ın ölümünden sonra Nizâmu'l-Mülk'ten beklediği ilgi alakayı göremeyen Zemahşerî, Horasan'a ve daha sonra İsfahan'a geçmiş burada Sultan Melikşâh'ın oğlu Muhammed'le samimi ilişkiler kurmuştur.[20] Kaynaklarda Buhârâ'ya da seyahat ettiği anlaşılan Zemahşerî'nin buradaki ilmi serüveni hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.[21] Bununla birlikte Zemahşerî'nin Rey şehrinde göründüğü ve buradaki insanların, onun ilminden faydalandığı şeklinde rivayetler de mevcuttur.[22]

Hayatı boyunca ilim talep etmeye ve öğretmeye gayret eden Zemahşerî, kimi zaman hocalarının hocası, kimi zaman da talebelerinin talebesi olmuştur. Çıkmış olduğu uzun ilmi seyahatlerden sonra kendi vatanına Hârizm'e geri dönmüş; daha önce bahsettiğimiz, tüm düşünce dünyasını değiştiren ağır hastalık ve rüya hadisesi vuku bulana kadar burada yaşamıştır. Bu olaydan sonra Mekke'ye gitmeye karar vermiştir. Onu Mekke'de, Hasan b. Ali (ö. 49/669)'ın soyundan gelen Mekke Şerîfi Ebü'l-Hasan Ali (Uley) b. Îsâ b. Vehhâs (ö. 550-555/1155-1160) karşılamış; ona hem talebelik hem

---

[17] Avcı, s. 114.

[18] Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 315; Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", s. 291.

[19] Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 316; Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", s. 291; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 235.

[20] Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 316; Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", s. 291; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 235.

[21] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 170.

[22] Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm er-Râfiî el-Kazvînî, **Kitâbü't-Tedvîn fî Zikri Ehli'l-ʿİlmi bi-Kazvîn**, thk. Azîzullâh Atâridî, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1987, Cilt: III, s. 98.

de hocalık yapmıştır. Zemahşerî'ye hakettiği ilgiyi gösteren İbn Vehhâs, onu yeni eserler yazması konusunda ikna etmeye çalışmıştır.[23] Mekke'de bulunduğu esnada Zemahşerî, bedevi Arap kabilelerinin beldelerini gezerek Arap dilinin lehçe farklılıklarını öğrenmeye gayret etmiştir. Yaklaşık iki yıl kadar süren bu serüven sonunda Zemahşerî, memleketi Hârizm'e dönmüş, ancak çok geçmeden Mekke'ye olan özlemi onu tekrar yollara düşürmüştür.[24]

Üç yıl kadar sürecek olan ikinci Mekke serüveninde Zemahşerî, İbn Vehhâs'ın da teşvikleriyle eser telifine yönelmiştir. Bu süreç içerisinde meşhur Keşşâf tefsirini te'lif etmiştir. Mukaddimesindeki ifadelere göre, otuz senede dahi bitirilemeyecek bu eseri, Ebû Bekir (ö. 13/634)'ın hilafeti kadar bir sürede (2 yıl 4 ay) bitirmiştir.[25]

Mekke'de geçen bu bereketli yıllardan sonra, memleket özlemiyle son kez Mekke'den ayrılmıştır. 533/1139 yılında Hârizme doğru giderken Bağdat'a uğrayıp Ebû Mansûr Cevâlikî ile bazı kitaplar okuyup ilmi mülahazalarda bulunmuş. Daha sonra Hârizm'e geçen Zemahşerî, burada vefat etmiştir.[26]

1.1.3. Hocaları ve Talebeleri

Zemahşerî sakat bacağına, maddi imkansızlıklara ve diğer tüm olumsuzluklara rağmen faydalanabileceğini hissettiği her kimseden ilim öğrenmeye gayret etmiştir. İlim uğruna diyar diyar gezmiş; kendilerinden ders aldığı birçok alime talebelik etmiştir. Zemahşerî'nin hocalarından kısaca bahsedeceğimiz bu bölümde, bütün isimleri eksiksiz zikretmemiz mümkün değildir. Çünkü bu üstatların isimlerinin yalnızca bir kısmı kaynaklarda bulunmaktadır.

Yukarıda belirttiğimiz gibi bir terzi ustası olmaktan sıyrılıp medreseye kaydolması, Zemahşerî için sonraki hayatına yön verecek en önemli kararlardan

---

[23] Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 316; Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", s. 292; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 235; Zemahşerî, tefsirinin mukaddimesinde İbn Vehhâs'tan övgüyle bahsederek, tefsirine en çok rağbet eden kişi olduğunu bildirir. Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, Keşşâf ʿan Hakâʾıkı Gavâmizi't-Tenzîl ve ʿUyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Teʾvîl (Metin-Çeviri), thk. Muhammed Coşkun vd., Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2016, (Keşşâf), Cilt: I, s. 64.

[24] Kıftî, Cilt: IV, s. 266; Cerrahoğlu, Cilt: 1, ss. 316-17; Yüce, "Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)", s. 292.

[25] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 64.

[26] Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 317.

biridir. Bu medresede tıp, nahiv ve lügat ilimlerinde mahir olan Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî ile karşılaşması ise büyük bir kırılma noktasıdır.[27] Zemahşerî'nin i'tizali fikirlerini perçinleyip bu akidenin en önemli savunucularından olmasını sağlayan Ebû Mudar, aynı zamanda Hârizm'de Mu'tezile Mezhebi'nin yayılmasında büyük pay sahibidir.[28]

Ebû Mudar ile birlikte Zemahşerî'nin Mu'tezile akidesini benimsemesine katkıda bulunan iki isim daha vardır. Bunlardan ilki Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101)[29]; ikincisi ise Hârizm Bölgesi'nin en büyük Mu'tezile kelamcısı olarak bilinen Rüknüddîn Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî el-Hârizmî (ö. 536/1141)'dir.[30]

Zemahşerî, Bağdat şehrinde bulunduğu süre zarfında pek çok hocadan ders almıştır. Edebi ilimleri Ebû Nasr el-İsfahânî (ö. ?)[31] ve Ebü'l-Hasan Ali b. Muzaffer en-Nîsâbûrî (ö.493/1100)'den; hadis ilmini Ebû Sa'd eş-Şekkânî (ö. 506/1112), Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî (ö. ?) ve Ebû'l-Hattâb Nasr b. Ahmed İbnü'l-Batir (ö. 494/1101)'den; fıkıh ilmini ise Ebû Abdullâh ed-Dâmegânî (ö. 498/1104)'den okumuştur. Yine burada çeşitli lügat kitaplarını Ebû Mansûr Cevâlikî (ö. 540/1145)'den okumuş bu alanda icazet almıştır.[32]

518/1124 tarihinde Sîbeveyhî (ö. 180/796)'nin *el-Kitâb* isimli eserini okumak için Horasan'dan Mekke'ye gelerek Ebû Bekir Abdullah b. Talhâ Ya'bürî (ö. 518/1124)'den; sarf, nahiv ve edebiyat gibi ilimler için Ebü's-Saâdât İbnü'ş-Şecerî (ö. 542/1148)'den ders almıştır. Bu seyahatinde civar kabileleri gezerek Arap dilinin farklı kullanışları hakkında bilgiler almıştır.[33]

Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî (ö. 646/1248)'nin ifadesiyle kendi zamanında Arapça'yı en iyi bilen acem[34] olan Zemahşerî, bu methe mazhar olabilmek için ömrünün sonuna kadar isimlerini zikretmekte zorlandığımız sayısız alimin tedrisatından geçmiştir. Kimi zaman

---

[27] Hamevî, Cilt: VI, s. 2685; Cerrahoğlu, Cilt: 1, ss. 315-16; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 235.

[28] Hamevî, Cilt: VI, s. 2686; Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 316; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 235; "Zemahşerî", **Temel İslam Ansiklopedisi**, İSAM 215, İstanbul, 2020, Cilt: 8, s. 484.

[29] Muhammed Eroğlu, "Hâkim el-Cüşemî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, Cilt: 15, s. 185.

[30] Orhan Şener Koloğlu, "İbnü'l-Melâhimî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Ankara, 2020, Cilt: EK-1, s. 616.

[31] Kılıç, s. 45.

[32] Kıftî, Cilt: IV, s. 270; Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 316; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 236.

[33] Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 316; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 235.

[34] Kıftî, Cilt: IV, s. 270.

hocalarına hocalık; kimi zaman da talebelerine talebelik yapmıştır. Her ne kadar ömrünün bir kısmında karakteristik açıdan kendini beğenmiş tavırlarıyla öne çıkmış olsa da Zemahşerî'nin, talebelerine talebelik yapma konusunda yüksündüğünü söyleyemeyiz. Öyle ki o, Cevâlikî'den icazet aldığı sırada altmış altı yaşındaymış.[35]

Ömrünü ilmi seyahatlerle geçiren Zemahşerî, bulunduğu şehirlerde talebe yetiştirip icazet vermeye özen göstermiştir. Bundan dolayı çeşitli bölgelerden pek çok talebesi bulunmaktadır. Bu isimlerden öne çıkanlar şunlardır:

Zemahşer: Ali b. Muhammed el-İmrânî el-Hârizmî, Âmir b. Hasan es-Simsâr (ö.?);

Hârizm: Ebû Tâhir Sâmân b. Abdilmelik el-Fakîh (ö.?);

Semerkant: Ebû Sa'd Ahmed b. Mahmûd eş-Şâşî (ö.?);

Abyurt: Ebû'l-Mehâsin Abdurrahîm b. Abdillâh el-Bezzâr (ö.?);

Taberistan: Ebû'l-Mehâsin İsmâîl b. Abdillâh et-Tâvilî (ö.?);

Ders aldıkları bölgeleri tespit edemediğimiz, Zemahşerî'nin talebelerinden bazı isimler ise şunlardır; Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ebi'l-Kâsım b. Bâbcûk (Baycûk) el-Hârizmî el-Bakkâlî (ö. 562/1167), Ebû'l-Fadl Bukâlî (ö.?), Ya'kûb b. Ali b. Muhammed b. Ca'fer Ebû Yûsuf el-Belhî (ö.?), Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Mervân Kumrânî Hârizmî Ebû'l-Hasen (ö.?), Muvaffak b. Ahmed b. Ebî Sa'îd İshâk Ebû'l-Müeyyed el-Mekkî (ö. 568/1172) ve 'Uleyy b. Hamzâ b. Vahhâs Ebû't-Tayyîb (ö.?).[36]

Zemahşerî'nin hocaları ve talebeleri hakkında kısaca bilgiler verdiğimiz bu alt başlıktan anlaşılacağı üzere, kendisi hem öğrenmek hem de öğretmek adına çeşitli bölgelere pek çok ilmi seyahatler gerçekleştirmiştir.

1.1.4. Eserleri

Tefsir, hadis, fıkh, feraiz, lügat, nahiv, şiir, aruz ve daha birçok alanda eser te'lif eden Zemahşerî'nin, bu eserlerinin bir bölümü kolayca ulaşılabilir nitelikte neşredilmiş, bir bölümünün ise çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır.

[35] Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 236.
[36] Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 317,318.

Bunların dışında adları bilinen ancak metnine ulaşılamayan eserler de vardır.[37] Bu bölümde Zemahşerî'nin eserlerinin bir kısmını zikredeceğiz.

a) Tefsir:

- el-Keşşâf ʿan Hakâʾıkı Gavâmizi't-Tenzîl ve ʿUyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Teʾvîl,
- en-Nüketü'l-İʿrâb fî Garîbi'l-İʿrâb,[38]
- el-Keşf fi'l-Kırâʾât / el-Keşf fi'l-Kırâʾâti'l-ʿAşr,[39]

b) Hadis:

- el-Fâʾik fî Garîbi'l-Hadîs,[40]
- el-Hasâisu'l-Aşerati'l-Kirâmi'l-Berere,[41]
- el-Muhtasar min Kitâbi'l-Muvâfaka beyne Ehli'l-beyt ve's Sahâbe,[42]

c) Fıkıh:

- er-Ruʾûsü'l-Mesâʾil Mesâilu'l-Hılâfiyye beyne'l-Hanefiyyeti ve'ş-Şâfiî'yye,[43]

---

[37] Kılıç, s. 49.

[38] Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; "Kur'an'daki garîb lafızların i'rabına dairdir" Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 318; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 236.

[39] Kıraat-ı Aşere ile ilgili eser. Bazı kaynaklarda "Keşf fi'l-kırâʾâti'lʿaşr" ismiyle de anılır. Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 236.

[40] Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, **Nüzhetü'l-Elibbâʾ fî Tabakâti'l-Üdebâ**, thk. İbrâhim Sâmerrâî, Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ' 1985, s. 290; Sıbt İbnü'l-Cevzî, bu eseri lüğavi olarak kategorize etmiştir. Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî Sıbt İbnü'l-Cevzî vd., **Mirʾâtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Aʿyân**, Dâru'r-Risâletü'l-İ'lmiyye, Şam, 2013, Cilt: XX, s. 348; "Zemahşerî'nin hadislerde geçen nâdir kelimelere (Garîbu'l-Hadîs) dair yazmış olduğu eseri" Selman Başaran, "el-Fâiḳ fî Garîbi'l-Hadîs", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, Cilt: 12, s. 102.

[41] Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, **Rebîʿu'l-Ebrâr ve Nusûsü'l-Aahyâr**, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrût, 1412, (Ebrâr), Cilt: I, s. 14; Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 318.

[42] Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Erhan Afyoncu, "Semiz Ali Paşa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, Cilt: 36, s. 496,497; Ebû Sa'd İsmâîl b. Alî b. el-Hüseyn es-Semmân er-Râzî (ö. 445/1053)'nin Ehl-i beyt'in ve sahâbenin fazileti hakkında yazmış olduğu Muvâfaka beyne Ehli'l-beyt ve's-sahâbe ve mâ revâhu küllü ferîkın fî hakki'l-âhar isimli eserine, Zemahşerî'nin yaptığı bir ihtisar çalışmasıdır. Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 236,237.

[43] Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısrî ed-Dâvûdî, **Tabakâtü'l-Müfessirîn li'd-Dâvûdî**, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1433, Cilt: II, s. 316; "Zemahşerî'nin ibadat, muamelat, münakahat ve cinayat gibi fıkhın ana konularındaki meseleleri Hanefi ve Şafilerin muhtelif görüşlerini belirterek yazdığı eserdir." Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 237; Eserin tam adı için Avcı'nın makalesinden faydalanılmıştır. Hüseyin Avcı, "Zemahşerî'nin el-Minhac fî Usûli'd-Din Adlı Eseri ve Beyan Üslubu", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı. 8, 2021, s. 379.

- eş-Şâfiu'l-Ayy min Kelâmi'ş-Şâfi'î,[44]
- el-Mu'cemu'l-Hudûd,[45]
- eş-Şekâiku'n-Nu'mân fî Hakâiki'n-Nu'mân,[46]
- er-Râid fi'l-Ferâiz,[47]

d) Kelam:

- el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn,[48]

e) Dil, Lügat ve Edebiyat:

- el-Mufassal fî Sanʿati'l-İʿrâb,[49]
- el-Ünmûzec,[50]
- el-Mukaddimetü'l-Edeb,[51]
- el-Esâsü'l-Belâga,[52]
- el-Müfred ve'l-Müʾellef,[53]
- el-Mesʾele fî Kelimeti'ş-Şehâde,[54]

---

[44] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 169; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316.

[45] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 169; Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316; Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 319.

[46] Dâvûdî, Cilt: II, s. 316.

[47] Dâvûdî, Cilt: II, s. 316; Hamevî, Cilt: VI, s. 2691.

[48] Dâvûdî, Cilt: II, s. 316; "Zemahşerî'nin usûlü'l-hamse başta olmak üzere itizali görüşlerini serdettiği eserdir." Avcı, Minhâc, s. 380,389; Hamevî, Cilt: VI, s. 2691.

[49] Acem müslümanların Arapça konusundaki ihtiyaçlarına binaen yazılmış nahiv alanında bir eserdir. Dâvûdî, Cilt: II, s. 315; Ömer Rızâ Kehhâle, **Muʿcemü'l-Müʾellifîn: Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-ʿArabiyye**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrût, 1985, Cilt: XI, s. 186; Hamevî, Cilt: VI, s. 2691.

[50] Mufassal isimli eserin muhtasarıdır. Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî es-Süyûtî, **Tabakâtü'l-Müfessirîn li's-Süyûtî**, thk. Ali Muhammed Amr, 1. Baskı, Mektebetü'l-Vehbe, Kâhire, 1396, s. 121; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 237.

[51] Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Zemahşerî bu eseri, Arap dilini öğrenmek isteyen Harzemşahlar Devleti'nin hükümdarı Atsız b. Muhammed'in talebinden sonra yazmaya karar vermiş, eseri hükümdara atfetmiştir. Eserin amacı, ana dili Arapça olmayan milletlere Arapça'yı öğretmek, Araplara da Arapça'nın fazileti ve inceliklerini ıspatlamaktır. Mukaddimetü'l-edeb aynı zamanda bir sözlük mahiyetindedir. Selami Sönmez, "Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri Mukaddmetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri", **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı. 40, 2009, ss. 161-63.

[52] Arapça deyimler ve mecazi terkipler sözlüğü mahiyetindedir. Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 318; Hulusi Kılıç, "Esâsü'l-Belâga", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul 1995, Cilt: 11, s. 357.

[53] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 170; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316; Nahivle alanında küçük çaplı bir risaledir. Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 318.

[54] Kelime-i şehadetin nahvi tahlile tabi tutulduğu küçük bir risaledir. Enver Arpa, Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri, Fecr Yayınları, Ankara, 2012, s. 44; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 237.

- ed-Dîvânü'ş-Şiʿr (Dîvânü'l-Edeb),[55]
- eş-Şerhu Ebyâti Kitâbi Sîbeveyhi,[56]
- el-Muhâcât bi'l-Mesâʾili'n-Nahviyye (Ehâci'n-Nahviyye),[57]
- el-Aʿcebü'l-ʿAceb fî Şerhi Lâmiyyeti'l-ʿArab,[58]
- el-Kasîde fî Suʾâli'l-Gazzâlî,[59]
- el-Kusṭâsü'l-Müstakîm fi'l-ʿArûz,[60]
- ed-Dürrü'd-dâʾir el-Müntehab fî Kinâyâti ve'stiʿârâti ve Teşbîhâti'l-ʿArab,[61]
- en-Nevâbigu'l-Kelim (Kelimü'n-Nevâbiğ),[62]
- el-Müstaksâ fi'l-Emsâl (Müstaksâ fî Emsâli'l-ʿArab),[63]
- el-Kitâbü'l-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyâh,[64]

f) Diğer eserleri:

- el-Makâmât / Nesâ'ihu'l-Kibâr,[65]
- eş-Şerhu'l-Makâmât,[66]
- el-Atvâku'z-Zeheb fi'l-Mevâ'iz ve'l-Hutab / Nesâihu's-Sığâr,[67]
- er-Rabîü'l-Ebrâr / Füsûsu'l-Ahbâr / Nusûsu'l-Ahbâr,[68]
- el-Kelimü'n-Nevâbiğ,[69]
- es-Sevâiru'l-Emsâl,[70]
- ed-Dürru'd-Dâir Müntehâb fî'l-Kinâyât ve İstiârât ve Teşbihâti'l-'Arab,[71]

---

[55] Hamevî, Cilt: VI, s. 151; İbni Hallikân, Cilt: II, s. 170; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316.
[56] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 170; Hamevî, Cilt: VI, s. 151; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316.
[57] Kehhâle, Cilt: XI, s. 186; Süyûtî, s. 121; İbni Hallikân, Cilt: II, s. 169.
[58] Hamevî, Cilt: VI, s. 151; Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 318.
[59] Zemahşerî, Ebrâr, Cilt: 1, s. 15; Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 22.
[60] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 170; Hamevî, Cilt: VI, s. 151; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316; Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 318.
[61] Zemahşerî, Cilt: I, s. 22; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 237; Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 318; "Edebi sanatlarla ilgi bir eserdir." Arpa, s. 47.
[62] Kelimü'n-nevâbigu fi'l-Mevâi'z ismiyle de anılır. Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; "Kısa vecizlerden oluşan bir metindir." Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 237.
[63] Hamevî, Cilt: VI, s. 151; İbni Hallikân, Cilt: II, s. 170; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316.
[64] Hamevî, Cilt: VI, s. 151; Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 318.
[65] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 169; Hamevî, Cilt: VI, s. 151; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316.
[66] Hamevî, Cilt: VI, s. 151; Dâvûdî, Cilt: II, s. 315; Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 318.
[67] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 169; Hamevî, Cilt: VI, s. 151; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316.
[68] Kıftî, Cilt: IV, s. 352; Enbârî, s. 290; İbnü'l-Cevzî vd., Cilt: XX, s. 348.
[69] Kehhâle, Cilt: XI, s. 320; Zemahşerî, Ebrâr, Cilt: I, s. 15.
[70] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 170; Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Dâvûdî, Cilt: II, s. 315.
[71] Muvâffakuddîn Yaîş b. Ali b. Yaîş b. Muhammed İbn Yaîş Ebü'l-Bekâ, **Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî**, thk. Emîl Bedî' Ya'kûb, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût-Lübnân, 2001, Cilt: I, s. 12.

- el-Müsteksâ fî'l-Emsâl,[72]
- ed-Dîvânü'l-Hutab,[73]
- ed-Dîvânü't-Temsîl,[74]
- er-Risâletü'n-Nâsiha,[75]

e) İsmi bilindiği halde mevcut olmayan eserleri:

- el-Emâlî,[76]
- el-Aklü'l-Küll,[77]
- el-Ecnâs,[78]
- ed-Dâlletü'n-Nâşid,[79]
- el-Cevâhiru'l-Luğa,[80]
- es-Samîmu'l-'Arabiyye,[81]
- et-Tesliyetü'd-Darîr,[82]
- ez-Ziyâdât 'ale'l-Füsûl,[83]
- el-Mu'cemun Arabî Fârisî,[84]
- el-Kitâbu'l-Esmâ fi'l-Luğa,[85]
- ed-Dîvânu'r-Resâil,[86]
- er-Risâletü'l-Mes'eme,[87]
- er-Risâletü'l-Esrâr,[88]

[72] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 170; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316.
[73] Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Ebü'l-Bekâ, Cilt: I, s. 13.
[74] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 170; Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Dâvûdî, Cilt: II, s. 315.
[75] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 170; Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316.
[76] İbni Hallikân, Cilt:II, s. 170; Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316.
[77] Hamevî, Cilt: VI, s. 2691.
[78] Hamevî, Cilt: VI, s. 2691.
[79] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 169; Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316.
[80] Hamevî, Cilt: VI, s. 2691.
[81] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 170; Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316.
[82] Hamevî, Cilt: VI, s. 2691.
[83] Abdullatîf b. Muhammed b. Mustafâ Riyâzizâde, **Esmâü'l-Kütüb**, thk. Muhammed Tuncî, 3. Baskı, Dârül-Fikr, Şam, 1983, s. 20.
[84] Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî ez-Ziriklî, **Aʿlâm**, 15. Baskı, Dâru'l-'İlim li'l-Melâyîn, Beyrût, 2002, Cilt:VII, s. 178.
[85] Hamevî, Cilt: VI, s. 2691.
[86] İbni Hallikân, Cilt: II, s. 150; Hamevî, Cilt: VI, s. 2691; Dâvûdî, Cilt: II, s. 316.
[87] Hamevî, Cilt: VI, s. 2691.
[88] Hamevî, Cilt: VI, s. 2691.

- er-Risâletü't-Tasarrufât.[89]

1.2. TEFSÎRU'L-KEŞŞÂF 'AN HAKÂİKİ ĞAVÂMİDİ'T-TENZÎLİ VE 'UYÛNİ'L-EKÂVÎLİ FÎ VÜCÛH'İT-TE'VÎL

1.2.1. Esere Genel Bakış

Günümüzde yaygın olarak, Keşşaf, Tefsîru'l-Keşşâf/Keşşâf Tefsîri ve Tefsîru'z-Zemahşerî/Zemahşerî Tefsîri gibi isimlerle anılan eserin asıl adı, "Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâiki ve 'Uyûni'l-Ekâvîli fî Vücûh'it-Te'vîl" dir. Diğer isimlere nazaran "Keşşâf" ismi daha fazla kullanılmaktadır. Teracim ve tabakat kitaplarını incelediğimiz zaman, Zemahşerî'den bahseden pek çok maddenin başlığında ya da metninde Zemahşerî için "Sâhibu'l-Keşşâf" künyesi kullanılmıştır.[90] Yine bu kitaplarda müfessirin eserlerinin sayıldığı bölümlerin pek çoğunda tefsirin tam adı kullanılmayıp, Keşşâf ismi zikredilmiştir.

Keşşâf, okurlarına Kur'an ayetlerinin belağat ve inceliklerini eşsiz bir şekilde sunmuş olmasına rağmen, kalemi tutan elin Hâtemü'l-Mu'tezile lakabıyla ün salan Zemahşerî olmasından dolayı hakettiği rağbeti görememiştir. Eser üzerine sayısız yazılmış şerhler, haşiyeler vb. incelendiği zaman, daha çok Zemahşerî'ye cevap verme gayretine girişildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte eserden, i'tizali görüş ve düşünceler izole edilerek, farklı mezhep ve düşünce akımlarına ait pek çok başarılı addedeceğimiz Keşşâf taklidi tefsirler de yazılmıştır. Bu tefsirlerden en önemlileri Eş'ârî ve Şâfiî formunda Beydâvî'nin (ö. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl*'i, Mâturîdî ve Hanefi formunda Nesefî'nin (ö. 710/1310) *Medârikü't-Tenzîl*'idir. Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) ise *İrşâdü'l-ʿAkli's-Selîm* isimli tefsirinde, Keşşâf'taki i'tizali görüşleri

---

[89] **Hizânetü't-Türâs**, Merkezü'l-Melik Faysâl li'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, Riyad, 1431, Cilt: II, s. 69.

[90] İbni Hallikân, Cilt: II, ss. 344, 5/168; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî ez-Zehebî, **Siyeru Aʿlâmi'n-Nübelâ**, thk. Şuayb Arnaût, 3. Baskı, Müessesetü'r-Risâle, Kâhire, 1985, (Siyer) Cilt: XX, s. 152; Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, **Vâfî bi'l-Vefeyât**, thk. Ahmed Arnaûd, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrût, 2000, Cilt: XIV, s. 143; Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî el-Fâsî, **İkdü's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn**, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1998, Cilt: VI, s. 37; Ebû Muhammed Ebû Muhammed et-Tayyîb b. Abdullâh b. Ahmed b. Ali, **Kilâdetü'n-Nehr fî Vefeyâti A'yâni'd-Dehr**, thk. Cum'a Mekrî-Hâlid Zevârî, Dâru'l-Minâc, Cidde 2008, Cilt: IV, s. 120.

ayıklayıp Eş'ârî ve Mâturîdî görüşleri mezcettiği bir metin formu oluşturmuştur. Önemli bir kesimi hariç tutacak olursak, Keşşâf'a nazaran bu kitaplar Türkler ve hakimiyet kurdukları toprakların halkları tarafından daha fazla ilgi görmüştür.[91] Her şeye rağmen yine de *Envâru't-Tenzîl* ile birlikte Keşşâf, Osmanlı medreselerinin müfredatında, vazgeçilmez tefsirlerinden olmuşlardır.[92]

Mu'tezile'nin Adliyye Nâciyye fırkasından Arap Dili ve itikadi anlamda alim kişiler, Zemahşerî'ye gelerek bazı mübhem ayetlerin beyan edilmesi için müracat etmişler. O da bu ayetlerin inceliklerini kendilerine açıklar. Aldıkları cevapları hayranlıkla dinleyen topluluk, Zemahşerî'nin bu konuda bir eser te'lif etmesini talep etseler de o, bu teklifi reddeder.[93] Ancak bir süre sonra topluluğun ısrarına karşılık vererek Fâtiha Sûresi'nden başlayarak Bakara Sûresi'nin önemli bir kısmını geniş açıklamalarla te'lif etmiştir. Hârizm'de gerçekleşen bu gelişmelerden sonra, kendisine olan rağbetin arttığını gören Zemahşerî, eser te'lif etme konusunda daha da şevke gelmiştir.[94] Akabinde iskan etmek üzere Mekke'ye doğru yola çıkmıştır. Mekke'ye vardığında onu karşılayıp hürmet eden şehrin şerifi İbn Vehhâs'ın yoğun ısrarları sonucunda Zemahşerî ikna olarak[95] Kur'an'ın tamamını tefsir edebilmek için kendisine otuz yıllık bir yol haritası çizmiştir. Ancak o, eserini Hz. Ebû Bekir'in hilafeti kadar kısa bir sürede (iki yıl dört ay) ikmal etmiştir.[96]

Yukarıda anlatılan bilgiler ışığında tefsirin te'lif edilişi, deneme ve tamamlama olarak iki safhada gerçekleşmiştir. Deneme aşamasında Fâtiha ve Bakara sureleri gibi belli başlı sureler tefsir edilmiş; sureler ve çeşitli Kur'ân ilimleri hakkında ön bilgiler verilmiştir. İkinci aşamada ise Kur'ân'ın tamamı tefsir edilmiştir. Ömrünün sonuna dek ilim halkalarından ayrılmayan Zemahşerî, ilmi birikim ve malumatının çok olmasına rağmen Fahreddîn Râzî'nin *Mefâtihu'l-Ğayb*'ı gibi geniş hacimli bir eser

[91] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 23.

[92] Bilgin Aydın vd., "XVII. Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme)", **Dil ve Edebiyat Araştırmaları**, Cilt: 19, Sayı. 19, 2019, s. 188, 207.

[93] Cerrahoğlu'nun aktardığına göre: topluluğun ısrarından sonra böyle bir işe girişmenin kendisine farz olduğunu anlayıp, bu topluluğa sure başları ve Bakara Suresi'nin mübhem meseleleri hakkında geniş bilgiler içeren risaleler yazdırmıştır. Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 323.

[94] Arpa, s. 78.

[95] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 24.

[96] Tefsirin mukaddime bölümünde mevcut bilgiler ışığında, Kâbeye mücavir olduğu 526/1132 yılında Keşşâf'ı yazmaya başlamış, yine aynı bölgede mescidin Süleymaniye isimli kapısının karşısında 528/1134 senesi 23 Rabiulahir Pazartesi günü eseri son haline getirmiştir. Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 64.

ortaya koyamamıştır. Oğuzhan Şemseddin Yağmur, bu durumun Zemahşerî'nin ilerleyen yaşıyla birlikte tefsiri tamamlayamama korkusu ve çevresindekilerin tefsirin son halini sabırsızlıkla beklemesinden dolayı gerçekleştiği tespitinde bulunmuştur.[97]

Zemahşerî, tefsirin giriş kısmında kendisini böyle bir tefsir yazmaya yönlendiren saikleri zikreder. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Kendi asrında tefsir ilminin, ehil kimselerin elinde olmadığını düşünmesi,
2. Tefsir metodu ve müfessirin özelliklerini serdetme isteği,
3. Meânî ve Beyân ilimlerindeki maharetini tefsir üzerinde gerçekleştirme isteği,
4. Belagât ve nazım inceliklerinin hakkını vermek,
5. Çeşitli ayetlerde Ehl-i Adl ve Tevhîd'in kurmuş olduğu Kelâm ilminin şerefine dikkat çekmek ve bu vesileyle i'tizali görüşleri savunma isteği,[98]
6. İlmi birikim ve hayat tecrübesinin zirvede olduğunu hissederek eşsiz bir eser ortaya çıkarma isteği.[99]

Yukarıda tespit edilen maddelerden anlaşılacağı üzere Zemahşerî, bu işi gerçekleştirme konusunda kendisini oldukça yeterli görmektedir. Tefsirini ikmal ettiği vakit, eserin değeri konusunda tevazu göstermeyip şu beytiyle övünçte bulunmuştur:

"ان التفاسير في الدنيا بلا عدد وليس فيها لعمري مثل كشافي"

"Dünyada sayısız tefsir var gerçi amma; hayatıma and içerim ki, yok içlerinde benim Keşşâf'ım gibisi"

"ان كنت تبغ الهدى فالزم قرائته فالجهل كالداء والكشاف كشافي"

"Doğrunun peşinde isen onu mutlaka okumalısın. Çünkü bilgisizlik hastalık gibidir; Keşşâf'tadır şifası."[100]

1.2.2. Metodu

Taradığımız kaynaklara göre Zemahşerî'nin tefsir tanımı konusunda derli toplu bir ifadesine rastlanmamıştır. Ancak yaşadığı asırda beyân ve meâni ilimlerinin tefsir

[97] Oğuzhan Şemseddin Yağmur, **Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2020, s. 28.
[98] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 24, 25.
[99] Yağmur, s. 29.
[100] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 23.

ilminde hakkı verilerek kullanılmadığı, bu ve bunun gibi pek çok sebepten dolayı tefsir ilminin ehil olmayan kimselerce temsil edilmesine tepki gösterdiği anlaşılmaktadır.[101]

Tefsir yapılırken, başta ayetler, hadisler ve sebebi nüzul gibi dökümanların sırasıyla kullanılması en etkili yöntemdir. Bununla birlikte rivayetlerin tercihi, öncüllenişi ve yorumlanması da bir diğer yöntemdir.[102] Ancak birbirlerinden oldukça zıt görünen bu iki yöntem birlikte kullanılmak durumundadır. Çünkü rivayetsiz ortaya konulan dirayet makbul değildir. Bununla birlikte rivayetlerin nakillerinde tercih söz konusu olduğundan dolayı, dirayet olmadan rivayet de mümkün değildir. Günümüzde tefsirler yöntem olarak sınıflandırılırken hangi yönü ağır basarsa o sonuca göre rivayet veya dirayet diye adlandırılır.

Mu'tezile mezhebi savunucularının en kritik özellikleri, problemleri çözüme kavuşturma aşamasındaki akla verdikleri önemdir.[103] Zemahşerî'nin tefsirini okuyan hemen her kişinin ilk fark edeceği özellik, onun Kur'ân-ı Kerîm'i akıl yürütmelere dayalı açıklama çabası olacaktır. Zemahşerî, neredeyse tefsirini gerçekleştirdiği her ayette veya ifadede akıl yürütmelerine yer vermiş ve özellikle lugavi çıkarımlarla arzu ettiği nihai anlamı elde etmeye çalışmıştır. Onun bu konudaki başarısı, sadece ehli tevhid ve adalet fırkasından değil, aynı zamanda i'tizali görüşlerini eleştirenler tarafından da kabul edilmiştir. Bu nedenle Zemahşerî, akli tefsirin öncüsü olarak kabul edilmiş, bu nedenle kendisinden sonra gelen birçok müfessir tarafından da takip edilmiştir.[104]

Zemahşerî'nin tefsir anlayışına göre akli istidlaller, sünnet, icma ve kıyastan daha önceliklidir.[105] Ancak konu vahiy ile tefsir olduğu zaman, bir karmaşıklık söz konusudur. Mu'tezile mezhebinin diğer mensupları her ne olursa olsun aklı öncelerken, Zemahşerî bu hususta daha itidalli davranmaya gayret etmiştir. Buna göre

[101] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 24, 25.
[102] Ömer Dumlu, **Tefsire Giriş**, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2018, ss. 119, 125, 126.
[103] İbrahim Agâh Çubukçu, "Mu'tezile ve Akıl Meselesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Sayı. 1-4, 1964, ss. 51-61; İbrahim Demircan, **Hanefi Ceza Hukukunda Akli İstidlal**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi,), Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2024, s. 24.
[104] Arpa, s. 80.
[105] Hilmi Kemal Altun, **Zemahşerî'nin Kelami Görüşleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019, ss. 72-80.

özellikle inançla alakalı meselelerde vahyi aklın önüne geçirmekten kendini alamamıştır.[106]

Zemahşerî'nin, dirayet tarzında yapmış olduğu tahlillerde bazı ifadeler dikkat çekicidir.

a) "Eğer şöyle dersen-böyle derim." gibi ifadelerle hipotetik;

b) "… nasıl olabilir? gibi durum ve lafzın, keyfiyet ve mahiyetini sorgulayan ifadelerle lügavi, mantıksal ve felsefik;

c) "… (bu şekilde) anlaşılması mümkündür/uygundur" ya da "şöyle bir anlamı da vardır." ifadeleriyle vucûh ve nezâir;

d) "Allah'ın muradı" şeklindeki ifadelerle makâsıd;

e) "… (falanca) hükme delildir" ifadeleriyle fıkhi;

vb. akıl yürütmeleri gerçekleştirmiştir.[107]

Keşşâf, özellikle kendisini seleflerinden sivrilten dil bilimsel yorumlarıyla, haleflerini metodolojik açıdan etkileyen ölümsüz bir eserdir. Hz. Peygamber ile başlayan anlam olarak kapalı ve yabancı kelimelerin beyan edilme süreci, sahabe, tabiin ve sonraki tabakalarla beraber giderek artmış, nihayet "*Garîbu'l-Kur'ân*", "*İ'râbu'l-Kur'ân*", "*Meâni'l-Kur'ân*", "*Müfredâtu'l-Kurâ*n", "*Müşkilü'l-Kur'ân*" gibi başlıklarla müstakil çalışmalar ortaya çıkmıştır. [108] Tefsir tarihini ele aldığımız zaman, günümüze kadar te'lif edilen tefsirler arasında Keşşâf, filolojik tefsirler grubunun en müstesna eserlerinden kabul edilmiştir. Zemahşerî, Keşşâf'da tefsir işlemine tabi tuttuğu çoğu ayette Mu'tezile mezhebinin prensiplerini savunmuş; bu yüzden yaşadığı dönemde ve kendisinden sonra pek çok eleştiri almıştır. Ancak eleştiri sahiplerinin pek azı hariç onun tefsirindeki dil inceliklerine hayran kalmış; eserlerinde Zemahşerî'yi kaynak göstermekten kendilerini alamamışlardır. [109]

Zemahşerî tefsir edeceği ayetin bilhassa mübhem ifadelerini semantik tahlillerle açıklığa kavuşturmaya çalışır. Bir sonraki safhada ifadenin varsa, ayetin bütünlüğünde hakim olduğu belagat özelliklerini açıklar. Bu işlem sırasında Arap

---

[106] Yağmur, ss. 355-360.

[107] Yağmur, s. 360,361.

[108] Salih Akdemir, **Kur'ân'a Dilbilimsel Yaklaşımlar**, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2017, s. 16,17; İsmail Aydın, "Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt: 11, Sayı. 1, 2011, s. 38,39.

[109] Cerrahoğlu, Cilt: 1, ss. 327, 328; Öztürk vd., "Zemahşerî", s. 236; Arpa, s. 95; Yağmur, ss. 38, 39, 362; Ali Özek, "el-Keşşâf", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 25, s. 330.

şiirinden, mecaz ve deyimlerden oldukça faydalanır.[110] Arap dilindeki maharetini hisseden ve hissettirmekten geri durmayan Zemahşerî'nin, buradaki en büyük gayesi Kur'ân dili olan Arapça'nın eşsiz ifade gücünü ve farklı yönlerini kanıtlamaktır.[111] Bu nedenle onun semantik tahlillerinin bire bir kopyasını kendisinden sonra gelen pek çok müfessirin tefsirlerinde görmekteyiz. Örneğin, Fatiha Suresindeki "hamd" kelimesinin semantik tahlili, Zemahşerî'den sonra, onun Arap dilindeki otoritesini kabul eden müfessirlerin tefsirlerinde işledikleri bir konu olmuştur.[112]

Zemahşerî, ayetlerden hüküm ve yorumlar çıkartmaya çalışırken kıraatlerden faydalanmış. Ancak rivayetlerin kaynağını göstermemiş ve aralarında tercihte bulunmamıştır. Hatta eserinde sahih kıraatlere yer verdiği gibi şazz kıraatleri de delil olarak getirmiştir.[113] Zira onun bu işteki muradı farklı lafızları lügavi tahlillere tabi tutarak yorumunu güçlendirmektir.

1.2.3. Kaynakları

Tefsir tarihinde, akli tefsir tarzıyla ün kazanmış olan Zemahşerî, bu alandaki başarısını tefsir, hadis, fıkıh, sebebi nuzül, şiir gibi rivayet malzemeleri konusundaki mükellef bilgi ve birikimine borçludur. O tefsirinde verdiği her bilginin kaynağını belirtmemiştir. Ancak Enver Arpa'nın tespitine göre adını zikrettiği kaynakların pek çoğu Mu'tezilî alimlerdir.[114] Bu veri bile Zemahşerî'nin, mu'tezile akidesine asabiyetinin ne denli kuvvetli olduğunu göstermektedir. Aşağıda adı zikredilen başlıca kaynakları kısaca sıralayacağız:

1. Tefsir ve Ulûmu'l-Kur'ân Kaynakları:

1) Tefsîru Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721)[115]

---

[110] Arpa, s. 96.
[111] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 25, 26.
[112] Örnek için bkz. Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, **Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl**, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Maraşlî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrût, 1418, Cilt: I, s. 27; Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Ebü'l-Berekât Nesefî, **Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**, thk. Yûsûf Ali Bedevî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrût, 1998, Cilt: I, s. 29.
[113] Bkz. Kılıç, ss. 71-96.
[114] Arpa, s. 78.
[115] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 24; Arpa, s. 78; Özek, "el-Keşşâf", s. 329.

2) Tefsîru Amr b. Ubeyd el-Mu'tezîlî (ö. 144/761)[116]

3) Tefsîru Ebû Bekr Abdurrahmân b. Keysân el-Esamm el-Mu'tezîlî (ö. 200/816)[117]

4) Meâni'l-Kur'ân, Ebû İshâk İbrâhîm b. Serî b. Sehl ez-Zeccâc (ö. 311/923)[118]

5) Tefsîru'l-Kebîr, Ebü'l-Hasen Alî b. Îsâ b. Alî er-Rummânî el-Bağdâdî (ö. 384/994)[119]

6) Tefsîru'l-Aleviyyîn[120]

7) Meâni'l-Kur'ân, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Ferrâ' (ö. 207/822)[121]

8) Nazmu'l-Kur'ân, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz (ö. 255/869)[122]

9) Hâricî, Râfizî, Müşebbihî, Mutasavvıfî, Cebrî tefsir rivayetleri[123]

2)Kıraat İlmindeki Kaynakları:[124]

1) Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî) (ö. 175/791),[125] Kitâbu'l-Cümel fî'n-Nahv

2) Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyn)

---

[116] Zemahşerî, bu kişiden hem tefsir hem de kıraat rivayetlerini nakletmiştir. Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 325; Özek, "el-Keşşâf", s. 329; Mu'tezile'nin önemli savunucularından olan bu şahsın kıraatle ilgili rivayetleri nakledilmiş ve kendisinden övgüyle bahsedilmiştir. Zemahşerî, Cilt: I, s. 24.

[117] Zemahşerî bu şahsın rivayetlerini nakletmekle beraber kimi zaman da görüşlerine karşı çıkar. Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 325; Özek, "el-Keşşâf", s. 329; Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 24.

[118] Kur'ân'daki ifadelerin mücmel yönlerini ele alan ve bu ifadeleri lügavi tarzda işleyen Zeccâc'ın Meâni'l-Kur'ân isimli tefsiri, Zemahşerî'nin Keşşâf'ta en fazla nakilde bulunduğu tefsir kaynağıdır. Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 325; "Şemseddin el-İsfahânî, el-Keşşâf'ın temel kaynağının Zeccâc'a ait Meʿâni'l-Kurʾân adlı eser olduğunu ifade eder." Özek, "el-Keşşâf", s. 329; Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 24.

[119] Zemahşerî, tefsirinde açıkça Rummânî'nin adını zikretmese de Cerrahoğlu, bu zata ait olan Tefsîri Kebîr isimli tefsirin Keşşâf'a ana kaynaklık ettiğini ve Zemahşerî'nin tefsirde Rummânî'nin yolundan gittiğini dile getirir. Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 325; Özek, "el-Keşşâf", s. 329; Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 24.

[120] Şiî menşeli rivayetlerdir. Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 325; Hz. Ali ve Câ'ferî Sâdık'tan ulaşan rivayetleri içermektedir. Arpa, s. 79.

[121] Zülfikar Tüccar, "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, Cilt: 12, s. 406; Yağmur'un tespitlerine göre Zemahşerî'i Ferrâ'nın Meâni'l-Kur'ân'ın'dan onsekiz yerde alıntı yapmıştır. Yağmur, s. 67.

[122] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 24; Nazmu'l-Kur'ân isimli eserin Câhız'a ait olduğu tespit edilmekle beraber eser günümüze ulaşmamıştır. Yağmur, s. 68.

[123] Bu kaynakları Zemahşerî, "Bid'iyye" diye adlandırmıştır. Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 326.

[124] Bu başlık altındaki liste oluşturulurken Kılıç'ın eserinden faydalanılmıştır. Kılıç, s. 76, 77.

[125] Aruz ve nahvi sistematikleştiren dil bilgini. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, Cilt: 15, s. 309.

es-Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî (ö. 180/796),[126] el-Kitâb,

3) Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî el

Ferrâ' (ö. 207/822), Meâni'l-Kur'ân,

4) Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî (ö.

215/830), Meâni'l-Kurân,

5) Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b.

Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900), Kâmil fi'l-edeb (fi'l-luga ve'l-edeb ve'n-nahv ve't-tasrîf),

6) Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî (ö. 311/923), Meʿâni'l-Kurʾân ve İʿrâbüh,

7) Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b.

Hamdân el-Hemedânî (ö. 370/980), Muhtasar fî Şevâzzi'l-Kurʾân min Kitâbi'l-Bedîʿ,

8) Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî (ö.

377/987), Hücce li'l-Kurrâʾi's-Sebʿa,

9) Ebü'l-Feth Osmân b. el-Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî (ö.

392/1002), Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırâʾât ve'l-Îzâh ʿanhâ,

10) Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım b. Muhammed el-Enbârî (ö. 328/940), Kitâbü'l-Ezdâd, Müẕekker ve'l-Müʾennes, Zâhir fî Meʿânî Kelimâti'n-Nâs, Kitâbü Îzâhi'l-Vakf ve'l-İbtidâ,

11) Ebû'l-Feth Alî Muhammed el-Hemedânî (ö. 366/976),

Kitâbu'l-Beyân,

3) Hadis Kaynakları:

Zemahşerî tefsirinde pek çok hadis kullanmasına karşın Sahîh-i Müslîm dışında bu rivayetlerin kaynaklarını sarahaten zikretmemiştir.[127] Yağmur'un tespitine göre Zemahşerî'nin hadis kaynaklarını zikretmeyişi, hadisleri yalnızca bir tefsir malzemesi olarak düşünmesinden ileri geldiği ihtimal dahilindedir.[128]

[126] Arap grameri alanında günümüze ulaşan ilk hacimli eserin müellifi. Mehmet Reşit Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, Cilt: 37, s. 130.

[127] Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 326.

[128] Yağmur, s. 74.

4) Fıkıh Kaynakları:

Zemahşerî, hadis kaynaklarında olduğu gibi fıkıh kaynaklarında da kaynak belirtmemiştir. Sahabe ve tabiinin fıkıhta ileri gelenlerinden faydalanmıştır. Ayetlerden hükümler çıkartırken kıraatlerden de oldukça faydalanan Zemahşerî, mensup olduğu Hanefi mezhebinin fetva ve görüşlerini oldukça kullanmıştır.[129] Hanefilerin görüşlerine karşılık, Şafiî mezhebinin görüşlerini de sıralayarak karşılaştırma imkanı sunmuştur.[130]

5)Dil, Nahiv Edebiyat ve Şiir Kaynakları:[131]

1) Ebû Bişr Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî es-Sîbeveyhi (ö. 180/796), *el-Kitâb*,

2) Ebû Temmâm Habîb b. Evs b. Hâris et-Tâî (ö. 231/846), *Hamâse*,

3) Ebû Yûsuf Ya'kūb b. İshâk es-Sikkît (ö. 244/858), *Islâhu'l-Mantık*,

4) Ebû'l-Feth el-Hemedânî (ö. 357/986), *Iklîd, Kitâbu't-Tibyân*,

5) Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz (ö. 255/869), *Nazmu'l-*Kur'ân, Kitâbu'l-Hayevân,

6) Ebû Alî Hasan b. Ahmed b. Abdilğaffar el-Fârisî (ö. 377/987), Halebiyyât, Hucce, Kitâbu'l-Hisbe,

7) Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred (ö. 286/900), el-Kâmil,

8) Ebü'l-Alâ' Ahmed b. Abdillâh b. Süleymân el-Maarrî (ö. 449/1057), el-İstağfir ve'stağfirî,

9) Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer b. Dürüsteveyh b. Merzübân el-Fârisî el-Fesevî (ö. 347/958), Kitâbü'l-Küttâb,

10) Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî (ö. 392/1002), Temâm, Kitâbu'l-Muhteseb Lehû,

11) Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), Nevâbiğu'l-Kelîm, Nesâihu's-Sığâr, Şâfi'l-Iyyi min Kelâmi'l-Şâfî.

---

[129] Detaylı bilgi için bkz. Yağmur, s. 77, 78.

[130] Özek, "el-Keşşâf", s. 329.

[131] Bu başlık altındaki kaynaklar listelenirken adı geçen eserlerden faydalanılmıştır. Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 326, 327; Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, ss. 25-28; Özek, "el-Keşşâf", s. 329.

1.2.4. Esere Yapılmış Olan Tenkitler

Hiç kuşku yok ki Zemahşerî, sunmuş olduğu eseriyle kendisinden sonraki ilmi gelişmeler üzerinde müessir olmuştur. Te'lif edildiği asırdan itibaren tüm müfessirlerin nazarı dikkatini celbeden Keşşâf, Kur'ân-ı Kerîm'i Meânî ve Beyân ilimleriyle açıklaması, icazını ve edebi anlamda ulaşılamaz nazım uyumunun kelimelere kattığı muhtelif manaları ortaya çıkarması gibi pek çok özelliğinden dolayı oldukça beğenilmiştir.[132] Özellikle akli tefsir yöntemini tercih eden müfessirler Keşşâf'ı kaynak olarak göstermişlerdir. Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), Beyzâvî (ö. 685/1286), Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310), Nisâbûrî (ö. 730/1329), Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) ve Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942) gibi birçok müfessir, i'tizali yorumlar barındıran Keşşâf Tefsîr'ini, kendi itikadi ekollerine uyarlayarak yeni eserler ortaya koymuşlardır.[133] Hatta birtakım alimler Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl* isimli tefsirinin Keşşâf'ın bir iktisarı niteliğinde olduğunu ifade etmişlerdir.[134]

Keşşâf, her ne kadar yukarıda anlatılan özelliklerinden dolayı bazı kesimler tarafından takdir edilse de birtakım özelliklerinden dolayı tenkit edilmiş hatta hükümsüz sayılmıştır. Zemahşerî'ye karşı eleştirel yaklaşan alimler genel olarak onun iyi özelliklerinin hakkını teslim ederek bu işi gerçekleştirirler. Ancak başta Takıyyüddîn İbni Teymiyye (ö. 728/1328) olmak üzere Zehebî (ö. 748/1348), Tâceddin Sübkî (ö. 771/1370) ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi pek çok alim Keşşâf'ın okunmasını uygun görmemişlerdir.[135]

Keşşâf tefsirine yöneltilen başlıca eleştiriler şunlardır:

- Kendilerini Ehl-i Tevhîd ve Ehl-i Adl olarak tanıtan Mu'tezile mezhebinin tefsir anlayışına göre hiçbir ayet, usûl-i hamseye yani "tevhîd, adalet, el-menzile beyne'l-menzileteyn, va'd -va'îd ve emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i 'ani'l-münker" prensiplerine aykırı anlama gelemez. Zahiren böyle görünen ayetler mutlaka te'vil edilmelidir. Mu'tezile mezhebinin en önemli savunucularından olan Zemahşerî,

[132] Mehmet Taha Boyalık, **el-Keşşâf Literatürü**, İsam Yayınları, Ankara, 2019, s. 30, 31.
[133] Cerrahoğlu, Cilt: 1, s. 351; Özek, "el-Keşşâf", s. 330.
[134] Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, **Keşfü'z-Zunûn ʿan Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrût, 1941, Cilt: II, s. 1481.
[135] Özek, "el-Keşşâf", s. 330; Cerrahoğlu, Cilt: 1, ss. 351-353.

ayetleri her fırsatta bu beş temel prensibe uygun şekilde tevil etmiş ya da mecaza başvurmuştur.[136]

- Ehl-i Sünneti, bid'iyye/bidat ehli olarak adlandırmış, hatta Allah'ın yaratma kudreti ile alakalı mevzuda Ehl-i Sünnet'in Allah'ı üçleyen Hristiyanlardan daha kötü bir iş yaptığını ifade eder. Özellikle Eş'arîleri akıl yürütmeyi reddedip, nasların zâhirine bağlı kalmalarından ötürü haşviyyeden kabul ettiğini dile getirir.[137]
- Bazı alimler Zemahşerî'nin Meânî ve Beyân ilmini haddinden fazla kullandığını bu yüzden ayetlerin bağlamından koptuğunu; ayetlerde kastedilen mananın, belagat ilmiyle alakalı konuların gölgesinde kaldığını ifade ederler.[138]
- Bazı çevrelerce Zemahşerî'nin tefsirinde naklettiği şiir ve deyişlerin eğlence amacıyla kullanılmış olduğu düşünülmüştür.[139]
- Nahivle alakalı bazı tespitlerin yanlış olduğu ileri sürülmüştür.[140]
- Rivayetlerin kaynaklarının verilmemesi[141] ve şazz rivayetlerin barındırılması yadırganmıştır.[142]

[136] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 33, 34; Cerrahoğlu, Cilt: 1, ss. 351-353; Özek, "el-Keşşâf", s. 330.
[137] Veysel Gengil, "El-Keşşâf Tefsîri Özelinde Zemahşerî'nin Eleştirileri", **Mütefekkir**, Cilt: 8, Sayı. 16, 2021, s. 158, 159.
[138] Cerrahoğlu, Cilt: 1, ss. 351-53; Özek, "el-Keşşâf", s. 329.
[139] Yağmur, s. 43.
[140] Özek, "el-Keşşâf", s. 329.
[141] Arpa, ss. 78-80; Özek, "el-Keşşâf", s. 329; Yağmur, s. 43.
[142] Yağmur, s. 364.

İKİNCİ BÖLÜM
CENNET VE CENNETLİKLER

2.1. LUGAT VE ISTILAH OLARAK CENNET

Cennet kelimesi, "bir şeyin aslını ya da vasıflarını örtmek, gizlemek, saklamak, havanın kararması, gecenin çökmesi, bir şeyin kaplaması/sarması" gibi anlamlara gelen "cenn" kelimesinden türemiştir.[143] "Nebatat ile toprağının saklandığı bahçe" anlamında da kullanılır.[144] Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyn b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî (ö. 743/1343)'ye göre ise "Dalları sık ağaçların bulunduğu her bahçe, cennet diye adlandırılır.". Birbirlerine sık bitmiş ağaçların, envai nimetleri gizlediği bir mekan olmasından ötürü "dâru's-sevâb" yani "mükafat diyarı" diye de adlandırılmıştır.[145]

İbrânî ve Grek dilleri başta olmak üzere batı dillerinde cennet kelimesine karşılık gelen sözcükler, genel olarak "etrafı çevrilmiş bahçe" anlamına gelmektedir.[146] Bu kelime, Kur'ân-ı Kerîm'de bazen "اِتَّخَذُوا اَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللهِ" "Yeminlerinin arkasına gizlenip; Allah'ın yolundan saptırdılar."[147], " فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ رَاٰ كَوْكَبًا" "Gecenin karanlığı onu kaplayınca bir yıldız gördü."[148] gibi ifadelerle ıstılahi anlamının dışında, sözlükte geçen anlamlarıyla kullanılmıştır.

Araplar, "cenne" kelimesini kimi zaman "cenne'l-leyle" "gecenin kararması" örneğindeki gibi fiil olarak kullanılmışlardır. "C-N-N" harflerinden türetilerek kullanılan bazı kavramlar şöyledir: annenin karnında taşıdığı, henüz oluşum ve gelişim

---

[143] Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb el-İsfahânî, **Müfredât fî Garîbi'l-Kurʾân**, thk. Safvân Ahmed Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1412, s. 203; Kadir Güneş, **Arapça Türkçe Sözlük**, Mektep Yayınları, İstanbul, 2014, s. 184.

[144] Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, **Esâsü'l-Belâga**, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1998, (Esâs), Cilt: I, s. 152, 153; M. Süreyya Şahin, "Cennet", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, Cilt: 7, s. 375.

[145] Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyn b. Abdillâh b. Muhammed et-Tîbî, **Fütûhu'l-Gayb fi'l-Keşf ʿan Kınâʿi'r-Reyb**, thk. Cemîl Benî 'Adâ, Câizetü'd-Dubeyyi'd-Devliyyeti li'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dubai, 2013, Cilt: II, s. 354.

[146] Yaratılış, 2/8-15; Şahin, "Cennet", s. 375; Behnan Konutgan vd., **Kutsal Kitap Sözlüğü**, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2016, s. 118.

[147] Mücâdele, 58/16.

[148] En'âm, 6/76.

aşamasındaki fetüse "cenîn"; cesedi gizlediğinden dolayı kabre *"el-cenne"*; yine cesedi örttüğü için kefene *"ecinne"* denilmiştir.[149]

Istılahi anlamda cennet, Müminlerin gayreti[150] ve Allah'ın rahmeti sayesinde,[151] ebedi kalınacak[152] ölüm ötesi hayatta,[153] türlü nimetlerin bulunduğu[154] mutluluk ve esenlik diyarıdır.[155] İslâm dinine ait olan bu tanımın dışında, diğer dinlere ait tanımlarda da cennetin mümin ve salih amel sahibi kimseler için mükafat diyarı olduğu hususunda ittifak vardır.[156]

Zemahşerî, mushaf sırasına göre "cennet" kelimesinin ilk geçtiği "Bakara 2/20" ayetini tefsir ederken "cennet: dallarının gürlüğünden gölgesi geniş, birbirlerine sık bitmiş ağaçlarının bulunduğu hurma bahçesidir." diyerek cennet kelimesini, ıstılahi manasından izole edilmiş bir şekilde tanımlamıştır.[157] Zemahşerî, "Nebe, 78/32" ayetindeki cennet anlamına gelen "hadâik" ifadesinin, "içerisinde üzüm bağları ve çeşit çeşit meyve ağaçlarının bulunduğu bahçeler, arzulanan eşler ve dolu kadehlerin olduğu, yalan ve can sıkıcı sözlerin duyulmadığı kurtuluş diyarı" şeklinde tarif etmiştir.[158]

Cennet ismi, Kur'ân'da pek çok yerde kelimenin çoğul formu olan "cennât/جنات" vezniyle geçmektedir. Konuyla ilgili çalışma yapan bazı araştırmacılar, bu vezinle kullanımın sebepleri arasında birden fazla cennet olduğunu, cennetin birden fazla ismi olduğunu ya da cennetin birden fazla tabakasının olduğunu varsaymışlardır.[159]

---

[149] Zemahşerî, Esâs, Cilt: I, s. 152, 153; Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî vd., **Kitâbu'l-'Ayn**, thk. Mehdî Mahzûmî, Mektebetü'l-Hilâl, 1431, s. 21, 22; Necm 53/32 ayette "ecinne" kelimesi "anne karnındaki cenin" anlamında kullanılmıştır.

[150] Tevbe, 9/111-112.

[151] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, **Sahîh Buhârî**, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ, 5. Baskı, Dâru'l-Yemâme, Dimeşk, 1993, Cilt: V, s. 2360.

[152] Ra'd, 13/35; Hûd, 11/108.

[153] Meryem, 19/66, 72.

[154] Bakara, 2/20.

[155] Ra'd, 13/43.

[156] Diğer dinlerin cennet anlayışıyla ilgili bilgiler için bkz. Şahin, "Cennet", s. 375, 376.

[157] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 295, 296; Tîbî, Cilt: II, s. 353-355.

[158] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1124, 1126; Tîbî, Cilt: XVI, s. 256.

[159] Mustafa Sönmez, "Zemahşerî'nin 'Keşşâf''ında Cennetle İlgili İfadelerin Tahlîli", **Ekev Akademi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı. 38, 2009, s. 140; Khalil Dadaev, **Te'vîlâtu'l-Kur'ân'da Cennet Hayatı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2020, s. 25, 26.

Cennet ifadesi, Kur'an'da sözlük anlamından çok terim anlamıyla kullanılmıştır. Buna göre 25 defa dünyadaki bahçe, 6 yerde de Hz. Adem'in yaratıldıktan sonra yerleştirildiği yer olarak kullanılmıştır.[160] "C-N-N" kökünden türetilen cem'i, tesniye ve müfred formlarıyla beraber toplamda 147 defa zikredilmiştir.[161]

Cennetin sıfat ve keyfiyetiyle ilgili bir sonraki başlığa geçmeden önce, cennet tasvirlerinin Kur'ân'ın nüzul sürecindeki serüvenine değinmemizde yararlı olacaktır. Zira metnin doğru anlaşılması için ilintili olduğu zaman, mekan ve muhatap kitlenin iyice tanınması son derece önemlidir. Bu hususlar, hitabın hüküm ve hissiyat yoğunluğunun en doğru anlaşılabilme serüveninde, hermenötik sorgulamanın en temel argümanlarındandır.[162]

Mekke devrinde ilk inen ayetlerde cennet ve cehennem isimlerinden söz etmeksizin yüzeysel olarak mükafat ve kıyamet kavramına değinilmiştir. Sonraki evrede inen surelerde/ayetlerde ise daha detaylı ve somut cennet ve cehennem anlatımları gerçekleştirilmiştir. Medine döneminde ise bir ihtimal iman ve ibadet konusunda olgunlaşan müminlerin hallerine mutabık daha yalın cennet ve cehennem anlatımlarının yapıldığını görmekteyiz.[163]

Sonuç olarak cennet kelimesinin anlamı, çeşitli diller ve kültürler arasında benzer anlamlar taşısa da İslam literatüründe, özellikle de Kur'ân-ı Kerîm bağlamında derin bir anlam dünyasına sahiptir. Kur'ân'da bu terim, lugavi olarak dünya bahçelerine, ıstılahi olarak ise ahiret mükafatı olan ebedi saadet yurdu anlamına işaret etmektedir. Zemahşerî, "cennet" isminin her iki yönünü de ele alarak Keşşâf Tefsîri'nin dil bilimsel yönünü sergilemiştir.

---

[160] Reyhan Çağlayan, **Kur'ân'da Cennet ve Cennetlikler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2006, s. 36.

[161] Kur'an'da cennet kelimesinin kaç yerde marife-nekre, cem'i-tesniye-müfred, harfi cerli ve zamirli kullanıldığı konusunda detaylı bilgi için bkz. Dadaev, s. 27, 28.

[162] Emrah Dindi, **Kuranın Kültürel Antropolijisi Ahiret Anlatımları**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2021, (Ahiret Anlatımları), ss. 249, 250; Emrah Dindi, **İlahi Kelamın Kendine Yabancılaşması Hermeneutik Bir Soruşturma**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2021, (İlahi Kelam), s. 55, 66; Abdulbaki Deniz, "Kutsal Metinlerde Hermenötik Yaklaşım ile Te'vil Olgusu", **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı. 28, 2022, s. 13, 14; Kadir Ulusoy, "Tarih Eğitiminde Hermeneutik Yaklaşım", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 11, Sayı. 1, 2019, ss. 53-59.

[163] Kur'ân'ın nüzul sürecinde cennet anlatımlarının değişimiyle ilgili detaylı bilgi için bkz. Yasemin Güleç, **Kur'ân'da Cennet Tasvirleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005, ss. 40-45.

2.1. CENNETİN SIFAT VE KEYFİYETİ

2.1.1. Cennetin Konumu

Kur'an'da kozmolojik ve eskatolojik meselelerle ilgili pek çok ayet bulunmaktadır. Bununla birlikte bütün insanlık nezdinde ilahi vahyin ilk muhatabı olan 7. yüzyıl Hicaz toplumunun, evrenin tekamülü, ölüm ve ötesiyle ilgili coğrafi ve kültürel unsurları sebebiyle bazı fikirleri bulunmaktaydı. Bahse konu ayetlerde, hitabın sahibi olan Yüce Allah, metnin olgu ve olaylarını bu toplumunun miras edindikleri bilgi-birikim ve anlayış seviyesine uygun olarak betimlediğini gözlemliyoruz.[164]

Hicaz bölgesiyle birlikte birçok kadim toplumun cennet ve cehennemin konumuyla ilgili inanışlarında benzerlikler söz konusudur. Buna göre Kur'ân'ın nüzulünden önce, cennetin göklerde; cehennemin ise yerin dibinde olduğu anlayışı neredeyse tüm insanlık için hakim görüştü. Özellikle ilkel dinlere mensup toplumların inanışlarına bakıldığı zaman genel kanı, gökler tanrıların ve onların rızalarını kazanabilenlerin; yeryüzü ölümlülerin; yerin altı ölülerin ve azabı hak edenlerindir.[165]

Cennetin fiziki özelliklerinden bahseden ayet ve hadisler göz önüne alındığında cennete konum izafe edildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu konum, keyfiyeti bakımından karar kılınamamış bir meseledir. Ortaya çıkan yargıya göre işaret edilen konumun tarifi, mevcudiyet anlamında gerçekliği bulunan somut bir anlatımla mı, yoksa içinde bulunduğumuz varlık aleminde ayrı, Arap muhayyilesine uygun, teşbihlerle dolu soyut bir anlatımla mı yapıldığı konusunda farklı görüşler vardır. İbn Âşûr (ö. 1973) bahsedilen konumda cennetin mevcut olması ya da olmaması hususunda kesin bir sonuca varılamayacağını ifade eder.[166] Zemahşerî ise cennetin göklerde yer aldığı yargısını ifade eden ayetlerin, 7. yüzyıl Arap muhayyilesine hitap eden teşbihler

---

[164] Dindi, İlahi Kelam, s. 19,20; Mustafa Öztürk, "Kur'ân'da Uhrevi Azap Figürleri", **İslamiyat Dergisi**, Ankara, Cilt: 5, Sayı. 1, 2002, s. 98; Sönmez, s. 141; William Montgomery Watt, **Hz. Muhammed'in Mekkesi**, çev. Mehmet Akif Ersin, 2. Baskı, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2017, s. 20, 25-27.

[165] Dindi, Ahiret Anlatımları, ss. 252-55; Toshihiko Izutsu, **Kur'ân'da Tanrı ve İnsan**, çev. Mehmed Kürşad Atalar, 6. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 142-45; Talha Fortacı, "Emanuel Swedenborg'un Cennet ve Cehennem Anlayışı", **Oksident**, Cilt: 2, Sayı. 2, 2020, s. 177,184; Yusuf Altıntaş, "Yahudilikte Ahiret Anlayışı", **Din ve Hayat**, Sayı. 16, 2012, s. 39.

[166] Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, Tûnus, 1984, Cilt: XXVII, s. 408.

olduğunu kabul etmiştir.[167] Ancak bu konumun gerçekliği konusunda irdelemelerde bulunmamıştır.

Keşşâf'ta "Meryem, 19/57" numaralı ayetin tefsiri yapılırken Hz. Peygamber (s.a.v.)'ın huzurunda okunan bir şiirden bahsedilir:

"Şânımız, şerefimiz ulaştırdı bizi göklere,

Bunun üstünde bir nâiliyet daha isteriz elbette"

mısraları okununca Peygamber (s.a.v.), hatibe bu "nâiliyet"in ne olduğunu sorar ve "cennettir" cevabını alır.[168]

Zemahşerî, tefsirinde cennetin göklerde bulunduğunu çeşitli ayetlerde ifade etmiş[169] ancak bu konunun üzerinde pek fazla durmamıştır.

"وَرَفَعْنَاهُ مَكَاناً عَلِياًّ"

"Onu üstün bir mevkiye yükselttik."[170]

Zemahşerî, İdrîs peygamberden bahseden bu ayeti tefsir ederken yükseltildiği üstün mevkinin mahiyeti konusundaki görüşleri sıralar. Bir görüşe göre İdris peygamberin yükseldiği makam, Allah'a velilik ve kendisine lütfedilen nübüvvet görevidir ki, bunun delili ona otuz sahife indirilmiş olmasıdır. Diğer bir görüşe göre ise onun fazileti bazı bilim ve zanaat alanlarında öncü olmasıdır. İdrîs (a.s.), kendisinden önce yalnızca deri elbise giyinen insanların aksine, kumaşları dikerek ilk terzilik yapan kişidir. Bununla beraber ilk yazı yazan; ilk yıldız ve cebir ilmini kullanıp gözlem ve tefekkürde bulunan kişi olması İdrîs (a.s.)'ın faziletlerinden kabul edilir.[171]

Zemahşerî, yukarıdaki görüşleri naklettikten sonra yüksek makamın cennet olduğuyla ilgili görüşleri sıralar. Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) ve Abdullâh b. Abbâs (ö. 68/687-688)'tan gelen iki ayrı rivayette İdrîs peygamberin dördüncü veya altıncı kat semaya yükseltildiğini belirtir. Nihayetinde Hasan Basri (ö. 110/728)'den gelen bir rivayete göre, İdrîs peygamberin cennete yükseltildiğini ve cennetten daha yüksek bir mekan olmadığı görüşünü nakleder.[172]

"وَفِي السَّمَاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ"

[167] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: IV, s. 198.
[168] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: IV, s. 198.
[169] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 392.
[170] Meryem, 19/57.
[171] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: IV, s. 198.
[172] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: IV, s. 198; Tîbî, Cilt: X, s. 46.

“Rızkınız ve size vaat edilenler göktedir.”[173]

Bu ayetteki “vaat edilenler” ifadesini, “yedinci kat semada, arşın altındaki cennettir.” şeklinde yorumlamıştır. Dünya nimetlerine benzer rızıklar da buradadır. Başka bir te’vile göre dünya ve ahiret rızıklarının taksimi göklerde takdir edilmektedir.[174]

“قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعاً”

Onlara şöyle dedik: “Oradan hepiniz inin!”.[175]

Zemahşerî, yukarıdaki Âdem (a.s.) ve Allah arasında geçen diyalogdan yola çıkarak cennetin konumu hakkında çıkarımlarda bulunur. Bu diyaloğa göre Âdem ve eşi, “inin!” emriyle cennetten alçak bir mekana indirilmişler; tevbe ettikleri takdirde tekrar yükseltileceklerine dair Allah’tan vaat almışlardır.[176]

“اِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَّاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فِي سَمِّ الْخِيَاطِ”

“Şüphesiz ki âyetlerimizi yalanlayan ve büyüklenip onlardan yüz çevirenler yok mu, göğün kapıları onlar için açılmayacak ve onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir.”[177]

Zemahşerî, bu ayeti tefsir ederken “Doğrusu, ‘iyi’lerin amel defteri de İlliyyîn’dedir.”[178] ayetini delil getirerek cennetin göklerde olduğunu; öldükleri vakit müminlerin ruhlarının yükseldiği cennet yurduna, münkirlerin ruhlarının ulaşmasına imkan olmadığını; cehennem ehlinin cennete girebilecek bir yol bulamayacaklarını ifade eder.[179] Bu ifadelerle cehennemin, cennetten aşağı bir konumda olduğu anlaşılıyor.

“وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى- عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى- عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَاْوٰى”

“Andolsun ki onu (meleği) iniş esnasında en sondaki sidretü’l-müntehânın yanında bir daha gördü. Ki onun yanında huzur içinde kalınacak cennet vardır.”[180]

Zemahşerî’ye göre masdar binâ-i merre formunda kullanılan “uhra” kelimesiyle terkibe giren “nezleten” ifadesi, Peygamber (s.a.)’in Cebrail’i bir kez daha

---

173 Zâriyât, 51/22.
174 Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 392.
175 Bakara, 2/38.
176 Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 354.
177 A’râf, 7/40.
178 Mutaffifîn, 83/18.
179 Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 842; Tîbî, Cilt: VI, s. 382.
180 Necm, 53/13-15.

kendi suretinde gördüğünü ifade etmek içindir. Bu görüş miraç gecesinde, yedinci kat semadaki Arş'ın sağ tarafında Sidre-i Müntehâ denilen yerde gerçekleşmiştir. Ayrıca Zemahşerî, bu mevkinin şehitlerin diyarı Me'vâ Cenneti'nin yanında olduğu bilgisini vermiştir. Hz. Ali, İbnü'z-Zübeyr ve bir grup alim "cennetü'l-me'vâ" terkibini, cennetin gölgesiyle örtüldü manasına gelen "cennehü'l-me'vâ" şeklinde okumuşlar; bu kıraat Hz. Aişe tarafından hoş karşılanmamıştır.[181]

Münteha kelimesinin masdar ve ismi mekan formunda kullanıldığına dikkat çeken Zemahşerî, Arabistan kirazına benzeyen Sidre ağacının, cennetin bitiş noktasında yer aldığına işaret eder. Burası melekler ve diğer yaratılmışların, hakkında bilgi sahibi olduğu son noktadır.[182]

"فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ"

"Yüksek bir bahçededirler."[183]

Zemahşerî, buradaki yüksekliğin mekan veya kıymet yüksekliği olduğunu ileri sürmüştür.[184]

Sonuç olarak Zemahşerî, cennetin gökte oluşuyla ilgili ayetleri tefsir ederken delil getirdiği rivayetler ve ortaya koyduğu yorumlarla, metnin lafzına muhalif görüşlerde bulunmamıştır. Yalnızca eskatolojik hadise ve kavramlara temas eden ayetlerde değil, Kur'ân'da bulunan muhtelif konulardaki meselelerde de vahye muhatap topluluğun anlayış ve genel kabulüne uygun teşbihler yapıldığını kabul eder.

2.1.2. Cennetin Alanı ve Büyüklüğü

Kur'ân-ı Kerîm'de bahsedilen cennet anlatımlarından bir diğeri de cennetin genişliğinin, yerlerin ve göklerin genişliğiyle birebir ölçüde olduğu yargısına ulaştıran bilgiler ve betimlemelerdir. Cennetin, sayısal ve kavramsal değerler bakımından dünyevi düzlemden apayrı bir alem olduğu fikri, tahmin edilmesi zor olmayan bir gerçekliktir. Ancak Yüce Allah, Kur'ân'da gaybi olgu ve olayların anlatılarını, insanların bildikleri şeylere işaret ederek ve kıyaslar getirerek tasvir etmiştir. Bu yüzden birçok meselede olduğu gibi cennetin büyüklüğü ve kapsamıyla alakalı

[181]Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 442; Tîbî, Cilt: XV, s. 89, 90.
[182] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 442; Tîbî, Cilt: XV, s. 89.
[183] Ğâşiye, 83/10.
[184] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1270.

ayetlerde de metne muhatap toplumun mütearifesinde var olup zihinlerinde kolayca canlanabilecek teşbihler kullanılmıştır.

Zemahşerî, Kur'ân'da cennetin alanıyla ilgili anlatımların temsili olduğunun altını çizmiştir. Ona göre bu pasajlarda, vahye muhatap 7. asrın Arap toplumunun tahayyülünde en geniş ve en yüce olarak kabul ettiği mesafe olgusu, bu temsile malzeme olmuştur.[185]

"وَسَارِعُوا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ اُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ"

"Rabbinizin mağfiretine mazhar olmak ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup gökler ve yer kadar geniş olan cennete girmek için yarışın!"[186]

"سَابِقُوا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَّاءِ وَالْاَرْضِ اُعِدَّتْ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا بِاللهِ وَرُسُلِهِ"

"Genişliği gökle yerin genişliği gibi olup Allah'a ve peygamberlerine iman edenler için hazırlanmış bulunan cennete ve rabbinizin bağışlamasına erişebilmek için yarışın."[187]

Zemahşerî, bahse konu her iki ayetin tefsirinde de cennetin boyutunun uzunluk anlamına gelen "الطول" ifadesi değil de genişlik anlamına gelen "العرض" ifadesinin kullanılmasını irdeler. Ona göre bu kelimenin kullanılması, anlatımdaki teşbihin mübalağasını kuvvetlendirmek içindir. Çünkü insanların genel kabulüne göre genişliği/eni büyük olan her şeyin boyu zaten büyüktür.[188]

"وَاِذَا رَاَيْتَ ثَمَّ رَاَيْتَ نَعِيماً وَمُلْكاً كَبِيراً"

"Orada etrafa göz gezdirdiğin (her yerde) benzersiz nimetler ve muhteşem bir saltanat görürsün."[189]

Zemahşerî, "اِذَا رَاَيْتَ" fiilinin takdir edilmiş bir mef'ûlü olmadığını ve mananın "her ne zaman/her nereye baksan" şeklinde anlaşılmasının daha doğru olduğunu iddia eder. Naklettiği bir rivayete göre cennet ehlinin en düşük konumda olanı, kendisine verilmiş olan mülkünü bin yıllık mesafeden seyredecek, bu mülkün en uzağına her bakışında onu yanı başındaymış gibi görecektir.[190]

Sonuç olarak Keşşâf'ta yapılan tespite göre, fiziksel ve kavramsal değer yargıları bakımından, dünya hayatına nispeten farklı parametrelere sahip bir evren olan

[185] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 1066, 1068; Dindi, Ahiret Anlatımları, s. 255.
[186] Âli İmrân, 3/133.
[187] Hadîd, 57/21.
[188] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 1066, 1068; Cilt: VI, s. 588; Tîbî, Cilt: XVI, s. 204.
[189] İnsân, 76/20.
[190] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1080; Tîbî, Cilt: XVI, s. 204.

cennet, insanların dünyevi boyutta en büyük/en geniş olarak atfettikleri kavramlarla tasvir edilmiştir. Zemahşerî ilgili ayetlerde "العرض" ifadesinin "الطول" ifadesine tercihini irdelemiş, bunun bir mübalağa maksadı taşıdığına kanaat getirmiştir.

2.1.3. Cennetin Kapıları

İslâm inancına göre ebedi mutluluk, huzur ve saadet diyarı olan cennetin, Kur'ân'da tasvir edilen bir cüzü de kapılarıdır. Nasslarda değinilen bu husus hakkında, cennete varis olanların amellerinin tür ve değerlerine göre kapıların ve kapı önlerinde karşılanma merasimlerinin farklılık arz ettiğinden bahsedilir. Bu kapıların sayıları hakkında (3-4-7-8) gibi işaretler barındıran çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Zemahşerî cennetin kapılarının sayıları hakkında herhangi bir rivayet ve yorumda bulunmamış; bu konudaki çabasını kapıların açık veya kapalı tutulması hususunda ortaya koymuştur.

"حَتّٰٓى اِذَا جَآؤُهَا وَفُتِحَتْ اَبْوَابُهَا"

"Nihayet oraya vardıklarında cennetin kapıları açılmış olacak"[191]

Müfessir bu ayeti tefsir ederken, cehennemin kapılarının sürekli kapalı olduğunu yalnızca cehennemlikler getirildiği zaman açıldığını; cennetin kapılarının ise müttakiler için sürekli açık tutulduğunu ifade eder.[192] Zemahşerî yapmış olduğu bu tespite "…kuşkusuz Allah'a itaatsizlikten sakınanlara çok güzel bir gelecek, kapıları *kendilerine ardına kadar açılacak adn cennetleri vardır."*[193] ayetini delil olarak getirir. Bir başka delil ise "فُتِحَتْ" ifadesinin "vâv-ı mâiyye" ile kullanılmasıdır. Bu detay, mananın *"Kapıları açılmış bir halde iken oraya geldikleri zaman…"* şeklinde anlaşılmasına olanak sağlamaktadır.[194]

Tîbî'nin Râgıb el-İsfahânî (ö. ?)'den naklettiğine göre "Cehennem içerdiği azap ve korku dolu sahnelerinden dolayı en sıkı tutulan yerlerden biridir. Bu yüzden cehennemin kapıları ancak içeri girenler ve dışarı çıkanlar için açılır. Cennet ise

[191] Zümer, 39/73.
[192] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 866; Tîbî, Cilt: XIII, s. 444.
[193] Sâd, 38/49,50.
[194] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 866, 986.

kendisine girmeyi hak eden misafirleri konuk edeceği için onlara kavuşmayı dört gözle bekler. Bundan dolayı kapılarının açılması onların varışlarından önce ve süreklidir."[195]

Cennet kapılarının açıklığı hususunda bir diğer görüşe göre cennetin kapıları varisleri geldikleri anda veya hemen akabinde açılarak onları ani bir mutluluğa gark edecektir.[196]

Sonuç olarak Zemahşerî, "Zümer 39/73" numaralı ayeti, konuyla ilgili diğer ayetlerle ve nahvi tahlillerle açıklamaya çalışmış, kapıların hangi safhada açılacağı konusunda iki farklı nakli aktarmıştır. Kapıların, muttakileri karşılama hadisesinden önce açık olduğu iddiasını taşıyan ilk görüşün betimlemesine göre cennet kapıları, adeta konuklarını bir an önce ağırlamak için sabırsızlanan bir ev sahibi gibi resmedilmiştir. İkinci görüşe göre ise dâru's-selâma girmeyi hak ettiklerine dair beraatlarını alan cennet ehline, katmerli bir mutluluk yaşatma adına kapılar kapalı tutulmuştur. Kapı önlerine geldiklerinde rableri tarafından kendilerine bahşedilen nimetlere bir an önce kavuşmayı arzulayan bu topluluğa, kısa bir bekleyişin ardından tüm görkem ve ihtişamıyla cennet kapılarının açılış sahnesi izlettirilecektir.

2.1.4. Cennetin Sayısı

İslam literatüründe cennetin sayısı hakkında çeşitli inançlar bulunmakla beraber bu konudaki en yaygın ve genel kabul görmüş inanış, İbn Abbâs'ın rivayetiyle ulaşan cennetin sayısının yedi olduğu bilgisidir.[197] Bunun yanı sıra Kur'ân'da farklı cennetlerden bahsedilmiş ancak Râhmân Sûresi'nin dışında cennetin sayısına vurgu yapılmamıştır. Bu surenin 46-76 ayetleri aralığında iki ayetler grubu halinde dört cennetten bahsedilmiştir.[198]

"وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّتَانِ"

"Rabbinin huzurundan korkan kimse için çifte cennet vardır."[199]

Zemahşerî'ye göre, bu ayette bahsedilen iki cennetten biri insanlar için, diğeri ise cinler için vardır. Yahut bir cennet sevaplara karşılık, diğer cennet de masiyetlerden

[195] Tîbî, Cilt: XIII, s. 444.
[196] Tîbî, Cilt: XIII, s. 444.
[197] İsfahânî, s. 204.
[198] Selman Okumuş, **Kur'ân'da Cennet Kavramı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, ss. 89-91.
[199] Râhmân, 55/46.

uzak durulmasından dolayı ilave olarak verilmiştir. Ona göre bu cenneti hak edenler Kur'ân'da "mukarrabûn"[200] diye adlandırılan taifedir. Zemahşerî, sonraki ayetleri tefsir ederken bu iki cennetin nimetlerinden bahseder. Örneğin: 52. ayette geçen "iki eş" ifadesinin iki sınıf anlamına geldiğini cennet nimetlerinden bir sınıf meyvenin, "Bakara, 2/20" numaralı ayette zikredildiği gibi dünyadakilere benzer olduğunu, diğer sınıf meyvelerin ise hiçbir gözün görmediği; hiçbir kulağın duymadığı; akla gelmeyen cinsten olduklarını ifade eder.[201]

"وَمِنْ دُونِهِمَا جَنَّتَانِ"

"Bu ikisinden başka iki cennet daha vardır."[202]

Burada ifade edilen iki cennet ise, 46. ayette mukarrebûn taifesine vaat edilen cennetten ayrı iki cennettir ki buranın varisleri Kur'ân'da "ashâbu'l-yemîn"[203] olarak tanıtılan taifedir. Bu iki cennetin diğer ayet grubunda bahsedilen iki cennete göre bazı üstün özellikleri vardır. Zemahşerî bu özelliklerin yemyeşil bahçeler, fışkıran pınarlar, türlü meyveler, hurilerin güzellikleri ve çeşitli hizmetleri olduğunu ifade eder.[204]

Sonuç olarak Zemahşerî'ye göre, Râhmân Sûresi'nin 46-76 arasındaki ayetlerde geçen iki grup halinde dört farklı cennetin belirgin özellikleri bulunmaktadır. Bu cennetlerden biri insanlar, diğeri ise cinler için tasarlanmıştır. İnsanlar için sunulan bir cennet sevaplarına karşılık gelirken, günahlardan kaçınmanın ek bir ödülü olarak diğer bir cennet verilir. Zemahşerî, cennetlerin nimetlerini anlatırken yemyeşil bahçeler, coşkulu pınarlar, envai meyveler ve hurilerin güzellikleri ile hizmetleri gibi bazı üstün özelliklerden bahseder. Çok farklı ve renkli vaatlerle dolu bu ahiret anlatısı, insanları teşvik etmek amacıyla İslâm'ın cennet anlayışının zenginliğini ve çeşitliliğini yansıtarak, salih amellere sarılmalarını ve Rablerine karşı gelmekten sakınmalarını öğütler.

[200] Mutaffifîn, 83/21
[201] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 520,524; Tîbî, Cilt: XV, s. 171.
[202] Râhmân, 55/62.
[203] Vâkı'a, 56/8, 11, 38.
[204] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 524, 526; Tîbî, Cilt: XV, s. 175.

2.1.5. Cennetin İsimleri/Dereceleri

Cennet, İslâm inancında müminler için vaat edilen ebedi saadet yurdu olarak bilinir. Kur'an-ı Kerim, hadisler ve diğer İslâmi kaynaklar, cenneti çeşitli isim ve tasvirlerle anlatmıştır. Cennâtü'n-Naîm, Cennâtü'l-Me'vâ, Cennâtü'l-Firdevs, Cennâtü'l-'Adn, Dârü'l-Huld, Dâru's-Selâm ve 'İlliyyîn gibi zikredilen isimler bunlardan bazılarıdır.[205] Genel kabule göre bu isimler sayısal anlamda birden fazla cennetleri ifade etmeyip yalnızca, cennetin tabakalarını niteleyen veya üstünlük bakımından cennetin derecelerini ifade eden sıfatlardır. Bu görüşe binaen cennetin tek bir yurt olduğu düşünülür.

Cennetin dereceleri, insanların dünya hayatında yaptıkları amellerinin ve Allah'a olan itaatlerinin kıymetlerine bağlı olarak belirlenir. Kur'an'da, müminlerin cennette farklı derecelerde olacakları ifade edilir.[206] Cennetlikler, farklı derecelerde olmalarına rağmen birbirleriyle görüşebilecekler ve bu görüşmelerde herhangi bir kıskançlık hissi olmayacaktır. Çünkü Allah'ın rahmetiyle kalplerindeki kin giderilecek[207] ve her türlü hüzün onlardan uzaklaştırılacaktır.[208]

"لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُوْلِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فَضَّلَ اللهُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةٌ وَكُلاًّ وَعَدَ اللهُ الْحُسْنَىٰ وَفَضَّلَ اللهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْراً عَظِيماً"

> *"Müminlerden (engelli olanlar dışında) oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmekte olanlar bir olamazlar. Allah, malları ve canlarıyla cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah bütün müminlere o güzel geleceği vaad etmiştir, ama mücahidleri -çok büyük bir karşılıkla- oturanlardan üstün kılmıştır."*[209]
>
> "دَرَجَاتٍ مِنْهُ وَمَغْفِرَةً وَرَحْمَةً وَكَانَ اللهُ غَفُوراً رَحِيماً"

"O'ndan gelen rahmet, günahların örtülmesi ve üstünlük dereceleridir. Zaten Allah hep günahları örtmekte ve rahmetiyle muamele etmektedir."[210]

Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665)'in rivayetine göre, bu ayet indiği vakit Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ashabından âmâ olan Abdullâh b. Ümmü Mektûm (ö. 15/636),

---

[205] İbn Abbâs'tan gelen rivayette bildirilen yedi cennet misal olarak kullanılmıştır. İsfahânî, s. 204.
[206] Nisâ, 4/95-96; Enfâl, 8/4.
[207] *"Onların gönüllerini düşmanlık duygularından temizledik; artık bir kardeşler topluluğu olarak sedirler üzerinde karşı karşıya oturacaklar."* Hicr, 15/47.
"(Cennetlikler) şöyle derler: "Bizden hüznü gideren Allah'a hamdolsun." Fâtır, 35/34.
[209] Nisâ, 4/95.
[210] Nisâ, 4/96.

ayetteki "Müminlerden oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmekte olanlar bir olamazlar" bölümünün açıklanmasını isteyerek "Ey Allah'ın rasülü ümmetinden cihada gücü yetmeyenlerin durumu ne olacak" diye sorar. Hz. Peygamber, Zeyd'e ayeti tekrar okutturarak elindeki kürek kemiğinden yapılmış yazı malzemesine "özrü olanlar haricinde" anlamına gelen bir ifade yazdırmıştır.[211]

İbn Abbâs bu ayeti tefsir ederken bahsi geçen cihadın Bedir Savaşı olduğunu ileri sürer. Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767)'a göre ise bu Tebük Savaşı'dır. Ayette, mazeretleri olduğu için evlerinde kalan müslümanlarla savaşa katılan mücahidler arasında üstünlük olduğu belirtilmiştir. Zemahşerî'ye göre buradaki muradı ilahi, cihattan geri kalanların gururunu incitmek, cahil ve tembelleri kamçılamak ve yüksek dereceye ulaşma arzusunu artırmaktır.[212]

Cihad edenler geri kalanlardan bir derece üstün kılınmış olmalarına rağmen Allah, cenneti hem cihattan geri kalanlara hem de cihat edenlere vaat etmiştir. Her iki gruba da vaat edilen cennetler arasında derece bakımından farklar mevcuttur. Bir sefer dönüşü Hz. Peygamber (s.a.v.) ashabına dönerek şöyle demiştir: *"Siz Medine'de, arkadaşlarınızda, öyle bir topluluk bıraktınız ki, yaptığınız her yürüyüşte, geçtiğiniz her vadide onlar da sizinle beraberdirler."*. Ancak, bu hadiste bahsedilen *"geride bırakılan kimseler"* dinin emirlerini koruyup tatbik etmekte ciddi, niyetlerinde samimi kimselerdir; yürekleri cihat etme arzusuyla yanıp tutuşmakta, ancak onların cihat etmek için evlerinden dışarı adım atmaya mani olan hastalık gibi mazeretleri bulunmaktadır.[213]

"أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَّهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ"

"Gerçek müminler işte onlardır. Rableri katında onlar için yüksek mevkiler, bağışlanma ve değerli rızık vardır."[214]

Zemahşerî, bu ayette geçen "دَرَجَات" ifadesinin cennetin mertebelerini; "مَغْفِرَةٌ" ifadesinin Allah tarafından kulların hatalarının görmezden gelinmesi; "رِزْقٌ كَرِيم" ifadesinin ise cennetin kıymetli nimetleri anlamına geldiğini ifade eder.[215] Zemahşerî, tefsirinde "Enfâl, 8/4" numaralı ayette geçen bu üç kavramın mahiyetini anlatmadan önce surenin 2, 3 ve 4. (hakiki müminlerden bahseden, ayetin ilk kısmı) ayetlerinde

[211] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, ss. 236-238; Tîbî, Cilt: V, ss. 122-124.
[212] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 238; Tîbî, Cilt: V, ss. 124-128.
[213] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 238; Tîbî, Cilt: V, s. 129.
[214] Enfâl, 8/4.
[215] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 1080; Tîbî, Cilt: VII, s. 19.

"mağfirete uğrayıp yüksek mertebeli cennetlerin kıymetli nimetleriyle rızıklanacak" müminlerin özelliklerinden detaylıca bahseder.[216]

Zemahşerî, Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen cennetin farklı formlardaki isim ve sıfatlarının, bu mükafat yurdunun mertebelerini nitelemek için kullanıldığını ve bu sebepten ötürü cennet yurdunun tek bir mekandan teşekkül ettiğini savunur. Ancak cennet, içinde barındırdığı ilahi mağfiret, rahmet, lütuf ve çeşitli üstünlüklerden ötürü derece derecedir. Bu derecelerin sahipleri dünyadayken yapmış oldukları faziletli davranışların Allah katındaki kıymetine göre mükafatlandırılacaklardır.

2.2.5.1. Cennetü'l-huld

Zemaheşerî, "جَنَّةُ الْخُلْدِ" isminin yer aldığı "Furkân, 25/15" numaralı ayetin tefsirinde bu isimle ilgili yorumda bulunmamıştır. Ancak "Bakara, 2/25" numaralı ayetin tefsirinde "huld" kavramının, sürekli sebat ve beka anlamına geldiğini ifade eder.[217] Huld kavramına, cennetin ebediliğinin anlatıldığı "Cennetin Sonsuzluğu" isimli başlık altında değinilecektir.

2.2.5.2. Cennâtü'n-naîm

Zemahşerî'nin tanımına göre cennâtü'n-naîm,[218] muttaki kullara özgü yaratılmış, cennet ve nimet bakımından en dorukta hazlar veren,[219] sürekli düzen ve güzelliğinin devam etmesi için emek ve gayret isteyen dünya bahçelerinin aksine, her deneyiminin eşsiz zevkler verdiği bahçelerdir.[220]

"أُولَٰئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَعْلُومٌ"

"Onlar için belirli bir rızık vardır:"[221]

"..."

"فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ"

[216] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, ss. 1076-1080; Tîbî, Cilt: VII, ss. 11-17.
[217] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 308.
[218] Mâide, 5/68; Yûnus, 10/9; Hacc, 22/56; Şu'arâ, 26/85; Saffât, 37/43; Vâkı'a, 56/12, 89; Kalem, 68/34; Meâric, 70/38; Naîm ifadesi, Tûr, 52/17; İnfitâr, 82/13; Mutaffifîn 83/22 numaralı ayetlerde cennetten bağımsız müstakil bir isim olarak kullanılmıştır.
[219] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 416.
[220] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 868.
[221] Saffât, 37/41.

"Nimetlerle dolu cennetlerde;"[222]

Nimetlerle dolu cennetlerin içerikleri, "Saffât, 37/41-49" numaralı ayetlerde detaylıca anlatılmıştır. Zemahşerî, "Saffât, 37/41" numaralı ayetteki "belirli rızık" ifadesinin, ebedilik üzere yaratılmış sağlıklı bedenlerin, yalnızca haz almak için yiyecekleri tat, koku, lezzet ve görüntü bakımından eşşiz olduğu bilinen nimetler olduğunu; bu betimleme öbeklerindeki tasvir edilen mekanın 43. ayetteki "nimetlerle dolu cennetler" olduğunu ifade eder.[223]

"وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ","أُولَٰئِكَ الْمُقَرَّبُونَ","فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ"

"...önde olanlar; (erdem, amel ve ödülde) önde olanlar; İşte onlar nimetlerle dolu cennetlerde Allah'a en yakın olanlardır."[224]

Vâkı'a Suresi'nin neredeyse üçte biri nimetlerle dolu cennetleri tasvir etmektedir.[225] Zemahşerî, surenin 10 ve 11. ayetlerinde geçen ifadelerde bu cennetlerin varislerinin özelliklerinden bahseden iki sıfatı ön plana çıkartır. Birincisi " السَّابِقُونَ السَّابِقُونَ" yani iman, amel ve erdem (ahlak) konusunda önde olanlardır ki, burada vasfedilen "öncülük" kavramı dünya hayatındaki gayretleriyle alakalıdır. Nimetlerle dolu cennetin varislerinin ikinci özelliği ise ahiretle ilgilidir. O kimseler, amel defterlerini sağ taraflarından almalarından dolayı "الْمُقَرَّبُونَ" sıfatıyla tanımlanırlar ki, bunlar dünyadayken iman, amel ve erdem konusunda önder oldukları için ahirette "gözde" bir makama ulaştırılırlar. Bu makam, yalnızca dereceleri yükseltilmiş olanların girebilecekleri, arşın yakınında bulunan, nimetlerle dolu cennetlerdir.[226]

"فَمَا لِالَّذِينَ كَفَرُوا قِبَلَكَ مُهْطِعِينَ"

"O inkârcılara ne oluyor ki (inkâr veya alay etmek için) sana doğru koşuyorlar."[227]

"..."

"اَيَطْمَعُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ اَنْ يُدْخَلَ جَنَّةَ نَعِيمٍ"

[222] Saffât, 37/43.
[223] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 704; Tîbî, Cilt: XIII, ss. 141-143.
[224] Vâkı'a, 56/10-12.
[225] Surenin sonlarına doğru 89. ayette bir kez daha "nimetlerle dolu cennetler" ifadesine vurgu yapılmıştır. Zemahşerî bu ayetin tefsirinde farklı bir yorumda bulunmayıp, 10. ayette geçen "السَّابِقُونَ" sıfatını tekrar işaret etmiştir.
[226] Zemahşerî, Cilt: VI, ss. 534-566; Tîbî, Cilt: XV, ss. 185-187.
[227] Meâric, 70/36.

"Üstelik bir de onlardan her biri nimetler cennetine yerleştirileceğini mi umuyor?"[228]

Zemahşerî'ye göre yukarıdaki ayetler nimetlerle dolu cennetlere asla giremeyecek küfrün önderlerine cevaben nazil olmuştur. Rivayete göre cennetlerle müjdelenen müslümanların haberlerini duyunca kafirler, müstehzi bir üslupla *"Muhammed'in cennetle müjdelediği şu kimselere de bakın! Eğer bunlar cennetlikse bu şerefe, biz onlardan daha layığız"* demişlerdir.[229] Zemahşerî, bu bedbahtları cennetten mahrum kılan amelin yalnızca kibir olmadığını, buna mukabil daha mühim ve asıl sebeplerin, tekrar dirilişi ve hesap gününü inkar etmeleri olduğunu belirtir.[230]

Zemahşerî'nin Keşşâf Tefsiri'nde "naîm cennetleri", muttaki kullara has kılınmış, üstün zevkler sunan bir mekan olarak tasvir edilir. Bu cennet, yalnızca dünya hayatında iman, amel ve erdem konusunda önde olanların erişebileceği bir makamdır. Özellikle Vâkı'a Sûresi'nde yoğunlukla detaylandırılan nimetlerle dolu bu cennetler, Yüce Allah'ın yakınında, en gözde konumda bulunanların ikametgahıdır. Zemahşerî'ye göre, kibirleri ve hesap gününe olan inkarları sebebiyle kafirler, bu cennetin nimetlerinden mahrum bırakılacaklardır.

2.2.5.3. Cennâtü'l-'adn

Adn cennetleri (cennâtü'l-'adn) [231] özelinde Keşşâf Tefsiri'nde yapmış olduğumuz taramaya göre "جَنَّاتِ عَدْن" ifadesi Kur'an'da üç yerde kendisinden önce veya sonra geçen bazı ifadelere bedel olarak kullanılmıştır. Burada mübdelün minh konumunda olan ifadeleri zikretmek, muradı ilahinin adn cennetlerine yüklediği manayı anlama açısından değerli olacaktır.

- "Ra'd, 13/23" numaralı ayette "Adn cennetleri" ifadesi, "Ra'd, 13/24" numaralı ayette geçen "فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّار" ifadesine bedel olmuştur. Zemahşerî'ye göre bunun sebebi Allah Teâlâ'nın, dünya hayatı sonunda insanların varacağı akıbet diyarının, Adn cennetleri olmasını murat etmesidir.[232]

---

[228] Meâric, 70/38.
[229] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 924; Tîbî, Cilt: XVI, s. 24.
[230] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 926; Tîbî, Cilt: XVI, s. 25.
[231] Tevbe, 9/72; Ra'd, 13/23; Nahl, 16/31; Kehf, 18/31; Meryem, 19/61; Tâhâ, 20/76; Fâtır, 35/33; Sâd, 38/50; Mu'min, 40/8; Saff, 61/12; Beyyine, 98/8.
[232] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 752; Tîbî, Cilt: VIII, s. 506.

- Adn cennetlerinin bedel yapıldığı bir diğer ayet Meryem Suresi'nde bulunmaktadır. Buna göre "Meryem, 19/61" numaralı ayette geçen "Adn cennetleri" ifadesi, "Meryem, 19/60" numaralı ayette geçen "cennet" ifadesine bedel olmuştur; çünkü cennet "Adn cennetleri"ni kapsar. Bir diğer görüşe göre ise Adn cennetleri, cennet topraklarının özel isimlerinden biridir.[233]

- "Fâtır, 35/33" numaralı ayette geçen "Adn cennetleri" ifadesi, "Fâtır, 35/32" numaralı ayette geçen "(hayır işlerinde yarışmalarından ötürü) büyük lütfa nail olmak" anlamına gelen "الْفَضْلُ الْكَبِيرُ" ifadesine bedel edilmiştir. Zemahşerî'ye göre hayır işlerinde önde olmak sevap almaya vesile olduğu için sanki amel mükafatın bizzat kendisiymiş gibi bir anlatım yapılmış; böylelikle bedel gerçekleştirilmiştir.[234]

Kur'ânı- Kerîm'de 11 defa geçen "Adn cennetleri" ifadesi, Keşşâf Tefsiri'nde genel olarak gramer bakımından incelemeye tabi tutulmuştur. Bunlardan istisna olarak diğer 10 ayete kıyasla yalnızca aşağıdaki ayette, bu cennet türüyle ilgili kısa da olsa bilgiler verilmiştir.

"وَعَدَ اللهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللهِ اَكْبَرُ ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ"

"Allah mümin erkeklere ve mümin kadınlara içinde ebedî olarak kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve adn cennetlerinde güzel meskenler vaad etmiştir. Allah'ın rızâsı ise hepsinden büyüktür, işte büyük bahtiyarlık da odur."[235]

İçerisinde kızıl yakuttan, inciden ve zebercet taşlarından oluşan saraylar bulunan Adn cennetleri hakkında Ebû'd-Derdâ (r.a.) (ö. 32/653), Hz. Peygamber (s.a.v.)'den şu hadisi nakletmiştir. "Adn cenneti Allah'ın mekanlarından öyle bir mekandır ki onun mislini ne gözler görmüştür, ne de akıllara gelmiştir. Oraya nebiler, sıddıklar ve şehitler haricinde kimse giremeyecektir. Allah, Adn cennetini muhatap alarak "Ne mutlu sana girenlere!" diye buyurmaktadır.".[236]

Sonuç olarak Zemahşerî, Keşşâf Tefsiri'nde Adn cennetlerinin Kur'an'daki kullanımlarını gramatik açıdan ele alarak, muhtemel manaları değerlendirmeye tabi tutmuştur. Biz de bu dil bilgisel değerlendirmeler arasında anlam değişimi açısından öne çıkanları maddeler halinde vermeye çalıştık. Ayrıca müfessir, bu cennete yalnızca

[233] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: IV, s. 204; Tîbî, Cilt: X, s. 53, 54.
[234] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 586; Tîbî, Cilt: XII, s. 656.
[235] Tevbe, 9/72
[236] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 134; Tîbî, Cilt: VII, s. 303, 304.

peygamberler, sıddîklar ve şehitler gibi üstün kulların girebileceğini, Adn cennetlerinin insanlar için çok değerli olan inci, kızıl yakut ve zebercet taşlarıyla bezenmiş özel bir mekan olduğunu aktarır.

2.2.5.4. Cennâtü'l-firdevs

Kur'ân-ı Kerîm'de iki yerde cennâtü'l-firdevs ismi kullanılmıştır.[237] Bunlardan birisi Mu'minûn suresinde yer almaktadır. Bu surenin 1-9. ayetleri arasında, kesinlikle felaha erecek müminlerin vasıflarından bahsedilmiştir. Buna göre iman edip, derin bir saygıyla namaz kılanlar; boş söz ve davranışlardan yüz çevirenler; (zekat, sadaka ve sair infak ile) arınanlar; namuslarını muhafaza edenler; hadlerini aşmayanlar; emanet ve sözlerine sadık olanlar; istikrar ile namazlarına devam edenler mutlaka kurtuluşa ereceklerdir.

"أُوْلَٰٓئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ", "اَلَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ"

"İşte vâris olacaklar bunlardır;", "Firdevs cennetine vâris olacaklar ve orada onlar ebedî kalacaklardır."[238]

"İşte bunlardır mirasçılar!" ayetiyle, surenin ilk ayetinde zikredilen kurtuluş muştusunun, mirasçı olmak olduğu kast edilir. Zemahşerî' ye göre bu ifade merak uyandırmak içindir. Çünkü ayet müstakil olarak okunduğunda "neye?" sorusunun cevabına ihtiyaç duyulur. Bir sonraki ayette bu mirasın, içerisinde ebediyen kalınmak üzere Firdevs olduğunu ve onun varislerinin ancak ve ancak sure başından itibaren sayılan vasıflara sahip kimseler olabileceği anlaşılır.[239]

Cennet anlamına gelmesi nedeniyle müennes olarak varsayılan Firdevs, biri altından diğeri gümüşten hasıl iki çeşit tuğlanın, aralarına miski amberden mamül harç koyularak inşa edilmiştir. Bir başka rivayete göre Firdevs, toprağı miski amber olan; o topraktan en hoş meyveler ve kokuların yetiştiği bahçedir.[240]

Sonuç olarak Zemahşerî, Firdevs cennetinin altın ile gümüş gibi değerli ve güzel kokulu maddelerden inşa edildiğini ifade eder. Surenin başından itibaren sayılan

[237] Kehf, 18/107; Mu'minûn, 23/11.
[238] Mu'minûn, 23/10,11.
[239] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: IV, s. 598; Tîbî, Cilt: X, s. 554, 555.
[240] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: IV, s. 598; Tîbî, Cilt: X, s. 555.

özelliklerden yola çıkarak, iman, amel ve ahlak bakımından istikrar ve istikamet üzere olan mümin kulların, bu cennetin varisleri olduğunu dile getirir.

2.2.5.5. Cennâtü'l-me'vâ

Barınılacak, sığınılacak, mesken edilecek yer anlamına gelen me'vâ ismi, Kur'ân-ı Kerîm'de on dokuzu, cehennemdeki barınılacak yer;[241] üçü cennetteki barınılacak yer[242] anlamında toplam yirmi iki yerde bulunmaktadır.

"اَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوٰى نُزُلاً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ"

"İman edip dünya ve âhirete yararlı işler yapanlara, yapmış olduklarına karşılık, hazır olarak onları bekleyen, huzur içinde kalacakları cennetler vardır."[243]

"وَاَمَّا الَّذِينَ فَسَقُوا فَمَأْوٰيهُمُ النَّارُ..."

"Günaha batanların varacakları yer ise ateştir…"[244]

Kötülük ve isyana sürükleyen nefsin, helak edici heves ve arzularından kurtulup, nefsini sabrıyla kontrol altına alabilen,[245] muttakilerin girebilecekleri[246] Me'vâ cenneti, arşın sağ tarafında, sidretü'l-müntehâ diye bilinen sınır ağacının yanındadır. İbn Abbâs'tan nakledilen bir rivayete göre bu cennete "Me'vâ" isminin verilmesinin sebebi şehitlerin ruhlarının burayı mesken tutmalarından ileri gelmektedir.[247]

Yukarıda örnek olarak verdiğimiz Secde suresinin bu iki ayeti, "Me'vâ" isminin cennet ve cehennem anlamlarında peş peşe zikredildiği yerlerden bir tanesidir. Zemahşerî'ye göre bu iki ayette bulunan "جَنَّاتُ الْمَأْوٰى" ve "مَأْوٰيهُمُ النَّارُ" ifadeleri, anlam olarak şöyle bir bütün ortaya çıkarmaktadır: *"'Nasıl müminler için Me'vâ cenneti varsa, bunlar için de ateş cenneti var!'"*.[248]

---

[241] Âli İmrân, 3/151, 162, 197; Nisa, 4/97; Mâide, 5/72; Enfâl, 8/16; Tevbe, 9/73, 95; Yûnus, 10/8; Ra"d, 13/18; İsrâ, 17/97; Nûr, 24/57; Ankebût, 29/25; Secde, 32/20; Câsiye, 45/34; Hadîd, 57/15; Tahrîm, 66/9; Nâziât, 79/39.

[242] Necm, 53/15; Secde, 32/19, 20.

[243] Secde, 32/19.

[244] Secde, 32/20.

[245] "Nâziât, 79/40,41" numaralı ayetlerin tefsirlerinin yapıldığı bölümden nakledilmiştir. Zemahşerî, Keşşâf, s. 1150 Cilt: 6; Tîbî, F, s. 284 Cilt: 16.

[246] "Necm, 53/15" numaralı ayetin tefsirinin yapıldığı bölümden nakledilmiştir. Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 442; Tîbî, Cilt: XV, s. 89.

[247] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 322; Tîbî, Cilt: XII, s. 350.

[248] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 322; Tîbî, Cilt: XII, s. 350.

Sonuç olarak Zemahşerî, Me'vâ cennetinin, sidretü'l-müntehâ'nın yanı başında olduğunu, nefsini terbiye ederek kontrol altına alabilen kimselerin bu cennete girmeyi hak edeceklerini dile getirir. Ayrıca Müfessir, bu cennetin diğer sakinlerinin de şehitler olduğunu tespit etmiştir.

2.2.5.7. Dâru's-selâm

Esenlik yurdu, barış diyarı gibi anlamlara gelen Daru's-selâm, Kur'ân-ı Kerîm'de iki yerde zikredilmiştir. [249] Zemahşerî, tefsirinde söz konusu bu iki ayette geçen "Dâru's-selâm" terkibinde "es-Selam" isminin kullanılmasının hikmetleri üzerinde durur. Zira "es-Selâm", Esmâ-i Hüsnâ'dan olup, her türlü ayıptan, eksikliklerden ve kusurlardan münezzeh olan; esenlik arayanları esenliğe ulaştıran anlamına gelmektedir.[250]

"لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ..."

"Rableri katında onlara esenlik yurdu vardır..."[251]

Zemahşerî "es-Selâm" isminin Esmâ-i Hüsnâ'dan olması hasebiyle "Dâru's-selâm" terkibinin aslında "Dâru'llâh" anlamına geldiğini ve Allah'ın diyarı anlamına gelen bu yerin cennet olduğunu iddia eder. Bu şekilde kullanılmasının iki sebebi vardır. Birinci görüşe göre bu isimlendirme, *"Falancanın benim yanımda şu kadar hakkı/hatrı vardır."* deyişi gibi cennet ehlinin, Allah'ın katındaki kıymetini belirtmek içindir. İkinci görüşe göre ise, hak etmelerine rağmen şu an Allah'ın katında bulunan ve bu sebeple, orada kendileri için göz aydınlığı olan nimetlerin mahiyetini bilmemelerinden dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir.[252]

"وَاللهُ يَدْعُوا اِلٰى دَارِ السَّلَامِ وَيَهْدِي مَنْ يَشَاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ"

"Allah esenlik yurduna çağırıyor ve dilediğini doğru yola iletiyor."[253]

Dâru's-selâm'a yani cennete, Allah bütün kullarının davet eder ancak oraya yalnızca ilahi lütfa mazhar olup, hidayete erdirilenler girebilir. Çünkü bu cennet Allah'ın "es-Selâm" adıyla isimlendirilmiş kıymetli bir yerdir. Buraya girenler, olması arzu edilmeyen her şeyden salim olacaklardır. Zemahşerî, cennetin "selâm" ismiyle

[249] En'âm, 6/127; Yûnus, 10/25.
[250] İsfahânî, s. 422.
[251] En'âm, 6/127.
[252] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 742; Tîbî, Cilt: VI, s. 243.
[253] Yûnus, 10/25.

isimlendirilmesinin muhtemel hikmetlerinden birinin de meleklerin cennet ehliyle ve cennet ehlinin kendi aralarında sıkça selamlaşmalarının, cennetteki yaşam akışının doğal bir parçası olmasına bağlar.[254]

Sonuç olarak Dâru's-Selâm, Yüce Allah'ın esenlik ve huzur vaadini temsil eden bir cennet tasviridir. Zemahşerî, bu kavramı açıklarken, Dâru's-Selâm isminin, Esmâ-i Hüsnâ'dan "es-Selâm" ismiyle ilişkilendirilmesinin, Allah'ın mümin kullarına gösterdiği değerle bağlantılı olduğunu ifade eder. Cennet ehli, bu esenlik yurdunda her türlü kederden, eksiklikten ve kusurdan uzak bir yaşam sürerken, sürekli selamlaşmalarla huzurlu bir varoluşu paylaşırlar. Böylece Dâru's-Selâm, yalnızca bir mekân değil, aynı zamanda cennetliklerin, Allah'ın rahmet ve esenlik kuşağına alınmasının bir simgesidir.

2.2.5.8. Dâru'l-mukâme

Zemahşerî, "Fâtır, 35/35" numaralı ayette geçen cennetin bu ismi hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Ancak "الْمُقَامَة" ifadesinin "ikamet etmek" anlamında olduğunu nakleder.[255]

2.2.5.9. Dâru'l-âhire

"Son yurt" anlamına gelen bu terkip, lafzen bakıldığında günahkarlar için cehennemi, Allah'ın razı olduğu kullar içinse cenneti ifade etmesi ihtimal dahilindedir. Ancak Kur'ân literatüründe "dâru'l-âhire"[256] terkibi, yalnızca olumlu anlamda yani cennet kastedilerek zikredilmiştir.[257]

Zemahşerî'ye göre Kur'ân literatüründe "dâru'l-âhire" ifadesinden kasıt, cennettir.[258] Buraya, Allah'a ortak koşmayan, ona asi gelmeyen, rüşvet ve haramlardan sakınan muttakiler girebilecektir.[259] "Dâru'l-âhire" ifadesi, Kur'ân-ı Kerîm'de dünya

[254] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 262; Tîbî, Cilt: VII, s. 467.
[255] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 590; Tîbî, Cilt: XII, s. 660.
[256] Bakara, 2/94; En'am, 6/32; A'râf, 7/169; Yûsuf, 12/109; Nahl, 16/30; Kasas, 28/77,83; Ankebut, 29/64; Ahzâb, 33/29.
[257] Okumuş, s. 85, 86.
[258] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 446.
[259] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 1028; Cilt: III, s. 708.

nimetlerinin anlatıldığı ayetlerin veya ayet gruplarının sonuç kısmında *"ahiret yurdu; elbette daha hayırlıdır!"* şeklinde tercih cümlesi içerisinde kullanılmıştır.

"وَمَا هٰذِهِ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَآ اِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌۗ وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُۘ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ"

"Bu dünya hayatı hakikatte sadece bir oyun ve eğlenceden ibarettir; âhiret yurduna gelince işte asıl hayat odur; keşke bunu bilselerdi!"[260]

Zemahşerî'ye göre "asıl canlı olan (hakiki) hayat, elbette ahiret yurdudur." ifadesinin hikmeti, ahiret yurdundaki hayatın, dünya hayatının aksine fani olmadığıdır. Burada ölmek yoktur; ebedi ve kalıcı bir hayat vardır. Nitekim "الْحَيَوَان" ifadesi bu anlamı kasdetmek için kullanılmıştır.[261]

Sonuç olarak, Kur'ân-ı Kerîm'de yalnızca cennet ehline yönelik olarak kullanılan bu terkip, zikredildiği pasajlar içerisinde, dünya hayatının geçiciliğine vurgu yapılmak için kullanılmıştır. Dâru'l-Âhire'nin asıl hayata işaret ettiğini belirten Zemahşerî, bu yurdun fani olmadığını; hayat ve canlılık dolu bir mekan olduğunu müjdeler.

2.2.5.10. Makâmun emîn

Cennetin güvenli bir mekan olduğunu vurgulayan Makâmun emîn ismi, Kur'ân'da bir defa zikredilmiştir.

"اِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ اَمِينٍ"

"(Allah'a itaatsizlikten) sakınanlar ise güvenli bir yerdedirler."[262]

İkametgah anlamına gelen "mukâm" kelimesi ve hain sıfatının zıttı olan emin kelimesiyle oluşan terkip, "güvenli ikametgah" anlamına gelmektedir. Cennetin "emîn" sıfatıyla anılmasının sebebi, cehennemin azabından ve tüm dehşet veren sahnelerinden beri olmasından dolayıdır.[263]

Zemahşerî, "Makâmun emîn" terkibini, isimden ziyade bir sıfat olarak kabul etmiştir. Bu cennetin, Allah'a itaatsizlikten sakınarak, onun emirlerine karşı sorumlu, duyarlı ve bilinçli olan kullara ait olduğunu; onların, orada her türlü olumsuz durumdan salim olacaklarını ifade eder.

---

[260] Ankebut, 29/64.
[261] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 186; Tîbî, Cilt: XII, s. 200.
[262] Duhân, 44/51.
[263] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 114; Tîbî, Cilt: XIV, s. 227.

2.2.5.11. ‘Ukbe’d-dâr / ‘Âkıbetü’d-dâr

Cennetin “‘Ukbe’d-dâr”[264] ve “‘Âkıbetü’d-dâr”[265] isimleri, lafzen düşünüldüğünde hem pozitif hem de negatif anlamlara denk gelebilir. Ancak Kur’ân literatüründe bu iki isim pozitif anlamda; cennet olarak kullanılmıştır. Çünkü dünya hayatında çizilen kulluk portresinin hakkı verildiğinde, bu işin karşılığı ancak cennettir. Cehennem ise son yurt olma açısından istenmeyen ve itibar edilmeyen bir yerdir.[266]

“جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا…”

“…onların girecekleri (yer) Adn cennetleridir.”[267]

“سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّار”

“Sabretmenize karşılık elde ettiğiniz esenlik daim olsun! Dünya yurdunun akıbeti olarak ulaştığınız yer ne kadar güzel oldu!”[268]

Zemahşerî’ye göre Allah Teâlâ, dünya hayatı sona erdikten sonra insanların buraya girmesini murat etmiştir. Bu yüzden “عُقْبَى الدَّارِ” yani “yurdun akıbeti” ifadesi istimal edilmiştir. Yukarıdaki ayetlerde, cennetin iki ismi birlikte kullanılmıştır. Müfessir, “Adn cennetleri” nin, “yurdun akıbeti” ifadesinden bedel olduğunu ifade eder.[269]

Son olarak, “‘Ukbe’d-dâr” ve “‘Âkıbetü’d-dâr” isimleri, Kur’ân-ı Kerîm’de, müminlerin ulaştığı nihai makam olan cennetle ilişkilendirilmiştir. Zemahşerî’ye göre, “’âkıbetü’d-dâr” ifadesiyle “Adn cennetleri”’nin kastedilmiş olması, bu cennetin ne kadar değerli olduğuna işaret etmektedir.

2.1.6. Cennetin Sonsuzluğu

Fani dünya hayatını mesken edinmiş insan, doğasında bulunan ebediyet duygusuyla sürekli olarak sonsuzluğu arzular. Yok olma korkusuyla yanıp tutuşur; hiç

[264] Râ’d, 13/22, 24, 42.
[265] En’am, 6/135; Kasas, 28/37.
[266] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 58, 60; Tîbî, Cilt: XII, s. 57, 58.
[267] Ra’d, 13/23.
[268] Ra’d, 13/24.
[269] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 752; Cilt: V, s. 58; Tîbî, Cilt: VIII, s. 505, 506.

değilse yapıp ettikleriyle daima hatırlanmak ister. Semavi dinlerin ahiret inancına göre insanlar, bu sonsuzluğu ancak ölümden sonraki hayatta bulabilirler. Ahirette gerçekleşecek ilahi adalet ise herkesi yapıp ettiklerinden sorguya çekerek hesap vermeye çağıracaktır. Yüce Allah, inananları cennetle mükafatlandırırken, inanmayanları cehennemle cezalandıracaktır. Eşsiz nimetlerle donatılmış olan cennet, dünya hayatını iyi değerlendirebilenlere Yüce Allah'ın sonsuz bir hediyesi olacaktır.

Allah, Kur'ân-ı Kerîm'de Araplara gündelik konuşmalarındaki alışageldikleri ve gelenek olarak bildikleri misallerle hitap etmiştir.[270] Cahiliye toplumu, sonsuzluk ve daimilik vurgusunu "gökler ve yerler var oldukça", "gece ile gündüz birbirleri peşi sıra geldikçe", "dağlar dimdik var oldukça", "denizler dolup taştıkça" gibi deyimlerle ifade ederlerdi. Araplar, aslında fani olan bu nesne ve hadiselerin azametlerinden etkilenerek onlara bakilik ve ebedilik atfetme yanılgısına düşmüşlerdir.[271]

"خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْأَرْضُ اِلَّا مَا شَٓاءَ رَبُّكَ اِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ"

"Rabbinin dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça (o ateşte) ebedî kalacaklardır. Rabbin gerçekten istediğini yapar."[272]

" وَاَمَّا الَّذِينَ سُعِدُوا فَفِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْأَرْضُ اِلَّا مَا شَٓاءَ رَبُّكَ عَطَٓاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ"

"Mutlu olanlara gelince onlar da cennettedirler. Rabbinin dilediği hariç, gökler ve yer durdukça onlar da orada kesintisiz bir lutuf olarak ebedî kalacaklardır."[273]

Keşşâf'ta, bu iki ayette geçen "gökler ve yer durdukça" ifadesinin iki ihtimal ihtiva ettiği iddia edilir. Birinci muhtemel manaya göre ebedilik atfedilen yer ve gök ahirete aittir. Zemahşerî, "Bir gün gelecek, yer başka yere, gökler de başka göklere dönüştürülecek…"[274] ayetiyle, fani dünyanın yer tabakasının ve göklerinin, ahirette ebedi ve baki özellikte olan yer ve gökler ile değiştirileceğini delillendirir. Dünya yeri ile tebdil edilen ahiret hayatının yer tabakası, cennetin varislerine mesken olmak içindir. Zemahşerî'ye göre bunun delili şu ayettir: "(Cennetlikler şöyle) diyecekler: "Bize verdiği sözü yerine getiren ve cennetten bize dilediğimiz yerinde mesken

[270] Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkıllânî, **el-İntisâr li-Sıhhati Nakli'l-Kurʾân ve'r-Red ʿalâ men Nehalehü'l-Fesâd bi-Ziyâde ev Nuksân**, Dâru'l-Feth, 'Ammân, 2001, Cilt: II, s. 587.
[271] Dindi, Ahiret Anlatımları, s. 262, 264.
[272] Hûd, 11/107.
[273] Hûd, 11/108.
[274] İbrâhim, 14/48

kurabileceğimiz yurt bağışlayan Allah'a hamdolsun!".”[275] Sonsuz gökler ise cennette su ihtiyacının karşılanması ve nasslarda işaret edilen bazı grupları, arşın altında gölgelendirmek içindir.[276]

"Gökler ve yer durdukça" ifadesinin ikinci muhtemel manası ise cennet ve cehennemin sonsuzluğudur. Çünkü bu deyim, cahiliye toplumunda ebediyeti kastetmek için kullanılırdı. Nitekim onlar, "Ti'âr dağı var oldukça", "Sebir dağı var oldukça", "yıldızlar parladıkça" gibi sonsuzluk ifade eden pek çok deyişler türetip; gündelik hayatta kullanırlardı.[277] Anlatının muhatap toplum üzerinde müessir olması için, Araplara müyesser bir tarz ile Allah Kur'ân'da, cennetin nitelik ve niceliklerinin bitmez tükenmez olduğu vurgusunu, onların kelamında ve muhayyilesinde yer edinen sonsuzluk deyimleriyle ifade etmiştir.[278]

Cennet ve cehennemin sonsuzluğu hakkındaki bilgi Kur'ân'da sabittir. Zemahşerî'ye göre Cehennemin sonsuzluğu, içindeki azabın sadece ateşle sınırlı olmamasıdır. Her günahın cezasının kendi cinsinden verildiği çeşitli şekillerde azaplar vardır. Bunların en ağırı Allah'ın cehennem ehline gazap etmesi, onların yüzlerine bakmaması ve huzurundan kovmasıdır. Cennetin sonsuzluğu hakkında ise Zemahşerî, "Hûd, 11/108" numaralı ayette geçen *"Rabbinin dilediği müstesna"* ibaresinde istisna tutulan meçhul mananın, cennetin yanında daha büyük mükafatların da varlığına işaret olduğunu serdeder. Ona göre, ardı arkası kesilmeyen türlü nimetler arasında en büyüğü, Allah'ın rızasıdır. İstisna konusundaki diğer bir ihtimal mana ise cennetin varislerine, ilahi lütufla verilecek nimetlerin mahiyetinin yalnızca Allah tarafından bilineceğidir.[279]

Sonuç olarak, cennet ve cehennemin sonsuzluğu Kur'ân'da pek çok ayette huld ve ebed kavramlarıyla ifade edilmiştir. İnsanoğlu için salt sonsuzluk fikri dahi heyecan verici bir mükafat iken, Kur'ân'da müjdelenen cennet tasvirlerinde yalnızca yaşam ebediliği değil, nimetlerinin çeşitliliği ve bitmez tükenmezliğine de vurgu yapılmıştır. Keşşâf'ta bu üç farklı sonsuzluk boyutuna da değinilmiş; cennet nimetlerinin bilinemez ve tahmin edilemezliği de bir diğer sonsuzluk ihtimali olarak sayılmıştır. Zemahşerî, cennetle ilgili başta olmak üzere sonsuzluk/ebedilik/daimilik atfedilen

[275] Zümer, 39/74.
[276] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 490; Tîbî, Cilt: VIII, s. 199, 200.
[277] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 490; Tîbî, Cilt: VIII, s. 200.
[278] Dindi, Ahiret Anlatımları, ss. 260-264.
[279] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 492; Tîbî, Cilt: VIII, s. 201.

kavram ve hadiseleri betimleyen ayetlerde, Arap örfüne ait deyimlerin kullanıldığını ifade eder. Cahiliye toplumunda yaygın kullanılan "gökler ve yer durdukça" deyiminin göklerin ve yerin azameti için kullanıldığını, bu yüzden gerçek bir sonsuzluk ifade etmediğini dile getirir.

2.1.7. Cennette Zaman (Sabah-Akşam Kavramları)

Fani dünya hayatında, mevcudatın varlıklarını idame ettirebilmesi, zamandan münezzeh bir düzlemde düşünülemez. Bunun gereği insan zihni tabiatıyla, olgu ve olayları anlamlandırma serüveninde ilgili zamanın mahiyetini ve keyfiyetini sorgular. İslam, Yahûdîlik ve Hristiyanlık gibi semavi dinlerin kutsal metinlerinde, ölümden sonraki yaşamda zamanla ilgili işaret ve kavramlar bulunur. İslam teolojisinde, âhiretteki zamanın keyfiyet ve mahiyeti problemi, sem'iyyât kategorisine dahil edilir ve ancak vahiy ile öğrenilebilir.[280]

Kur'ân-ı Ker'îm'de ahiret hayatıyla ilgili ayetlerde "müks", "huld", "âhir", "ahkâb", "dâim", "beka", "sermed"[281] zail olmama, sürekli bulunma, ebedi var olma gibi anlamlara gelen ifadeler bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bu anlatılarda "el-yevm", "yevm", "yevmeizin", "hîne", "hîneizin", "küllemâ" gibi zaman zarfları kullanılmıştır. Zemahşerî, bu hususta serdettiği dirayet ve nakillerle, ahirette zaman kavramının olduğunu ancak dünyadaki zamanla denk olmadığını dile getirir.[282]

"تَعْرُجُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوحُ اِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ اَلْفَ سَنَةٍ"

"Melekler ve rûh O'na, miktarı elli bin yıl olan bir günde yükselip çıkar."[283]

Dünya hayatı ve ölüm ötesi günlerinin denkliği tartışmasının odağında bulunan bu ayette, ahiret günlerinin inkarcılar için çetin ve şedit olmasından ötürü[284] dünya hesabıyla elli bin sene (her biri bin yıl süren elli aşama olduğu da söylenir) sürecektir. O sıkıntılı günler, rablerinden kendilerine vadedilen mükafatlarla karşılaşmaya

[280] Murat Serdar, "Âhirette Zaman", **Temâşâ Felsefe Dergisi**, Sayı. 11, 2019, s. 53.

[281] Kavramlarla ilgili detaylı bilgi için bkz. İbrahim Toprak, **Cennet ve Cehennemin Ebedîliği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2020, ss. 4-12.

[282] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 308 ve Cilt: VI, s. 912; Tîbî, Cilt: XII, s. 334 ve Cilt: XVI s. 9.

[283] Meâric, 70/4.

[284] "وَاِنَّ يَوْماً عِنْدَ رَبِّكَ كَاَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ" "Bilinmeli ki, rabbinin katındaki bir gün sizin saymakta olduklarınızın bin yılı gibidir." (Hacc 22/47) ayetinin tefsirinde Zemahşerî, azabın acıklı ve ağır eziyetinden dolayı mücrimler için tek bir gününün bile bin yıl gibi hissedileceğini ifade eder. Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: IV, s. 560.

hazırlanan müminlere uzunluğun aksine, öğle ve ikindi arası kadar kısa bir zaman dilimi gibi yansıyacaktır.[285]

"لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْواً اِلَّا سَلَاماً وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِياً"

"Orada boş söz işitmezler, kendilerine yalnız esenlikler dilenir. Orada, sabah akşam rızıkları hazırdır."[286]

Zemahşerî'ye göre cennette sabah ve akşam mefhumları bulunmamaktadır. Yukarıdaki ayette cennet ehline lütfedilen rızıkların devamlılığı kast edilmiştir. Nitekim Araplar "bükraten ve aşiyyen/sabah-akşam" deyimini süreklilik kastıyla kullanırlardı. Bununla birlikte Araplara göre, hayatını kimseye muhtaç olmadan idame ettirebilen kimse, sabah-akşam rızıklandırılan kimsedir ki; ayet, bu anlam üzerinden okunduğu zaman da sabah-akşam kavramlarının gerçekliği değil; nimetlerin devamlılığı anlamı ortaya çıkar.[287]

Kur'ân-ı Kerîm'de ahiret günlerinin dünya günlerine kıyas edildiği ayetlerin tefsirlerinde, okuyanları ayetler arasında çelişkiler olduğu vehmine düşürecek muhtelif ifadeler bulunmaktadır. İlgili ayetleri çeşitli nakillerle tefsir eden Zemahşerî de bu rivayetlerde matematiksel anlamda tutarlı bir ölçü ortaya koyamamıştır.[288] Bu yüzden dünyevi ve uhrevi boyuttaki zaman kavramları izafidir. Müfessir, cennet ehlinin, cennette sabah akşam rızıklandırılacağı müjdesinin verildiği ayette, Araplar tarafından yaygın olarak kullanılan "sabah-akşam..." deyiminin buradaki nimetlerin devamlılığını kast etmek için kullanıldığını; dolayısıyla sabah ve akşam zaman zarflarının cennet hayatında var olmadığını ifade eder.

2.1.8. Cennet Şu Anda Mevcut Mudur?

Cennet ve cehennemin şu anda mahluk olup olmadığı ile ilgili olarak kelami mezhepler arasında çeşitli görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Ehl-i sünnet akidesine göre,

[285] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 308 ve Cilt: VI s. 912; Tîbî, Cilt: XII s. 334 ve Cilt: XVI, s. 9.
[286] Meryem, 19/62.
[287] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: IV s. 206; Tîbî, Cilt: X, s. 55, 56.
[288] Hacc, 22/47, Secde, 32/5 ve Meâric, 70/4 ayetlerinin tefsir edildiği bölümlerde, cennet günlerinin dünya günlerine oranı farklı miktarlarla zikredilmiştir. Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: IV, s. 560 ve Cilt: V, s. 308, 310 ve Cilt: VI, s. 912; Tîbî, Cilt: XII, s. 334 ve Cilt: XVI, s. 9.

cennet ve cehennem halihazırda mevcuttur.[289] Mu'tezile ekolünde ise çoğunluğun görüşü, cennet ve cehennemin henüz yaratılmadığı yönündedir. Buna rağmen Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025), Dırâr b. Amr (ö. 200/815), Ebû Ali el-Cubbâi (ö. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cubbâî (ö. 321/933) gibi bazı önde gelen mu'tezili alimler bu görüşe karşı çıkarlar ve cennet ile cehennemin, şu anda yaratılmış olduğu fikrini benimserler.[290]

Zemahşerî'nin ifadesine göre, cennetin halen yaratılmışlığı hakkında tartışmalar mevcuttur. Cennetin şu anda mevcudiyeti lehinde görüş bildirenler, Hz. Âdem ve Havvâ'nın cennete yerleştirilmesi gibi Kur'an'daki bazı ifadelerden hareketle, cennetin yaratılmış halde olduğuna inanırken, Zemahşerî bu konuda net bir görüşü öne çıkarmamıştır. Müfessir, Keşşâf'ta "Bakara, 2/25" numaralı ayetin üzerine yaptığı yorumlarda da bu ihtilafa dikkat çekmektedir. Ona göre, cennetin yaratılıp yaratılmadığı konusunda bir ihtilaf mevcuttur. Cennetin yaratıldığını savunan bazı kimseler, Kur'an'da geçen cennet kelimesinin, var olan ve herkesçe bilinen *"en-nebî, er-resûl, el-kitâb"* kavramlarının isimleri gibi zikredilmesini delil gösterirler. Cennetin halen var olmadığını savunan bir takım Mu'tezilî alimlerin görüşlerini de aktaran Zemahşerî, konu hakkında şahsen açık bir pozisyon almayı tercih etmemiştir.[291]

Sonuç olarak, Hâtemü'l-Mu'tezile diye anılan Zemahşerî, cennetin şu anda mevcut olup olmadığı tartışmasında mensup olduğu mezhebin konu hakkındaki fikrine mutabık değildir. Keşşâf Tefsîri belki de bu tartışma özelinde, taşımış olduğu mezhebi tefsir özelliğinden biraz dışarı çıkıp hem Mu'tezile hem de Ehl-i sünnet ekollerinin görüşlerini aktarmıştır. Bununla birlikte Zemahşerî hangi görüşü tercih ettiğini belirtmeyerek, objektif bir duruş sergilemiştir.

[289] Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî el-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn**, thk. Naîm Zerzûr, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût, 2005, Cilt: II s. 355; Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 35.

[290] Ümmügülsüm Ateş, **Sa'duddîn et-Teftâzânî'nin Meâda Dair Görüşleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2007, s. 81.

[291] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 35, 298; Tîbî, Cilt: II, s. 354, 355.

2.2. CENNETLİKLER

2.2.1. Cennet Ehlinin Özellikleri

Kur'ân-ı Kerîm, insana ait olan tüm özellikleri doğru-yanlış veya iyi-kötü olarak kategorize etmiş, pozitif tarafta bulunanları ahlaki davranışlar, negatif tarafta bulunanları gayri ahlaki davranışlar olarak konumlandırmıştır. Dünya hayatı nihayete erdiği vakit insanlar, kendi seçim ve gayretleriyle bu davranışlara sahip olabildikleri miktarda ilahi karşılık bulacaklardır. Nitekim "أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ" / *"(Cehennem) kafirler için hazırlanmıştır"*[292] ve "أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ" / *"(Cennet) muttakiler için hazırlanmıştır."*[293] ayetlerinde "hazırlamak" fiili meçhul sigada kullanılmıştır. Bunun sebebi, insanın kendi yapıp ettikleriyle ahiretteki karşılığını kazandığına dikkat çekmektir.

Kur'ân-ı Kerîm'de terğip ve terhip temalı ayetleri birbirleri ardınca sıralamak, Allah Teâlâ'nın çokça rastlanan bir sünnetidir.[294] Cenneti hak eden insan tipolojisinin resmedildiği muhtelif surelerde pek çok ayet ve ayetler grubu vardır. Bahse konu bu ayetlerde cennete girmeye vesile olan davranışlar açık lafızlarla zikredildiği için, Zemahşerî de ilgili ayetler üzerinde uzunca yorumlarda bulunmamıştır. Ancak meseleyi özetleyen ifade ve tespitlerle tefsir ettiği şu ayeti paylaşmak faydalı olacaktır.

"وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ"

"İman eden ve iyi işler yapanlara (kendileri için zemininden ırmaklar akan cennetler bulunduğu) müjdesini ver."[295]

Bu ayetle birlikte Allah Teâlâ, iman edip salih işler yapanları cennetle müjdelemiş/müjdelenmesini (Hz. Muhammed s.a.v. nezdinde tüm müslümanlara) emretmiştir. Ancak Zemahşerî, iman ve salih amelin cennete girmek için yeterli olup olmayacağını irdeler. Şu soruyu sorar "dünyadayken muhsin olan (yani iman ve salih amel sahibi kişi) ahirette ihsanı hak etmiş midir?". Zemahşerî bu soruya şu şekilde cevap verir: "İhsan ancak, 'ihsanı hak eden fiiller işleyip daha sonra da bunu ifsat edecek şeyler yapmayan' kimseler tarafından hak edilir."[296] Bu tespiti şu iki ayetle delillendirir: "…Eğer Allah'a ortak koşarsan bilmiş ol ki yaptıkların boşa gidecek ve

[292] Bakara, 2/24.
[293] Âli İmrân, 3/133.
[294] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 292; Tîbî, Cilt: II, s. 343.
[295] Bakara, 2/25.
[296] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 298; Tîbî, Cilt: II, s. 356.

mutlaka hüsrana uğrayanlardan olacaksın.”,[297] “Ey iman edenler! Seslerinizi peygamberin sesinden daha fazla yükseltmeyin, birbirinize bağırdığınız gibi ona bağırmayın; sonra farkında olmadan amelleriniz boşa gider.”.[298] Dolayısıyla iman ve salih ameller cennete girmek için yeterli değildir. Kullar iyi amelleriyle birlikte kötülüklerden de uzak durmalıdırlar.[299]

Sonuç olarak Zemahşerî, cennete girenlerin iki temel vasfının olduğunu ancak bu vasıflarda istikrar sağlanması gerektiğini dile getirir. Çünkü Kur’an-ı Kerîm’in çizdiği sınırlar çerçevesinde gayri ahlaki sayılan ameller, ahlaki amelleri boşa çıkartarak kişiyi cennet ihsanından mahrum bırakır. Tefsir işlemine tabi tutulan “Bakara, 2/24” numaralı ayette “günahlardan kaçınma” konusunda bir talep bulunmamasına rağmen Zemahşerî, delil olarak getirdiği ayetlerle bu minvalde bir yorum getirmiştir.

2.2.2. Ashâbu’l-Meymene

İslam literatüründe cennete girişi tasvir eden metinler, dinleyenlere görkemli ve heyecan dolu sahneler sergiler. Henüz cennete ulaşmadıkları halde cennet ehlinin, cennetin kapılarında meleklerden ihtiram ve hoş sözlerle karşılanmaları dahi gurur ve şeref verici birer cennet nimetlerinden sayılabilir. Cennet ve cehenneme giriş safhaları cehennemlikler için azaba, cennetlikler içinse lütuf ve ihsana hazırlık gibidir.

Kur’ân-ı Kerîm’de bahsedilen cennet ve cehenneme giriş sahnelerinin ilk başlangıç noktası ise kulların, hesapları görülüp amel defterlerini sağ veya sol taraflarından almalarıdır. Zemahşerî, Kur’an ve İslam literatüründe sağ ve sol tarafın bereketli ya da bereketsiz atfedilmesini vahyin ilk temas ettiği toplumla bağdaşık, kültürel antropolojik sebeplere bağlar.[300]

“فَاَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَّا اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ”

“(Biri) amel defteri sağından verilenlerdir; ne mutlu o sağından verilenlere!”[301]

“وَاَصْحَابُ الْمَشْئَمَةِ مَّا اَصْحَابُ الْمَشْئَمَةِ”

[297] Zümer, 39/65.
[298] Hucurat, 49/2.
[299] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 298; Tîbî, Cilt: II, s. 356.
[300] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 532; Tîbî, Cilt: XV, s. 184, 185; Dindi, Ahiret Anlatımları, s. 207, 208, 211, 212.
[301] Vâkı’a, 56/8.

"(Diğeri) amel defteri solundan verilenlerdir; ne bedbaht o solundan verilenler!"[302]

"وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ"

"(erdem, amel ve ödülde) Önde olanlar; önde olanlar..."[303]

"Vâkı'a, 56/8, 9" numaralı ayetlerde geçen sağ ve sol tabirleri, Cahiliye Araplarınca yaygın bir şekilde kullanılan deyişlerdir. Onlardan varlıklı ve makam sahibi olanlar kendi katlarında bir kimseyi muteber yahut gayri muteber olarak sınıflandırırken şu ifadeleri kullanırlardı: "فلان مني باليمين" "falan kişi benim sağımdadır (yani benim katımda muteberdir)" veya "فلان مني بالشمال" "falan kişi benim solumdadır (yani benim katımda itibarsızdır)". Bunun bir diğer sebebi ise Arapların sağ tarafı uğurlu, bereketli ve meymenetli görmeleri; sol tarafı ise uğursuz, bereketsiz, ve meymenetsiz olarak kabul etmeleridir. Bu yüzden Allah Teâlâ, onların bu kabullerine uygun olarak cennetliklerin amellerini sağ tarafla; cehennemliklerin amellerini ise sol tarafla tasvir etmiştir.[304]

Zemahşerî yukarıdaki ayetlerde bahsedilen grubu şu şekilde açıklar: Birinci grup insan tipi "الْمَشْئَمَة" ömrü boyunca isyan ve günahtan vazgeçmeyip cehennem azabına müstehak kişilerdir. İkinci grup insan tipi "الْمَيْمَنَة" ömrünün ilk kısmında günahkar olup sonradan tevbe ederek salih amellerle ahirete göçen ve cenneti hak eden kişilerdir. Üçüncü grup insan tipi ise, "السَّابِقُون" ömrünün başından itibaren salih ameller işleyip ölümüne kadar bu duruşunda sabit kalarak cenneti kazanan kişiler. İkinci ve üçüncü grupta bahsedilen kimseler, amel defterlerini sağ taraflarından alarak Arşın altında bulunan Naîm cennetlerindeki yükseltilmiş makamlarına koşuşacaklardır.[305]

"فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ", "فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَاباً يَسِيراً"

"Kime kitabı sağından verilirse hesabı kolay bir şekilde görülecektir;"[306]

"وَيَنْقَلِبُ اِلَى اَهْلِهِ مَسْرُوراً"

"Ve sevinç içinde yakınlarına dönecektir."[307]

Amel defterini sağ tarafından alanlar, sol tarafından alanlarla sataşıldığı veya münakaşa edildiği gibi muamele görmezler. Onların hesap işlemleri basit ve zahmetsiz gerçekleştirilir. Bu kolay geçen hesap sonucunda sevinç içerisinde, cennette hurilerden

---

[302] Vâkı'a, 56/9.
[303] Vâkı'â, 56/10.
[304] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 532; Tîbî, Cilt: XV, s. 184, 185; Dindi, Ahiret Anlatımları, s. 207, 208, 211, 212.
[305] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 534; Tîbî, Cilt: XV, s. 185, 187.
[306] İnşikâk, 84/7,8.
[307] İnşikâk, 84/9.

oluşan ailelerine dönüp giderler. Zemahşerî'nin naklettiğine göre, Hz. Peygamber s.a.v *"Kim hesaba çekilirse azaba uğrar"* buyurmuş. Oradakiler kendisine " فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَاباً يَسِيراً" ayetini kendisine hatırlatınca *"Bu dediğiniz, amellerin Allah'a arz olunmasıdır. Hesaba çekilirken kiminle münakaşa edilirse azaba uğramış olur."* diye cevap vermiştir.[308]

Zemahşerî, ilgili ayetlerde geçen sağ ve sol kavramlarının, 7. Yüzyıl cahiliye Arap toplumunda canlı ve cansız nesneleri, bereket, uğur, hayır, itibar, meymenet vb. gibi konularda sınıflandırmak için kullanılan değer yargıları olduğunu tespit etmiştir. Cahiliye toplumuna ait pek çok kavram ve hadisenin, Kur'ân perspektifine uyarlandığı gibi bu kavramlar da vahyin indiği asırda, ilk muhatap Hicaz toplumunun kültürel antropolojisini yansıtmaktadır.

2.2.3. Cennetliklerin Arındırılması

Cennet, çirkin duygu ve davranışları içerisinde barındırmayan, esenlikler ve güzellikler yurdudur. Bu yurda girenler dünyadayken şeytanın insanı zehirlediği kin, kıskançlık, haset ve rekabet gibi hırs duygularına sahip olamazlar. Çünkü cennet tabiatı icabı, gerek Allah'ın mağfiretiyle gerek hak ettikleri cezayı çektikten sonra, kulların tertemiz gireceği bir mekandır. Böylelikle ne bu yurdun sakinlerinde ne de yurdun kendisinde bir çirkinlik barınabilecek; arındırılmamış hiçbir şey cennetin kapılarından adım dahi atamayacaktır.

"وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ اِخْوَاناً عَلٰى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ"

"Onların gönüllerini düşmanlık duygularından temizledik; artık bir kardeşler topluluğu olarak sedirler üzerinde karşı karşıya oturacaklar."[309]

Cennetliklerin gönüllerinin düşmanlık duygularından temizlendiğini ifade eden bu lafız Kur'ân-ı Kerîm'de iki yerde zikredilir.[310] "غِلّ" kelimesi kin, haset, düşmanlık, nefret, hıyanet gibi anlamlara gelmektedir.[311] Zemahşerî, cennete girenlerin kalbinden kin ve nefret temizlendiğini sonra da elde edilen boşluğa sevgi ve merhametin yerleştirildiğini ifade ederek şu haberi nakleder. Ali (r.a.), Cemel

[308] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1222; Tîbî, Cilt: XVI, s. 358.
[309] Hicr, 15/47.
[310] "وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ" lafzının geçtiği diğer konum "A'râf, 7/43" numaralı ayettir.
[311] İsfahânî, s. 610; Zemahşerî, Cilt: III, s. 896; Tîbî, Cilt: IX, s. 40.

savaşında Âişe (r.a.)'nın yanında yer alan Talha b. Ubeydullâh (ö. 36/656) ve Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656)'ı kastederek "Hicr, 15/47" numaralı ayeti okumuş ve *"Ben,* Osman, Talha ve Zübeyr'in bu kimselerden (cennete girip kinleri temizlenenlerden) olacağımızı ümit ediyorum." demiştir.[312]

Sonuç olarak Zemahşerî, bahse konu olan her iki ayette de kastedildiği gibi cennet sakinlerinin, cennete her türlü kötü duygu ve düşüncelerden arınarak girebileceğini, dünyadayken besledikleri düşmanlık duygusunun yerini, şefkat ve muhabbet alacağını zikreder. Hatta müfessir, "Hicr, 15/47" numaralı ayette geçen "اِخْوَاناً" ifadesini hal kabul ederek, "Dünyada birbirlerine kin duyan cennetlikler oradaki sedirlerde karşılıklı kardeş kardeş otururlar. Öyle ki onlar başka yöne yönelseler sedirlerde hemen dönüverir. Böylelikle tekrar yüz yüze dönmüş olurlar." minvalinde bir yorumda bulunmuştur.[313] Bununla birlikte Zemahşerî, bu anlamı pekiştirmek amacıyla sahabeden birbirleriyle savaşıp öldürülmüş kimselerin dahi cennette birbirlerine sevgi besleyen kardeşler olacağını ifade eden bir hadiseyi nakleder.

2.2.4. Cennetin Sakinleri

Ölüm ötesi hayat, eninde sonunda herkesin tadacağı; fakat önden tecrübe edenlerin, gördüklerini geride kalanlara aktaramadıkları ontolojik bir boyuttur. Ahiret inancını temele alan dinlerin mensupları, bu alemlerin bilgilerini ya ellerinde bulunan metinlerden ya da kendilerine şifahen ulaşan semai bilgilerle elde ederler. Kur'ân literatüründeki ahiret hayatı, cennet veya cehenneme ait her cüzün, dünyaya ait cüzlere benzediği haberini verir. Kur'ân-ı Kerîm'de cennetliklere tertemiz eşlerle birlikte olacakları müjdelenmiş[314]; bir nevi dünya hayatında duygusal ve bedensel eksik yanlarını tamamlayan karşı cins ihtiyacı, cennette de cennetin tabiatına uygun şekilde

[312] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 846; Cilt: III, s. 896; Tîbî, Cilt: VI, s. 388; Cilt: IX, s. 40.
[313] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 896; Tîbî, Cilt: IX, s. 40.
[314] Sa'd, 38/52, Vâkı'a, 56/37, Nebe, 78/33.

vaat edilmiştir. Bununla birlikte dostluk ve akrabalık bağlarının da muhabbet ortamlarında süreceği müjdesi en mutlu sahnelerle tasvir edilmiştir.[315]

Aşağıdaki alt başlıklarda, cennetin diğer sakinleri ile bu sakinlerin nitelik ve halleri anlatılacaktır.

2.2.4.1. Hûr

"H-v-r" kökünden türeyen "hûr" ismi, Türkçe'de "hûri" olarak bilinip bu şekilde kullanılmaktadır. Sözlükte beyaz tenli, beyazlaşan, beyaz olan anlamına gelmektedir.[316] Araplar çöl bedevisi olmayan, şehirde yaşayan beyaz tenli kadınları ifade etmek için bu kökten türeyen "havâriyyât" ismini kullanırlardı.[317] Hûrilerin sayısı Kûr'ân'da bildirilmeyip, onların hal ve fiziki özellikleri Arapların güzellik algılarına göre betimlenmiştir.[318] Bu betimlemelerden bazıları şunlardır:

2.2.4.1.1. Ceylan Gözlüdürler

"...وَزَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍ"

"...onları beyaz tenli, ceylan gözlü eşlerle evlendireceğiz."[319]

"عِين" kelimesi Türkçeye "ceylan gözlü, şahin bakışlı, iri gözlü, ahu gözlü kadın" şeklinde çevrilmektedir. Zemahşerî, "بِحُورٍ عِينٍ" izafetinin anlamı konusunda genel kabulün "ahu gözlü beyaz tenli kadın" olduğunu ancak İbn Mes'ud kıraatinde, "ahu gözlü pembeye çalan beyaz tenli kadın" anlamına gelen "بعيس عين" şeklinde de okunduğunu aktarır.[320]

2.2.4.1.2. Gencecik ve Yaşları Eşittir

"وَكَوَاعِبَ اَتْرَاباً"

[315] Tûr, 52/25-28.
[316] İsfahânî, s. 262; Bekir Topaloğlu, "Hûri", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, Cilt: 18, s. 387.
[317] Dadaev, s. 78.
[318] Dindi, Ahiret Anlatımları, s. 446.
[319] Duhân, 44/54; Tûr, 52/20.
[320] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, ss. 114-116; Tîbî, Cilt: XIV, s. 228.

"…Gencecik yaşıt kızlar;"[321]

"كَوَاعِبَ" turunç rengindeki göğüsleri, yeni belirmiş gibi ancak çocuk yaşta olmalarından dolayı değil; ergin olmalarına rağmen göğüsleri sarkmamış kızlar demektir. "اَتْرَاباً" ise yaşıt demektir.[322] Onların "etrâb" olarak nitelendirilmesinin sebebi "turâba" yani toprağa aynı zamanda temas etmelerinden dolayıdır. Burada iki anlam ortaya çıkar ki birincisi: hûriler hep aynı yaşta yaratılacaklardır. İkinci muhtemel anlam ise hûriler eşlerine yaşıt olarak yaratılacaklardır.[323] Zemahşerî'nin Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'den naklettiği bir hadise göre cennetlikler, hûriler ve cennetin diğer sakinleri doğal sürmeli, sakalsız, tüysüz ve otuz üç yaşlarındaki (en dinç ve en güzel oldukları orta yaş çağları) halleriyle cennette yer alacaklardır.[324]

2.2.4.1.3. Bakiredirler

"فَجَعَلْنَاهُنَّ اَبْكَاراً"

"…onları bakire kılmışızdır."[325]

Hz. Peygamber s.a.v. bu ayeti *"eşleri yanlarına her gelişlerinde onları bakire olarak bulurlar"* şeklinde açıklayınca Hz. Âişe *"Öyleyse Eyvah benim çekeceğim acılara!"* demiş. Hz. Peygamber de cennette acı kavramının olmadığını dile getirmiştir.[326] Bu bilgiler ışığında, dünyalık eşlerin de cennet hûrilerinden ya da onların niteliklerine haiz nitelikte olabilecekleri anlaşılıyor.

2.2.4.1.4. Otağlarında Tahsis Edildiklerini Beklerler

"حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ"

"Otağlarına kapanmış hûriler var."[327]

[321] Sâd, 38/52; Vâkıa, 56/37; Nebe, 78/33.
[322] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1126; Tîbî, Cilt: XVI, s. 256.
[323] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 866; Tîbî, Cilt: XIII, s. 303.
[324] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 544; Tîbî, Cilt: XV, s. 201.
[325] Vâkıa, 56/36.
[326] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 544; Tîbî, Cilt: XV, s. 200.
[327] Rahmân, 55/72.

"مَقْصُورَاتٌ" özgü kılınmış, tahsis edilmiş demektir. Bu sıfat, hurilerin cennetteki eşlerine özgü bir şekilde hazırlanıp korunduğu anlamına gelir. Onların korundukları yer içi oyulmuş inciden mamül bir otağdır.[328]

2.2.4.1.5. Güzel Huyludurlar

"فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌ"

"Oralarda, huyu güzel, yüzü güzel kadınlar var."[329]

Hayırlı kadınlar anlamına gelen "خَيْرَاتٌ" ismi, aslında "hayyirât" tır. Ancak "y" harfindeki şedde düşürülerek tahfif edilmiştir. Cennette bulunan hûriler güzellik bakımından eşsiz oldukları gibi huy ve ahlak bakımından da en hayırlı noktadadırlar.[330]

2.2.4.1.6. Gözlerini Eşlerinden Ayırmazlar

"وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ عِينٌ", "كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ"

"Yanlarında da eşinden başkasına bakmayan ceylan gözlü, gün görmemiş güzel tenli kadınlar bulunur."[331]

O hûriler sevgi dolu bakışlarını, yalnızca tahsis edildikleri eşlerine hasretmişlerdir. Göz ucuyla dahi olsa asla başkasına bakmazlar. 49. ayette Allah, hûrileri yuvalarında gizlenmiş devekuşu yumurtalarına benzetmektedir. Çünkü Araplar, el değmemiş kadınlara "yumurta gibi…" tabirini kullanırlardı.[332] Bu dilberler, bakışlarını dahi başkalarına iliştirmedikleri gibi başkalarının da kendilerine ilişmesinden korunmuşlardır. Nitekim Zemahşerî, "لَمْ يَطْمِثْهُنَّ اِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَانٌّ" *"Onlardan önce kendilerine ne bir insan ne de bir cin dokunmuştur."*[333] ayetini buna delil olarak sunar.[334]

---

[328] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 526; Tîbî, Cilt: XV, s. 175.
[329] Rahmân, 55/70.
[330] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 524; Tîbî, Cilt: XV, s. 175.
[331] Saffât, 37/48,49.
[332] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 708; Tîbî, Cilt: XIII, s. 147.
[333] Rahmân, 55/74.
[334] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 522; Tîbî, Cilt: XV, s. 175.

2.2.4.1.7. Yakut ve Mercan Gibidirler

"كَاَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ"

"Sanki onlar yakut ve mercandır."[335]

Hûriler güzellik bakımından yakut kadar berrak, mercan kadar beyazdır. Denilir ki kendilerine yetmiş kat elbise dahi giydirilse yine de billur bardaklarda kırmızı bir şurubun göründüğü gibi şeffaf olup içlerini gösterirler.[336]

2.2.4.2. Vildân

"ولدان" ismi Kur'ân-ı Kerîm'de dünyadaki çocukları ifade etmek amacıyla dört defa marife formunda zikredilmiştir.[337] İki defa ise cennetteki hizmetçi gençleri ifade etmek amacıyla nekre formunda zikredilmiştir.[338] "Vildân" ismi, yeni doğmuş olsun doğumundan çok zaman geçmiş olsun, her çocuğun kastedildiği "velîd" isminin çoğul halidir.[339]

"وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ اِذَا رَاَيْتَهُمْ حَسِبْتَهُمْ لُؤْلُؤاً مَنْثُوراً"

"Her birinin etrafında ölümsüz gençler pervane olur. Baktığında onları etrafa saçılmış inciler sanırsın."[340]

Bu gençler hizmet etmek amacıyla cennetliklerin etrafında koşuşturup dururlar. Onlar bu gayret içerisindeyken güzellik ve hızlılık bakımından saçılmış incilere benzetilmişlerdir.[341] Zemahşerî, "Vâkı'a, 56/17" numaralı ayetin tefsirinde bu gençlerin, "مُخَلَّدُون" ifadesi ile nitelendirilmelerinin üzerinde durur. Buna göre, bir rivayette kâfir veya dünyaya tamah edenlerin çocukları olduğu belirtilen bu gençler, sonsuza dek cennetliklere hizmete devam edeceklerdir. Onların kulaklarında hizmetli olduklarını belli eden "halde" isimli küpeler bulunacaktır.[342]

---

[335] Rahmân, 55/58.
[336] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 522; Tîbî, Cilt: XV, s. 173.
[337] Nisâ, 4/75, 98, 127; Vâki'a, 56/ 17; Müzzemmil, 73/17.
[338] Vâkı'a, 56/ 17; İnsân, 76/19.
[339] İsfahânî, s. 883.
[340] İnsân, 76/19.
[341] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1078; Tîbî, Cilt: XVI, s. 205.
[342] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 538; Tîbî, Cilt: XV, s. 195.

2.2.4.3. Gılmân

Gılmân ismi sözlükte çocuk, genç hizmetkar, henüz bıyıkları çıkmamış genç gibi anlamlara karşılık gelen "gulâm" isminin çoğul halidir.[343] Kur'ân-ı Kerîm'de "غلم" kökünden oluşan çeşitli formlarla on üç yerde geçmektedir. Bunlardan yalnızca bir tanesi cennetteki hizmetkar gençleri ifade ederken,[344] diğer on iki tanesi dünya hayatındaki çocukları ifade etmektedir.[345]

"وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ غِلْمَانٌ لَهُمْ كَأَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ"

"Sedeflerinde saklı incilere benzeyen genç hizmetçileri etraflarında dönüp dururlar."[346]

Gılmân, cennetliklerin emirlerine amade, asla yaşlanmayacak oğlan çocukları demektir. Onların saklı incilere (لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ) benzetilmesi değerlerinin yüksek olmasını kastetmek içindir. Çünkü sedefinde saklı inciler, daha taze ve berrak olurlar. Bir gün, cennet hizmetçilerinin bu kadar güzel tasvir edilmesine şaşıran adamın biri, Katâde b. Diâme (ö. 117/735)'ye "Hizmet eden böyleyse hizmet edilen nasıldır?" diye sormuş, o da şöyle cevap vermiş: "Nebi s.a.v. şöyle buyurdu: Canımı yed-i kudretinde tutan Allah'a yemin olsun ki, ayın on dördü geldiğinde çıkan dolunay, diğer yıldızların yanında ne kadar parlaksa hizmet edilenlerin hizmet edenlere faziletleri de o kadardır" Zemahşerî, cennetliklerin gılmânlara üstünlüğüne dikkat çekmek için şöyle bir hadis nakleder: "Cennette derecesi en düşük olan kimselerden biri hizmetçilerinden birini çağırır, bunun üzerine kapısında bulunan bin hizmetçinin hepsi birden "Buyurun! Buyurun!" diye cevap verir."[347]

2.2.4.4. Melekler

Cennetin sakinlerinden bir grup da melek taifesidir. Kur'an-ı Kerîm'de meleklerin de dahil olduğu cenneti tasvir eden ayetlerde daha çok meleklerin cennetlikleri karşılaması, cennete buyur etmesi ve cennet içerisindeki diyalogları

[343] İsfahânî, s. 613.
[344] Tûr, 52/24.
[345] Âli İmrân, 3/40; Yûsuf, 12/19; Hicr, 15/53; Kehf, 18/74, 80, 82; Meryem, 19/7, 8, 19, 20; Saffât, 37/101; Zâriyât, 51/ 28.
[346] Tûr, 52/24.
[347] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 422; Tîbî, Cilt: XV, s. 54.

zikredilmiştir. Bu yüzden Zemahşerî'nin Kur'ân'da cennet tasvirlerinde meleklerle ilgili verdiği bilgileri "Cennet Ehli ile Meleklerin Arasında Geçen Diyaloglar" isimli başlık altında daha detaylı bir şekilde inceleyeceğiz.

2.2.4.5. Cinler

"Cin" ismi örten, gizleyen anlamına gelen "جان" kökünden türemiştir.[348] Cinler Hz. Âdem (a.s.)'dan önce[349] ateşten yaratılmış,[350] insanların görmeye güç yetiremedikleri varlıklardır.[351] Kur'ân-ı Kerîm'de cinlerin, melek taifesinden olmadıkları[352] ve insanlarla birlikte yalnızca Allah'a kulluk etmek üzere yaratıldıkları[353] bildirilir. Yine Kur'ân-ı Kerîm'de cinlerden bir grubun Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından tebliğ edildikleri ve salim bir inançla iman ettikleri[354] hatta ondan işittikleri vahyi dinledikten sonra, diğer cinlerin yanlarına birer tebliğ görevlisi olarak döndükleri nakledilir.[355] Ancak İslam alimleri insanlar gibi cinlerin de cennette iman ve ibadetlerinin mükafatlarını ya da cehennemde inkar ve günahlarının karşılığını alıp alamayacakları konusunda ihtilaf etmişlerdir.

> "وَاِذْ صَرَفْنَٓا اِلَيْكَ نَفَراً مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْاٰنَۚ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوٓا اَنْصِتُواۚ فَلَمَّا قُضِيَ وَلَّوْا اِلٰى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ"
> *"Bir zamanlar cin topluluğundan bir grubu, Kur'an'ı dinlemek üzere sana doğru yönlendirmiştik. Yanına geldiklerinde "Susup dinleyin!" dediler, okuma sona erince de uyarıcılar olarak kendi topluluklarına döndüler."*[356]
> *"…"*
> "يَا قَوْمَنَٓا اَجِيبُوا دَاعِيَ اللهِ وَاٰمِنُوا بِهٖ يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُجِرْكُمْ مِنْ عَذَابٍ اَلِيمٍ"
> *"Ey halkımız! Allah'ın davetçisine uyun ve ona iman edin ki, Allah günahlarınızı bağışlasın ve sizi acılı azaptan korusun."*[357]

Cinlerden bir kısmının iman ettikleri bilgisi, "Cin, 72/1-3" ve "Ahkâf, 46/29" numaralı ayetlerle sabittir. Ancak "Ahkâf, 46/31" numaralı ayette zikredilen "ve (Allah) sizi can yakıcı bir azaptan korusun" ifadesi, alimler arasında bir ihtilaf ortaya

---

348 İsfahânî, s. 205; M. Süreyya Şahin, "Cin", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, Cilt: 8, s. 8.
349 Bakara, 2/30.
350 A'râf, 7/12.
351 Seyfettin Yazıcı vd., **İslam İlmihali**, 26. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016, s. 49.
352 Kehf, 18/50.
353 Zâriyât, 51/56;.Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 184.
354 Cin, 72/1-3.
355 Ahkâf, 46/29.
356 Ahkâf, 46/29.
357 Ahkâf, 46/31.

çıkarmıştır. Zemahşerî tartışılan bu konuda önce mensup olduğu mezhebin imamı Ebû Hanîfe'nin görüşünü, sonra kendi görüşünü belirtir. Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767)'a göre cinler cennete giremeyeceklerdir. Bununla birlikte onların küfre bulaşmayıp günahlardan uzak durmaları cehennem azabından kurtulmalarına vesile olur. Zemahşerî ise bu görüşün doğru olmadığını, cinler için cennet mükafatı ve cehennem azabının var olduğunu ifade eder. Ona göre bunun delili cinlerin de insanlar gibi Allah'a kulluk etmekle yükümlü kılınmalarıdır.[358]

[358] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 184; Tîbî, Cilt: IV, s. 316.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
CENNET NİMETLERİ VE CENNET EHLİNİN DİYALOGLARI

3.1. CENNET NİMETLERİ

İslam literatüründeki cennet anlatımlarına göre cennetin varisleri, derecelerine göre kimileri kabir hayatından itibaren rızıklandırılarak,[359] kimisi cennet kapılarında yaşadıkları tüm hadiselerle nimetlendirilerek mutlu edilirler.[360] Kur'ân-ı Kerîm, müminler için vadedilen cennetin eşsiz nimetlerini, canlı bir üslupla tasvir eden pek çok ayet içerir. Bu ayetler, gayb aleminin sınırsız nimetlerini ve lezzetlerini okuyucuya adeta yaşatır.

Hz. Peygamber (s.a.v.), cennet nimetlerinin ne denli saklı ve esrarengiz olduğu bahsinin konuşulduğu bir ortamda: "Allah Teâlâ 'Ben kullarıma öyle bir hazırlık yaptım ki, bırakınız hakkıyla kavramayı; böylesini hiçbir göz görmemiş, hiçbir kulak işitmemiş; hiçbir kimsenin aklının ucundan bile geçmemiştir.' buyurdu.". dilerseniz şu ayeti okuyunuz…" diye anlattığını ve akabinde aşağıdaki ayeti okuduğu rivayet edilir:[361]

"فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَّا اُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ اَعْيُنٍۚ جَزَاۤءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُوْنَ"

"Yaptıklarına (amellerine) karşılık olarak onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez."[362]

Bu ayet hakkında Hasan Basrî şöyle demiştir: "Bir grup (insan) dünya hayatındayken bazı amellerini sakladı; Allah da onlar için cennette hiçbir gözün görmediği hiçbir kulağın duymadığı nimetler hazırladı.". Cennet nimetlerinin esas mahiyeti, yalnızca insanlara değil mukarreb meleklere ve dahi Allah'ın en sevgili kulları resullere bile gizlenmiştir. Ayrıca Zemahşerî, bu ayetteki "…yaptıkları amellere karşılık…" ifadesinin, "Biz cehennemde yanmayız, yansak bile mutlaka çıkarız." inanışına sahip amelsiz Murcie fırkasına; kuru temenniler besleyen kişi ve gruplara cevap olduğunu ileri sürmüştür.[363]

"وَاِذَا رَاَيْتَ ثَمَّ رَاَيْتَ نَعِيماً وَمُلْكاً كَبِيرا"

---

[359] Âli İmrân, 3/169.
[360] Râd, 13/23-24.
[361] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 320; Tîbî, Cilt: XII, ss. 347-349.
[362] Secde, 32/17.
[363] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 320; Tîbî, Cilt: XII, ss. 347-349.

“Orada (cennette) etrafa (her) göz gezdirdiğinde benzersiz nimetler ve muhteşem bir saltanat görürsün.”[364]

“ثَمَّ” zarfı “cennet anlamında kullanılmış olup, “اِذَا رَاَيْت” fiilinin açık veya takdir edilmiş bir mef’ulu bulunmamaktadır. Bu da manayı “orada (cennette) gören kimsenin bakışı her nereye ilişse/görebildiğin her yerde nimetler ve büyük bir saltanat görürsün” şeklinde anlaşılmaya müsait kılar.[365]

“كَبِيرًا” sıfatı, cennetin geniş ve rahat olduğu anlamını ifade etmek üzere kullanılmıştır. Rivayet edildiğine göre cennet ehlinin arasında derecesi en düşük kimse dahi, cennetteki saltanatının en uzak bölgesine bin senelik mesafeden bakacak ve en yakın gördüğü yer gibi görecektir. Başka bir rivayette yine bu kimselerin her arzu ettikleri şeyin anında oluverdiği, meleklerin onların huzuruna varmak için selam vererek izin istedikleri nakledilir.[366]

Cennet nimetlerinin zenginlik ve azametini tasvir eden bu âyetlerde kullanılan ifadeler, aynı zamanda Kur’ân’da yer alan cennet tasvirlerindeki maddi-manevi hazların, sınırsızlığını ve eşsizliğini ortaya koymaktadır. Zemahşerî, naklettiği haberlerle bu nimetlerin gizeminin resuller ve melekler dahil tüm yaratılmışlara saklı olduğunu, hayalinin bile akla gelmeyecek derecede idrak üstü olduğunu bildirir.

3.1.1. Cennet Nimetlerinin Çeşitleri

Kur’ân-ı Kerîm, cennetin yaşam ve mutluluk figürlerini hem maddi hem de manevi hazlar sunarak tasvir eder. Bu tasvirler, dönemin muhataplarının beklentilerine uygun olarak şekillendirilmiştir. Cennette süt, şarap, çeşitli meyveler gibi fizyolojik nimetler sunulurken; Allah’ın rızası, sevgisi ve huzur gibi psikolojik mükafatlar da yer alır. Çünkü Kur’ân’ın betimlemeleri, insanların dünya hayatındaki maddi istek, zevk ve ihtiyaçlarına hitap ettiği kadar, manevi istek ve ihtiyaçlarına da seslenir. Böylelikle, cennette cismani ve ruhani hazların bir arada bulunduğu bir yaşam vadedilir. Cenneti, insanların hayal gücünde canlandırabilecekleri somut ve soyut ödüllerle dolu bir yer

[364] İnsân, 74/20.
[365] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1080; Tîbî, Cilt: XVI, s. 203.
[366] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1080; Tîbî, Cilt: XVI, s. 204.

olarak sunan Kur'ân'daki cennet betimlemeleri, aynı zamanda insanların hem maddi hem de manevi ihtiyaçlarına hitap ederek evrensel bir mesaj da taşır.[367]

3.1.1.1. Psikolojik ve Ruhani Nimetler

3.1.1.1.1. Cennetliklerin Önünde, Cehennemliklerin Gülünç Duruma Düşmesi

İslam'ın inkişafının ilk dönemlerinde, başta Bilâl-i Habeşî (ö. 20/641), Ammâr b. Yâsîr (ö. 37/657), Habbâb b. Eret (ö. 37/657) gibi toplumsal statü bakımından zayıf görülen müslümanlar, kafirler tarafından ağır işkencelere maruz bırakıldı. Kâfirler, fiziksel şiddetten geri kaldıkları dönemlerde ise bu kimseler üzerinde, psikolojik baskı unsurlarına başvururlardı. Ebû Cehîl (ö. 2/624), Velîd b. Muğîre (ö. 1/622) Âs b. Vâil (ö. 1/622) gibi azılı inkarcılar, müslümanları gördükleri her köşe başında alaycı tavırlarla tahkir edip alaya alırlardı. Tüm bu eziyetlere rağmen müminler, sıkıntılara sabırla göğüs gererek erdemli duruş sergilemişlerdir.

"اِنَّ الَّذِينَ اَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُوا يَضْحَكُونَ" "وَاِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَ"
"وَاِذَا انْقَلَبُوٓا اِلٰٓى اَهْلِهِمُ انْقَلَبُوا فَكِهِينَ" "وَاِذَا رَاَوْهُمْ قَالُٓوا اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ لَضَٓالُّونَ"
"وَمَٓا اُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَافِظِينَ"

"Günahkârlar (dünyada) iman edenlere gülüp dururlardı. Yanlarından geçtiklerinde birbirlerine kaş göz ederlerdi. Sonra kendi çevrelerine dönerken neşe içinde dönerlerdi. Müminleri gördüklerinde, "Bunlar gerçekten yollarını şaşırmış kimseler!" derlerdi. Oysa onlar, müminleri koruyup gözetmekle görevlendirilmiş değillerdi."[368]

Yukarıdaki ayette tarif edilen kişiler, müslümanların yoldan çıkmış olduklarını iddia ederek onlarla alay eden Mekkeli müşrikler ve onların bu çirkin işlerinden haz duyan destekçileridir. Bu kimselerin, Hz. Ali (r.a.) ile alay eden; arkasından çekiştiren münafıklar olduğu da söylenmiştir. Anlatıldığına göre arkadaşlarıyla münafıkların önünden geçtiği bir sırada birbirlerine kaş göz işareti yapıp, Ali'yi kastederek "Dazlağı

[367] Dindi, Ahiret Anlatımları, ss. 265-268.
[368] Mutaffifîn, 83/29-33.

gördük bugün!" diye gülüşmüşler. Bu olaya içlenen Hz. Ali, Nebî (s.a.v.)'e olayı anlatmaya giderken henüz onun yanına ulaşmadan ayetlerin nüzulü gerçekleşmiştir.[369]

"فَالْيَوْمَ الَّذِينَ اٰمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ" "عَلَى الْاَرَآئِكِ يَنْظُرُونَ"

"هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ"

"Ama o gün de müminler kâfirlere gülecekler. Koltuklarına kurulup, "Kâfirler yaptıklarının cezasını buldular mı?" diye etrafa bakacaklar."[370]

Cehennemliklere, cennete açılan bir kapı aralanır, *"Haydi! Çıkın buradan da cennete girin!"* denilir. Bunun üzerine cehennemlikler acınası bir hevesle kapıya koşuşurlar ve onlar tam ulaşacakları vakit kapı yüzlerine kapanır. Defalarca tekrarlanacak olan bu sahneyi, cennetlikler kuruldukları tahtlarından gülerek izleyecekler. Böylelikle cehennemlikler, dünya hayatındaki eziyetlerinin karşılığını aynı cinsle bulurlar. Cennetlikler ise dünya hayatındaki sabırlarına karşılık, zevkle adaletin tecelli edişini seyrederler.[371]

Sonuç olarak ilgili ayetlerin tefsirinde Zemahşerî, ahiret hayatının adaletini ve müminlerin sabrının mükafatlandırılmasını vurgular. Dünya hayatında işkence gören müminler, ahirette kâfirlerin cezasını görerek adaletin tecellisine tanık olacaklar. Cennet ehlinin, cehennemliklerin düşkün durumunu izlemeleri, ilahi adaletin ve hakikatin nihai zaferini simgeler. Bu, ahirette müminlerin sabır ve dirençlerinin karşılığını, en üst düzeyde alacaklarının bir göstergesidir.

3.1.1.1.2. Allah Katında Sevimli Kullarla Beraber Olma

Dünyevi gerçekliklerin entegre edildiği cennet anlatımlarından biri de insani ilişkilerin cennette de devam edeceği haberidir. İnsanoğlu ekmeğe suya ihtiyaç duyduğu gibi mutlu olmaya da ihtiyaç duyar. Mutluluğu paylaşmak ise bu hislerin kat sayı değerlerinin artmasıyla doğru orantılıdır. Kişi, muhabbet duyduğu tanıdıklarıyla ve yakinen tanımasa bile iyi insanlarla birlikte yaşadığı eş zamanlı deneyimlerle bu orantıyı artırabilir. İslam literatüründeki cennet ise tamda bu mutluluğu vadeden anlatılara sahiptir.

[369] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1214; Tîbî, Cilt: XVI, s. 351, 352.
[370] Mutaffifîn, 83/34-36.
[371] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1216; Tîbî, Cilt: XVI, s. 352, 353.

Rivayete göre, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in azatlısı Sevbân b. Bücdüd (ö. 54/674), efendisini çok seviyor, onsuz kalmaya dayanamıyordu. Bir gün yüzünden düşen bin parça bir halde efendisine geldi ve kendisine durumu sorulunca "Yâ Allah'ın elçisi bir derdim yok ama seni göremediğim zamanlar o kadar özlüyor o kadar yalnızlık çekiyorum ki… Bu durum ta ki seni tekrar görene dek devam ediyor. Sonra ahireti düşünüyorum; orada seni görememekten çok korkuyorum. Çünkü sen, cennette nebilerle yüksek mevkilerde olacaksın. Ben ise cennete girmiş olsam bile senin derecene ulaşmam imkansız." Bu sözleri işiten Peygamber (s.a.v.), Cebrâil'den bir vahiy gelinceye dek bekledi. Sonra "Nisâ, 4/69, 70" numaralı ayetler nazil oldu. Akabinde kendisi de şöyle buyurdu: "Canımı yed-i kudretinde bulunduran Allah'a yemin ederim ki hiçbir kul, beni kendi canından, ana ve babasından, ailesinden, evlatlarından ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe iman etmiş olmaz.".[372]

"وَمَنْ يُطِعِ اللهَ وَالرَّسُولَ فَأُوْلٰئِكَ مَعَ الَّذِينَ اَنْعَمَ اللهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيّٖنَ وَالصِّدّٖيقِينَ وَالشُّهَدَآءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُوْلٰئِكَ رَفِيقاً" "ذٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللهِ وَكَفٰى بِاللهِ عَلِيماً"

"Kim Allah'a ve peygambere itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddîklar, şehidler ve sâlih kişilerle beraberdirler; bunlar ne güzel arkadaşlardır! Bu lütuf Allah'tandır; bilen olarak Allah yeter."[373]

Allah'a ve elçisine hakkıyla itaat edenler cennette nebiler, sıddıklar, salihler ve şehitlerle birlikte olma bahtiyarlığına ereceklerdir. Zemahşerî, "sâdıkîn" zümresinin mahiyeti hakkında "nebilerin en seçkin arkadaşlarıdır; bunlar özü sözü doğru ve davranışlarında ihlaslı kimselerdir" yorumunda bulunmuştur. Ardından 69. ayetin son kısmında "وَحَسُنَ أُوْلٰئِكَ رَفِيقاً" taaccüp ifadesiyle, yüksek mertebeli yoldaşlarla beraber olmanın ne kadar değerli bir vaat olduğuna dikkat çekildiğini belirtmiştir.[374]

70. ayette zikredilen "ذٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللهِ" ifadesiyle ilgili Zemahşerî, nimet verilenlere[375] tabi olanların mükafatının, cennette nebiler, doğru sözlü olanlar, şehitler ve iyi kimselerle birlikte bulunma olduğunu ve bunun ancak Allah'ın, kullarını muvaffak kılmasıyla mümkün olduğunu dile getirir.[376]

Sonuç olarak Zemahşerî, cennet tasvirlerinde insani ilişkilerin devam edeceğine ve yüksek mertebeli yoldaşlarla birlikte olmanın değerine vurgu yapar.

[372] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 182; Tîbî, Cilt: V, s. 57.
[373] Nisâ, 4/69, 70.
[374] Zemahşerî, Cilt: II, s. 180; Tîbî, Cilt: V, ss. 54- 56.
[375] Fâtiha, 1/7.
[376] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 182; Tîbî, Cilt: V, ss. 58, 59.

Allah'a ve peygambere itaat edenlerin, peygamberler, sıddıklar, şehitler ve salih kişilerle cennette beraber olacakları müjdesi, müminlere büyük bir teselli ve umut kaynağıdır. Bu ilahi lütuf, müminlerin dünya hayatındaki sadakat ve ihlaslarının ahiretteki en büyük karşılığıdır.

3.1.1.1.3. Göz Aydınlığı Eşler ve Zürriyetle Birlikte Yaşama

Cennet, insanların dünya hayatındaki ağır imtihanlara göğüs gererek kazandıkları esenlik ve mutluluk diyarıdır. Buradaki ortam, kulların mutluluğu üzerine inşa edilmiştir. Öyle ki cennet, fani dünya hayatına ait hiçbir arızanın bulunmadığı, mutlak saadet yurdudur. Dünya hayatında eşler ve çocuklar insan için büyük önem taşır; zira kişi sevdikleriyle birlikte oldukça tecrübe edilen yaşanmışlıklar ve tatlardan lezzet alma kat sayısı değişkenlik gösterir. Bu sebeple cennet hayatında da insanlar, sevdiklerini yanlarında görmek isterler. İslam literatürüne göre, cennette insanlar aileleri ve dostlarıyla huzur ve muhabbet içinde yaşayacaklardır. Kur'ân-ı Kerîm'de cennet, dünya hayatında sevgi ve bağlılıkla elde edilen mutluluğun, ebedi bir yansıması olarak tasvir edilmiştir. Bu bakımdan, cennetin en büyük nimetlerinden biri de sevdiklerimizle birlikte olma imkanının sunulmasıdır.

"وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ اَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ اَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ اِمَاماً"

"Onlar, "Ey rabbimiz!" derler, "Bize mutluluk getirecek eşler ve çocuklar bahşet; bizi günahtan sakınanlara öncü yap!"."[377]

Zemahşerî'nin ifadesine göre cennetlikler, cennet hayatındaki mutluluklarının eksiksiz olması için eşlerini ve çocuklarını yanlarında isterler. Bunun vadedilmiş cennet müjdelerinden birisi olduğunu bildikleri için onların göz aydınlığı veren veya iç açıcı değerde olan kimseler olmasını niyaz ederler. Muhammed b. Kâb (ö. 108/726)'a göre bir kimsenin Allah'a ve peygambere hakkıyla itaat eden eşleri ve çocukları olması, en büyük bahtiyarlık yani göz aydınlığıdır. İbn Abbâs'a göre ise çocuklarını dini ilimle meşgul olurken gören baba göz aydınlığına kavuşmuştur.[378]

Zemahşerî, tefsirinde dünya ve cennet hayatındaki aile bağları ve bu bağlar sayesinde ulaşılan mutluluğun önemini vurgular. Cennette eşlerin ve çocukların,

[377] Furkân, 25/74.
[378] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: IV, s. 900; Tîbî, Cilt: XI, ss. 301, 302.

cennet sakinleri için göz aydınlığı olarak yanlarında bulunması, dünya hayatında kullukta sebat ve musibetlere sabır gösterenler için büyük bir mükafattır. Ancak, eşler ve çocukların nitelikleri bu mükafatın sunduğu hazzı katlayabilir. Zira Zemahşerî'nin aktardığı sahabe ve tabiinden gelen haberlerde, muvahhit kişi sevdiklerinin Allah'a hakkıyla itaat ettiğini ve dini ilimlerle meşgul olduğunu görmekten büyük bir kıvanç duyar; bu da kendisi için göz aydınlığıdır. Böyle bir durum, cennetteki mutluluğu eşsiz ve noksansız hale getiren temel unsurlardan biridir.

3.1.1.1.4. Her Türlü Gam ve Kederden Arındırılmaları

Cennet ehlinin, cennet hayatında her türlü gam ve kederden beri olmalarıyla ilgili, İslam teolojisinde pek çok haber bulunmaktadır. Kur'an-ı Kerîm ve hadislerde, cennetin bir esenlik ve mutluluk diyarı olduğu, cennetliklerin dünya hayatında maruz kaldıkları gam ve kederi burada yaşamayacakları anlatılır. Nitekim cennet tasvirlerinin oldukça yoğun olduğu Vâkı'â Suresi'nde *"Orada ne boş bir söz işitirler ne de günaha sokacak bir şey; Sadece şu söz: "Size esenlikler, size mutluluklar!"."*[379] şeklindeki ifadeler cennetin nedenli safi mutluluk diyarı olduğunu gözler önüne sermektedir.

"وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِي اَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَۜ اِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ"

"Şöyle derler: "Bizden tasayı gideren Allah'a hamdolsun. Doğrusu rabbimiz çok bağışlayıcıdır, şükrün karşılığını eksiksiz vermektedir."[380]

"اَلَّذِي اَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهٖۚ لَا يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَّلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ"

"O ki bizi lutfuyla sonsuza kadar kalınacak yurda yerleştirdi. Orada artık biz ne bir yorgunluk duyarız ne de bize bir bıkkınlık gelir."."[381]

Ayette geçen "حَزَنَ" kelimesini kimilerine göre ölüm korkusu, kimilerine göreyse dünyadaki geçim sıkıntısı olarak değerlendirilmiştir. Ancak Zemahşerî bu kelimenin, muttakkilerin kendileri için duydukları endişeyi ifade ettiğini iddia eder. Çünkü onların gam ve kederlerinin kaynağı Allah'ın rızasını kaybetme korkusundan kaynaklanmaktadır. Zira "Doğrusu biz" derler, "Daha önce yakınlarımız arasındayken için için bir korku taşımaktaydık. Şimdi ise Allah bize lütfuyla muamele etti de bizi

[379] Vâkı'â, 56/25, 26.
[380] Fâtır, 35/34.
[381] Fâtır, 35/35.

kavurucu azaptan korudu…"[382] ayetleriyle muttakilerin dünya hayatında bir azap gibi hissettikleri "Rablerini razı edememe endişesinin" cennet hayatında giderileceği müjdesi verilir. Başka bir görüşe göreyse muttaki kulların, şeytanın vesvesesinden kurtulacağını hatta Hz. Peygamber (s.a.v.)'den gelen bir hadiste "Lâ ilâhe illâllâh" zikrini söyleyenlerin kabirlerinde, mahşerde ve cennette, İblis'in vesvesesinden kurtulacakları haber verilmiştir.[383]

Zemahşerî, "لغوب" ve "نصب" kelimelerinin anlamlarını tahlil ederek "نصب" ifadesinin yorgunluk ve meşakkatin ta kendisi olduğunu, "لغوب" ifadesinin yorgunluk sonucunda ortaya çıkan bıkkınlık ve bitkinlik sendromu olduğunu tespit etmiştir. Anlaşılacağı üzere cennetin varisleri, bu tür arızalardan da salim olarak mutlak müreffeh bir yaşama kavuşacaklardır.[384]

Sonuç olarak Zemahşerî'ye göre, cennet ehlinin her türlü gam ve kederden arındırılması, onların dünya hayatında Allah'ın rızasını kaybetme endişesinden kurtulmaları anlamına gelmektedir. Bu esenlik ve mutluluk diyarında, "نصب" "yorgunluk" ve "لغوب" "bitkinlik" gibi tüm meşakkatler de giderilecektir. Çünkü cennet, müminlerin mutlak huzur ve refah içinde yaşayacakları, hiçbir arıza ve sıkıntının bulunmadığı ebedi saadet yurdudur.

3.1.1.1.5. Allah'ın Rızası

Cennet, kendisini hak eden kullara akıllarının ucundan bile geçiremeyecekleri maddi ve manevi imkanların sınırsızca sunulduğu ruhani bir alemdir. Ancak Kur'ân-ı Kerîm'de tasvir edilen bu nimetler arasında en değerlileri, manevi imkanların vereceği hazlardır. Çünkü müminler için esas gaye, cennete ulaşabilmek değil; Allah'ı kendilerinden razı edebilmektir. Anadolu'nun ünlü Türk ozanı ve dervişi Yunus Emre bu konuyu şu şiiriyle çok güzel özetlemiştir:

"Cennet cennet dedikleri,
birkaç köşkle birkaç hûrî…
İsteyene ver sen ânı;

[382] Tûr, 52/26, 27.
[383] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 590; Tîbî, Cilt: XII, s. 660.
[384] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 590; Tîbî, Cilt: XII, s. 661.

Bana seni gerek seni…”[385]

“وَعَدَ اللهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ ۚ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللهِ أَكْبَرُ ۚ ذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ”

“Allah mümin erkeklere ve mümin kadınlara içinde ebedî olarak kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve adn cennetlerinde güzel meskenler vaad etmiştir. Allah’ın rızâsı ise hepsinden büyüktür, işte büyük bahtiyarlık da odur.”[386]

İlahi rızanın küçücük bir parçası dahi ayetin ilk kısmında tasvir edilen cennetin maddi hazlarından daha değerlidir. Çünkü her türlü kurtuluş ve mutluluk ilahi rızanın bir sonucudur. Bununla birlikte müminler ancak rablerinin kendilerinden razı olup ikramda bulunmasıyla cennete girebilir, onun nimetlerini tadabilirler. Dünya hayatındayken yaptıkları her işte ilahi rızayı gözetmeye gayret gösterenler, bunu elde ettiklerini öğrendikleri vakit, cennet hayatındaki en büyük hazza ulaşacaklardır. Aksine kul, Allah’ın kendine gazap ettiğini bilse ama maddi nimetler içerisinde bulunsa, asla sahip olduğu şeylerden lezzet alamaz.[387]

“ذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ” yani insanlar neyi başarı addediyorsa hata ediyorlar. Asıl başarı yalnızca budur; Allah’ın rızasını kazanabilmektir. Anlatıldığına göre Yüce Allah cennet ehline “Razı oldunuz, memnun kaldınız mı?” diye soracak; onlar da “Nasıl memnun kalmayalım ki! Sen bizlere yarattığın hiçbir varlığa vermediklerini verdin!” diye cevap verecekler. Sonra yine Yüce Allah “Size bundan daha faziletlisini de veririm.” diyecek. Kullar, “Bundan daha faziletli olan ne olabilir ki?” diye soracaklar. O da şöyle cevap verecek: “Sizden memnun olmam ve ebediyen size öfkelenmememem.”.[388]

Zemahşerî, cennetin en yüce nimetinin Allah’ın hoşnutluğunu ve onun beğenisini kazanmak olduğunu vurgular. Müminlerin esas gayesi, cennet nimetlerinin ötesinde, Allah’ın hoşnutluğunu kazanmaktır. Dünya hayatında her işinde ilahi rızayı gözetenler, cennette en büyük mutluluğa ulaşacaklardır. İlahi rızanın küçük bir parçası bile, maddi nimetlerin tümünden daha değerlidir. Bu rıza, müminler için en büyük başarı ve kazançtır.

---

[385] Mustafa Tatcı, **Yunus Emre Dîvân**, 6. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2021, s. 295.
[386] Tevbe, 9/72.
[387] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 134; Tîbî, Cilt: VII, ss. 304, 305.
[388] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 134; Tîbî, Cilt: VII, s. 305.

3.1.1.1.6. Ru'yetullah ve Keyfiyeti

Rü'yetullah, yani Allah'ın görülmesi meselesi, İslâm teolojisinin önemli tartışma konularından biridir. Bu konuda itikadi fırkalar ve önde gelen alimler muhtelif görüşler ileri sürmüşlerdir. Mâtürîdî ve Eş'arî alimler, Allah'ın ahirette müminler tarafından görülebileceği kanaatindedirler.[389] Mâtürîdîler, Allah'ın rü'yetinin ahirette mümkün olduğunu, ancak bunun keyfiyetinin bilinemez olduğunu savunurlar.[390] Eş'arîler ise, rü'yetullahın hem akli hem de nakli delillerle desteklendiğini, ancak bu görmenin cismani olmadığını belirtirler.[391] İki ekol de, bu görüşlerini Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in hadislerine ve Kur'an ayetlerine dayandırır. Hanbelî alimler de benzer şekilde, Allah'ın ahirette müminlerce görülebileceğini, ancak dünyada bunun mümkün olmadığını ifade ederler.[392]

Mu'tezilî alimler Allah'ın görülmesini kesin bir dille reddedeler. Onlara göre, Allah'ın cisim olması kabul edilemez olduğu için ne dünyada ne de ahirette görülebilmesi düşünülemez. Mu'tezilî alimler, rü'yetullah meselesinin Allah'ı mahlukata benzetme tehlikesi taşıdığını iddia ederek, tevhid inancını koruma amacı güderler.[393] Selefiyye ise, sahih hadisler ve selef alimlerinin görüşlerine dayanarak, Allah'ın ahirette görülebileceğini, ancak dünya gözüyle bunun mümkün olmadığını ifade ederler.[394] Sûfiyye'nin bazı grupları, Allah'ın dünyada da görülebileceğini ileri sürmüşlerse de bu görüşleri genellikle diğer mezheplerce kabul görmemiş ve sert bir dille eleştirilmiştir.[395] İslâm düşüncesinde bu farklı yaklaşımlar, Allah'ın zatının ve sıfatlarının anlaşılması hususunda derin teolojik tartışmalara zemin hazırlamıştır.

"لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ"

---

389 Temel Yeşilyurt, "Rü'yetullah", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, Cilt: 35, s. 313.

390 Osman Oral, "Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbâr'a Göre Rü'yetullah Sorunu", **Oş Devlet Ünıversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi**, Sayı. 29, 2020, s. 90.

391 Mehmet Akın, "Nesefî Tefsirinde Müşkilu'l-Kur'an Açısından 'Ruyetullah ve Yedullah'", **Journal of Islamic Research**, Cilt: 1, Sayı. 28, 2017, s. 72.

392 Bekir Topaloğlu, **Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi**, İsam Yayınları, Ankara, 2002, s. 275.

393 Adem Yerinde, "İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı. 16, 2007, s. 35; Recep Önal, "Kelâm Tarihinde Haberi Sıfatlara Yaklaşımlar ve Ebu'l-Berekât En-Nesefi'nin Konuya Bakışı", **Kelâm Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 14, Sayı. 2, 2016, ss. 389, 390.

394 Önal, s. 390.

395 Topaloğlu, s. 285.

"Gözler O'nu idrak edemez, hâlbuki O gözleri idrak eder. O en ince şeyleri bilir ve her şeyden haberdardır."[396]

"Basar" kelimesi Yüce Allah tarafından, "bakma" ameline yüklediği latif bir cevherdir. Varlık aleminde görülebilen her nesne bu cevher sayesinde algılanır. Bu ayetteki mana "Gözler ona ilişemez; gözler onu algılayamaz" şeklindedir. Yani "basar" isimli cevher, Allah'ın görülebilmesini mümkün kılamaz. Çünkü Yüce Allah'ın zatı, yaratılanların görme kapasitelerinin sınırlarını aşar; onları bu konuda aciz bırakır. İnsanların aksine O'nun görmesi, en keskin gözlerin ve gözetleyicilerin görmekten aciz kaldığı her zerreyi görür; en ince detayına kadar bilir.[397]

" وَلَمَّا جَاءَ مُوسٰى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُۥ قَالَ رَبِّ اَرِنِّي اَنْظُرْ اِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرٰينِي وَلٰكِنِ انْظُرْ اِلَى الْجَبَلِ فَاِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرٰينِيۚ فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكّاً وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقاً فَلَمَّا اَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ اِلَيْكَ وَاَنَاْ اَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ"

> *Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, "Rabbim! Bana görün; sana bakayım" dedi. Rabbi, "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin" buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: 'Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim.'.*[398]

Zemahşerî, yukarıdaki ayeti uzun bir tefsir işlemine tabi tutmuş ve özellikle "ru'yetullah ve imkanı" meselesine genişçe yer vermiştir. Çünkü söz konusu bu mevzuda Müşebbihe, Mücessime ve Mücbirenin büyük bir hataya düştüğünü iddia eder.[399] Müfessir bu ayeti, "Mûsâ (a.s.)'ın talebi bağlamında dünya gözüyle ru'yetullahın imkanı" ve "ahirette ru'yetullahın imkanı" temalarıyla iki farklı mesele olarak ele almıştır.

3.1.1.1.6.1. Mûsâ (a.s.)'ın Talebi (Ârâf, 7/143) Bağlamında Dünya Gözüyle Ru'yetullahın İmkanı

"Tayin ettiğimiz vakitte geldi" ifadesindeki "lâm" eki, tahsis anlamı katarak "özellikle bizim belirlediğimiz zamanda geldi." gibi bir ifadeye tekabül eder. "Rabbi onunla konuştuğunda" ifadesi, Allah'ın meleklerle vasıtasız olarak konuşması gibi,

---

[396] En'âm, 6/103.
[397] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 718; Tîbî, Cilt: VI, ss. 197-201.
[398] Ârâf, 7/143.
[399] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 264; Tîbî, Cilt: VII, s. 468.

doğrudan iletişimi anlatır. Yüce Allah'ın kendi kelamını, Levh-i Mahfûz'da yazılı olarak yarattığı gibi, bazı cisimler üzerinde de telaffuz ederek yani ses halinde yaratmıştır. Rivayetlere göre, Mûsâ (a.s.) bu kelamı her yönüyle işitmiştir. İbn Abbâs, Allah'ın onunla kırk gün kırk gece konuştuğunu ve levhaları yazdığını nakletmiştir. Başka bir görüşe göre ise, Yüce Allah onunla yalnızca bu kırk günün başında konuşmuştur.[400]

"Bana göster de Sana bakayım" ifadesinde "erâ" fiilinin ikinci mef'ulü gizlidir; anlamı, "bana kendini göster de Sana bakayım" şeklindedir. "Halbuki görmek, bakmanın ta kendisidir; nasıl olur da 'kendini göster de sana bakayım' denilir?" sorusuna, "Kendini bana göster" ifadesi, "Bana tecellî ederek beni Seni görebilir hale getir; böylece sana bakayım ve seni göreyim" anlamındadır. Yüce Allah'ın, Hz. Mûsâ'ya "Bana bakamazsın" yerine "Beni asla göremezsin" demesinin sebebi, görmeye güç yetirebilmenin söz konusu olduğu bir görme talebinin anlaşılmasıdır. Bu nedenle, "bana bakamazsın" yerine "Beni göremezsin" denilmiştir.[401]

Zemahşerî, Mûsâ (a.s.)'ın, Yüce Allah'tan niçin böyle bir talepte bulunduğunu irdeleyerek kendi kendine sorduğu sorulara cevap verir. Mûsâ (a.s.), kullar içerisinde Allah'ı en iyi bilenlerden biri olarak, O'nun bazı duyularla algılanmasının mümkün olmadığını ve böyle bir algının sadece belli bir yönde var olan cisimler için geçerli olduğunu bilmekteydi. Cisim ve araz olmayan bir varlık (Allah) için herhangi bir yönde bulunma zorunluluğu söz konusu değildir. Zemahşerî, Cebriyye'nin bu durumu aklen imkansız olarak kabul etmesini bağlayıcı kabul etmez. Çünkü bu fikrin, onların hakikate karşı kibirlenmelerinin ve aklın yasalarını çiğnemelerinin bir örneği olduğunu ifade eder.[402]

Mûsâ (a.s.)'ın, *"Bize Allah'ı açıkça göster"* diyen kimselerin talebi üzerine dağda meydana gelen sarsıntı sırasında,

> *Ey rabbim! Dileseydin onları ve beni daha önce helâk ederdin. İçimizdeki beyinsizlerin işledikleri yüzünden bizi helâk edecek misin? Bu iş, senin imtihanından başka bir şey değildir; onunla dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletirsin. Sen bizim velîmizsin. Artık bizi bağışla ve bize acı! Sen bağışlayanların en iyisisin."*[403]

---

[400] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II,, s. 966; Tîbî, Cilt: VI, ss. 547, 548.
[401] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 968; Tîbî, Cilt: VI, ss. 548, 549.
[402] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 968; Tîbî, Cilt: VI, s. 550.
[403] A'râf, 7/155.

diyerek kavminin davranışından uzak olduğunu ifade etmiştir. Bu durumda, onun Allah'ı görme talebi, bu beyinsiz ve sapkın kimseleri susturmak ve taleplerinin yanlış olduğunu onlara itiraf ettirmek içindir. Onlar, Allah'ı görmeyi ısrarla talep ettiklerinde, Musa (a.s.), hatalarını bildirerek Allah'ı görmenin imkânsız olduğunu açıklayan ilâhî kelamı bizzat duymalarını sağlamak istemiş *ve "Ya Rabbi! Bana kendini göster de sana bakayım." demiştir.*[404]

Zemahşerî, şöyle bir soruyu sorulduğu takdirde:

"Peki, neden Mûsâ (a.s.) 'Ya Rabbi! Onlara kendini göster de sana baksınlar' dememiş?" şu şekilde cevap verilebileceğini belirtir:

> *Çünkü Allah Teâlâ sadece Musa (a.s.) ile konuşuyordu ve diğerleri sadece dinlemekteydi. Onlar, Yüce Allah'ın kelâmını işittiklerinde, aynı kelâmı Musa (a.s.)'ın aracılığıyla işitme fırsatı buldukları gibi, Allah'ın zâtını Mûsâ'ya göstermesini ve kendilerinin de onunla beraber görmelerini istediler. Bu talep, Allah'ı görmeyi, Allah'ı işitmeye kıyas ederek ortaya çıkmış bozuk bir istektir. Bu yüzden Mûsâ, "Bana kendini göster de Sana bakayım."* demiştir.[405]

Sonuç olarak, Mûsâ (a.s.)'ın Allah'tan kendini göstermesini istemesi, O'nun zatını görmenin imkansız olduğunu kavmine anlatmak içindir. Çünkü böylesi bir talebin, Mûsâ (a.s.) gibi Allah katında yüksek bir makama sahip olan bir peygamber tarafından dile getirilmesi mümkün değildir. Nitekim bu talep Yüce Allah tarafından reddedilmiştir. Dolayısıyla, böyle bir isteğin başkaları tarafından dile getirilmesi, daha da yadırganacak ve reddedilecektir. Mûsâ (a.s.), peygamber olarak ümmetinin lideri olduğundan dolayı ona yönelik hitap aynı zamanda kavmine de yöneliktir.

3.1.1.1.6.2. (Ârâf, 7/143 Bağlamında) Ahirette Ru'yetullahın İmkanı

Allah Teâlâ, ru'yetullah meselesinin ne denli ağır ve ciddi bir mesele olduğunu ortaya koyabilmek adına, Mûsâ (a.s.)'ın görme talebine karşılık olarak dağı sarsmış; bu hadisenin dehşetinden Mûsâ (a.s.), bayılarak yere düşmüştür. Bu olay karşısında Rabbine sığınarak tövbe etmiş ve inananların ilki olduğunu dile getirmiştir.

---

[404] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 968; Tîbî, Cilt: VI, ss. 550-552.

[405] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 970; Tîbî, Cilt: VI, s. 552; Emrah Dindi, "Tûr-i Sinâ Kıssasını İsrailoğullarının Teşbihî Ve Tecsimî Tanrı Tasavvuru Zemininde Okumak", **Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 3, Sayı. 2, 2019, ss. 121-124.

Zemahşerî, "A'râf, 7/155" numaralı ayeti tefsir ettiği bölümde, ahirette ru'yetullah'ın imkanı hakkında tespitlerde bulunmuştur. Müfessir, Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat'in, ru'yetullah hakkındaki "bilâ-keyf" görüşünü eleştirerek bu yaklaşımın, Allah'ı yarattıklarına benzetme tehlikesi taşıdığını ve halkın tepkilerinden çekindikleri için bu örtüye sığındıklarını belirtir. Bu tartışma hakkında söylenecek son ve tek sözün Ehl-i Adl'e mensup bir şaire[406] ait olduğunu ifade ederek şu dizeleri nakletmiştir:

> *"Gerçekten, öyle bir cemaat ki 'heva'larına 'sünnet' demekteler;*
> *Hayatım üzerine yemin ederim ki semer vurulmuş eşekler cemaatidirler!*
> *Çünkü Yüce Allah'ı yarattıklarına benzetmekteler; ancak*
> *bilâ-keyf örtüsüne bürünmekteler, milletin saldırılarından korkarak"*[407]

Ayet bağlamında ru'yetullah meselesiyle ilgili yorumlardan birisi de Yüce Allah'ı görmenin imkanı olmadığını bilen Mûsâ (a.s.), "göreyim" ifadesiyle aslında böyle bir talebi kastetmediğidir. Buna göre Mûsâ (a.s.), Allah'tan, kendisine zatını göstermesini istemiştir. Ancak Zemahşerî'ye göre bu talep, Kıyamet alametleri görüldüğünde tüm kulların Allah'ı tanımasının zorunlu olduğu gibi bir mucizeyle Allah'ı tanıma arzusunu ifade eder. Bunun üzerine Allah, Musa'ya *"Beni asla göremezsin"* diyerek, böyle bir bilgiye sahip olmanın imkansızlığını vurgular. Dağa bakmasını emrederek, Mûsâ'nın bu mucizeyi taşımaya gücünün yetmeyeceğini gösterir. Allah, kudret ve azametini dağa tecelli ettirince dağ un ufak olur ve Mûsâ baygın düşer. Ayıldığında ise bu tecrübenin muazzamlığı karşısında tövbe eder ve Allah'ın azametine olan inancını yineler.[408]

Zemahşerî, ahirette ru'yetullah'ın imkanı hakkında Ehl-i Sünnet'in delil olarak kullandığı *"Rabbinizi Dolunay gecesinde Ay'ı gördüğünüz gibi göreceksiniz"* hadisinin yanlış anlaşıldığını iddia eder. Ona göre burada asıl kastedilen "ayın en parlak ve en iri halinde görülmesi", "ahirette müminlerin Allah'ın zatını çok daha kolay tanımasına" kıyas edildiğidir.[409]

Sonuç olarak Zemahşerî, ru'yetullah meselesinde Mu'tezilî bakış açısını savunarak Ehl-i Sünnet'in bilâ-keyf yaklaşımını sert bir dille eleştirir. Ona göre, Mûsâ (a.s.)'ın Allah'ı görme talebi, aslında hem O'nun zatını tanıma hem de İsrâiloğulları'na ders verme arzusudur. Aynı zamanda bu talep, Allah'ın kudret ve azametini anlayarak bu işin imkansız olduğunu tecrübe etmesiyle sonuçlanmıştır. Zemahşerî, Ehl-i

[406] Bu şair, Zemahşerî'nin bizzat kendisidir.
[407] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 974; Tîbî, Cilt: VI, ss. 562-564.
[408] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 976; Tîbî, Cilt: VI, ss. 565-568.
[409] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 976; Tîbî, Cilt: VI, ss. 566, 567.

Sünnet'in, Allah'ın ahirette görülmesinin mümkün olduğu yönündeki görüşünü, Allah'ı yaratıklara benzetme tehlikesi taşıdığı gerekçesiyle reddeder. Müfessirin, Ehl-i Sünnet'e yönelttiği bu sert eleştiriler, Mu'tezilî düşüncenin "tevhid" ve "tenzih" ilkesine sıkı sıkıya bağlı kalma çabasını göstermektedir.

3.1.1.2. Fizyolojik ve Maddi Nimetler

3.1.1.2.1. Yiyecekler

Kur'ân-ı Kerîm'de cennet tasvirlerinin anlatıldığı ayetlerde, buradaki nimetlerin bitmez tükenmez, süreklilik arz eden ve sınırsız çeşitlilik barındırdığı anlaşılıyor. Ancak ilgili pasajlarda zikredilen yiyecek isimleri oldukça sınırlıdır. Bu yiyecekleri, Zemahşerî'nin bakış açısıyla alt başlıklar halinde aşağıda ele alacağız.

3.1.1.2.1.1. Et/Kuş Eti

Kur'ân-ı Kerîm'deki cennet anlatılarında tasvir edilen cennet nimetlerinden biri de ettir. Zira et, Câhiliyye Arapları'nın o günlerde yemeyi en çok sevdikleri besinlerdendi. Kuş eti ise onlar için bu türde zenginlerin ve kralların sofralarına layık, lezzet bakımından en kıymetli etlerden sayılırdı.[410] Cennet yiyecekleri açısından bir vaat olarak et, Kur'ân'da iki defa zikredilmektedir.[411]

"وَاَمْدَدْنَاهُمْ بِفَاكِهَةٍ وَلَحْمٍ مِمَّا يَشْتَهُونَ"

"Onlara canlarının istediği meyve ve etten bol bol veririz."[412]

Keşşaf Tefsiri'nde "Tûr, 52/22" ve "Vâkı'â, 56/21" numaralı ayetlerin tefsirlerinin yapıldığı bölümler incelendiğinde cennetliklere sunulacak etlerin mahiyeti ve mamuliyeti hakkında spesifik bir bilgiyle karşılaşılmamıştır. Zemahşerî, yalnızca yukarıdaki ayette bulunan "اَمْدَدْنَاهُمْ" ifadesi hakkında kısa bir tespitte bulunmuştur. Bu tespite göre "onlara (etten) bol bol veririz" ifadesi aslında, et nimetinin onlara kesintisiz bir şekilde sunulacağı anlamına gelmektedir.[413]

[410] Dindi, Ahiret Anlatımları, ss. 359, 360.
[411] Tûr, 52/22; Vâkı'â, 56/21.
[412] Tûr, 52/22.
[413] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 422; Tîbî, Cilt: XV, s. 53.

3.1.1.2.1.2. Meyveler

Kur'ân-ı Kerîm'de cennet tasvirleri bağlamında cennet ehlinin yiyeceklerinin anlatıldığı pasajlarda en çok zikredilen nimetlerden biri de meyvedir. Koku, tat, yetiştiği coğrafya, iklim, toprak vb. bakımından pek çok sınıfı kapsayan meyve, bir cins isimdir. Kur'an'da (üzüm, hurma, nar, muz, kiraz vs. gibi) bazı ürünler dışında cennet meyvelerinin tür ve isimleri hakkında sınıflandırma ve isimlendirme yapılmayıp meyve kavramı genel bir ifade olarak kullanılmıştır.

İman edip salih ameller işleyen kimselere, cennette her çeşit meyveden rızık olarak verileceğini müjdeleyen "Bakara, 2/25" numaralı ayette, bu meyvelerin dünya meyvelerine benzediğini ancak daha mükemmel ve noksansız halleriyle sunulacağı şeklinde tasvir edilir. Yine bu ayette cennet ehlinin kendilerine servis edilen ürünleri her tattıklarında, onları daha önce de tattıklarını anımsayacakları, ancak bu meyvelerin her surette dünyadakinden harikulade olduğunu itiraf edecekleri anlatılır.[414]

"لَهُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَلَهُمْ مَا يَدَّعُونَ"

"Orada onlar için her tür meyve vardır ve bütün istekleri yerine getirilir."

Keşşâf Tefsiri'nde "Yâsîn, 36/57" numaralı ayetin tefsirinin yapıldığı bölümde, cennet tasvirlerindeki "meyve" kelimesinin kısa bir etimolojik tahliline değinir. Zemahşerî, köken itibariyle "فَاكِهَة" ve "فَكِهَة" kelimelerinin "kendisiyle rızıklanılan, lezzet alınan" anlamlarına geldiğini, "fakihe" yani meyve kelimesinin de buradan türediğini belirtir. Ona göre meyve, lezzet alınan bir şey olduğu için bu ismi almıştır. Aynı şekilde, mizah anlamına gelen "fükâhe" de aynı kökten gelir ve insanların lezzet aldığı, keyif aldığı durumları ifade eder.[415]

"ذَوَاتَا أَفْنَانٍ", "فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ"

"İkisinde de çeşit çeşit ve emsalsiz nimetler bulunur.", "Artık rabbinizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?"[416]

Zemahşerî, Rahman Sûresi'nde cennet tasvirlerinin yapıldığı bölümlerde "أَفْنَان" kelimesinin tefsirini yaparken, bu kelimenin hususen zikredilmesinin sebebini, tasvir edilen ağacın, dallarından fışkıran çeşit çeşit yaprak ve meyveler vermesi olarak açıklar. Bu dallar, uzunca gölgeleri olan ve yemişlerinin rahatça toplanabildiği

[414] Bakara, 2/25.
[415] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 652; Tîbî, Cilt: XIII, s. 69.
[416] Rahmân, 55/48, 49.

özelliktedir. "اَفْنَان" ifadesi aynı zamanda, arzu edilen, bakıldığı vakit gözlere haz veren çeşit çeşit nimetleri ifade eder.[417]

"فِيهِمَا مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ", "فَبِاَيِّ اَلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ"

"İkisinde de her meyveden iki eş (farklı türler) bulunur.", "Artık rabbinizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?"[418]

"فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ" ifadesindeki "زَوْجَان" sıfatı iki sınıf meyveyi ifade eder. Bunlardan bir sınıf dünyadayken fanilerin aşina oldukları meyveleri, diğer sınıf ise görülmedik, bilinmedik, yaratılmışların akıllarının hayal etmekten aciz olduğu meyveleri temsil eder.[419]

"وَفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ", "ا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ"

"(Amel defteri sağ tarafından verilenler) bitmek tükenmek bilmeyen ve yasaklanmayan bol meyveler arasında (olacaklardır)."[420]

Zemahşerî, cennet meyvelerinin dünya meyveleri gibi tükenmeyeceğini ve kesintiye uğramayacağını vurgular.[421] Keşşâf'ta, "Zuhrûf, 43/73" numaralı ayetin tefsirinde bu bilgilerle paralellik gösteren şu ifadeler geçmektedir:

> *Cennet her daim meyvelerle dolu ve ağaçları onlarla süslenmiş haldedir. Dünyada hayatında olduğu gibi meyveleri tükenmiş hiçbir ağaca rastlayamazsın. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in 'Bir adam cennette bir meyve koparsa yerine mutlaka ona benzeyen iki tanesi biter.' buyurduğu nakledilmiştir.*[422]

Yine bu ayetlerde, cennet meyvelerine ulaşılması konusunda hiçbir engel bulunmayacağını, dünya bahçelerinin duvar örmek, çit koymak suretiyle korunup sakınıldığını, ancak cennet bahçelerindeki meyvelere erişimin engelsiz olduğunu belirtilir. Cennetlikler için hiçbir nimete ulaşmak konusunda bir zorluk çıkarılmaz. Aksine burada, meyvelerin sürekliliği, çeşitliliği, bolluğu ve serbestliği özelliklerine dikkat çekilmiştir.[423]

"اِلَّا عِبَادَ اللهِ الْمُخْلَصِينَ", " أُوْلَٰئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَعْلُومٌ",
" فَوَاكِهُۚ وَهُمْ مُكْرَمُونَ", "فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ"

[417] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 520; Tîbî, Cilt: XV, s. 172.
[418] Râhman, 55/52, 53.
[419] Zemahşerî, Cilt: VI, s. 520; Tîbî, Cilt: XV, s. 172.
[420] Vâkı'â, 56/32, 33.
[421] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 542; Tîbî, Cilt: XV, ss. 198, 199.
[422] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 68; Tîbî, Cilt: XIV, ss. 175, 176.
[423] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 542; Tîbî, Cilt: XV, ss. 198, 199.

"…ancak, Allah'ın samimi kulları bu cezanın dışındadır. Onlar için belirli bir rızık vardır: Türlü meyveler… Onlara nice ikramlarda bulunulacaktır; Nimetlerle dolu cennetlerde…"[424]

Cennette "Allah'ın samimi kullarına", "malûm nasip" yani belirlenmiş rızıklar vardır. Zemahşerî, "رِزْقٌ مَعْلُومٌ" ifadesinin bir sonraki ayette yer alan "meyveler" olduğunu beyan etmiştir. Bu meyveler yalnızca lezzet alabilmek içindir; sağlığı koruma ya da hayatı idame ettirmek için yiyilen gıdalardan değildir. Cennetin ebediyet üzerine kurulu bir yurt olmasından mütevellit, cennet ehli buradaki besinleri gıdalanmak amacıyla değil haz almak amacıyla tüketeceklerdir.

"Malum nasip" ifadesi hakkındaki bir başka yoruma göre, cennette bulunan meyvelerin tat, koku, lezzet ve güzel görünüm özelliklerinin bilinir olduğu, yahut "(ikram edileceği) vakti belirli olan rızık" anlamında kastedildiği söylenir. Zemahşerî, "Meryem, 19/62" numaralı ayette zikredilen *"Orada, sabah akşam rızıkları hazırdır."* ifadesinin "malum nasip" olduğunu ileri sürer. Cahiliye Araplarının günlük konuşmalarında sıklıkla kullandıkları ve "her ne zaman… (canları istese)" anlamına gelen "sabah-akşam" deyimi, ayetlerin şu minvalde bir yargı bildirmesine olanak sağlar: cennet meyveleri, cennetliklerin canlarının her çektiği anda hazır ve sınırsız niteliktedir.[425]

"فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ", "قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ"

"كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئاً بِمَا اَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ"

"Meyveleri kolayca devşirilebilir yüce bir cennettedir. Onlara 'Geçmiş günlerde yaptıklarınıza karşılık olarak âfiyetle yiyin için' denir."[426]

"فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ" ifadesiyle göklerde bulunan cennetin derecesinin yüksekliği yahut cennetin içerisinde bulunan köşklerin, ağaçlara oranla fiziksel yüksekliği kast edilmiştir. Zemahşerî, bu yükseklik sayesinde ağaçlarda bulunan meyvelere erişimin kolaylığını vurgulamak için "yatar vaziyette olan bir kimsenin dahi" bu meyveleri koparabileceğini ifade eder.

Yukarıdaki ayetlerde tasvir edilen "yüksek cennetlerde" bulunanlara şöyle seslenilir: *"Geçmiş günlerde (dünyadayken) yapıp ettiğiniz (salih) amellerinize karşılık (haydi şimdi) afiyetle yiyin için"* Mücâhid'e göre geçmiş günler, dünya

[424] Saffât, 37/40-43.
[425] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 704; Tîbî, Cilt: XIII, ss. 141, 142.
[426] Hakka, 69/22-24.

hayatındayken yalnızca Allah'ın rızasını gözeterek yemeden içmeden uzak durulan yani oruçlu geçirilen günlerdir. Zira bir rivayete göre Yüce Allah, cennet günlerinden bir günde cennetliklere şöyle buyuracak: "Dostlarım! Dünyada (yaşadığınız günlerde) size baktığımda dudaklarınızın (bir şeyler) içmekten uzaklaştığını, gözlerinizin uykusuzluktan çöktüğünü ve karınlarınızın oldukça acıktığını görüyordum. Artık bugün nimetler içinde hayat sürünüz. Geçmiş günlerde yaptıklarınıza karşılık olarak âfiyetle yiyin için!..".[427] Bu ifade, dünya hayatındaki fedakarlıkların cennette karşılıksız kalmayacağını ve Allah'ın kullarını mükafatlandıracağını anlatır.

Sonuç olarak, Keşşâf Tefsiri'nde "bir cennet nimeti olarak meyve" kavramı farklı yönleriyle muhtelif ayetlerde anlatılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de özellikle Rahmân, Vâkı'a ve Yâsîn Sûreleri'nde cennet meyvelerinin çeşitliliği ve sınırsız bolluğu vurgulanır. İlgili pasajlarda cennet meyveleri, bir yönüyle dünya meyvelerine benzese de daha mükemmel, tükenmez ve kolay erişilebilir nitelikte tasvir edilir. Zemahşerî, bu meyvelerin sadece lezzet için tüketileceğini, sağlık ve yaşamı devam ettirme kaygısı taşımadığını belirtir. Ayrıca, cennet ehli için meyvelerin sınırsız erişimi, geçmiş günlerde yapıp ettikleri salih amellerin bir mükafatı olarak sunulur. Böylelikle müminlerin, dünya hayatında imtihan oldukları unsurlara gösterdikleri sabır ve sebatlarına karşılık burada hiçbir engelle karşılaşmaksızın bu meyvelerden faydalanacağı anlaşılmaktadır.

3.1.1.2.1.2.1. İsmi Zikredilen Bazı Meyveler

Kur'ân'da cennet meyvelerinin ağaçlardaki durumu, sınırsızlığı, eşsizliği, sunulma şekilleri gibi betimlemeler bulunmaktadır. Ancak bu meyvelerin cinsi ve isimleriyle ilgili sınırlı bilgiler verilmektedir. Bu başlık altında, ismi Kur'ân'da zikredilen ve Keşşâf Tefsiri'nde beyanına yer verilen bazı meyveleri inceleyeceğiz.

"فِي سِدْرٍ مَخْضُودٍ", "وَطَلْحٍ مَنْضُودٍ"

"(Amel defteri sağ tarafından verilenler) onlar dalbastı kiraz ve meyve yüklü muz ağaçları arasında (olacaklardır)."[428]

[427] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, ss. 896, 898; Tîbî, Cilt: XV, ss. 622, 623.
[428] Vâkı'a, 56/28, 29.

Zemahşerî, "sidre" ifadesinin "sidretü'l-münteha" terkibi halinde kullanıldığı "Necm, 53/14" numaralı ayetin tefsirinde "sidre"nin Arabistan kirazı olduğunu, aynı zamanda şehitlerin ruhlarının ağırlanacağı sidretü'l-müntehâ"da yani cennetin sınır hizasını belli eden bir ağaç olduğunu belirtir.[429] "مَخْضُود" ifadesiyle bu ağaçtaki diken vb. eziyetlerin giderildiği yemesi tatlı ve hoş bir kiraz ağacı, yahut kızılcık ağacı olduğu da kastedilir. Bu ağacın meyveleri o kadar çoktur ki dalları yükünden dolayı eğilmiştir; bu sebeple dalbastı kiraz diye de nitelendirilmiştir.[430]

"O an sidreyi bürüyen bürümüştü."[431] ayetinden anlaşılacağı üzere sidre ağacını bürüyen şeylerin azametine ve çokluğuna dikkat çekilmiştir. Zemahşerî, bu ağacı bürüyen mahlukatın, insanoğlunun idrakini aşan varlıklar olduğunu, bürüyenlerden bir grubun melekler olduğunu ve bu ağacın yanı başında Allah'a ibadet ettiklerini bildirir. Hatta Hz. Peygamber (s.a.v.)'den nakledilen şöyle bir hadis aktarmıştır: "Çok sayıda kanatlarını çırpan yeşil kuşun o ağacı çepeçevre kuşattığını gördüm. O ağacın her bir yaprağı üzerinde, ayakta dikili durup Yüce Allah'ı tesbih eden birer melek gördüm.".[432]

"Talh" ise dünyadaki muz ağacına benzediği ancak tadının baldan daha tatlı, renginin ve kokusunun oldukça hoş olduğu söylenir. Başka bir söylentiye göre "talh" bol çiçek açan, güzel kokuya sahip mugaylân ağacıdır.[433] Meşe ağacı cinsinden dikenli yapısıyla dikkat çeken bu ağaç, "Ümmü gaylân" olarak da isimlendirilir. Meyvelerinden yiyen develerin zayıflayıp hasta olduğu bilindiği için, rahatsız bir deve görüldüğü vakit, bu hayvanın bir talihsizlik yaşayarak ümmü gaylân ağacından yediği düşünülür.[434] "Talh" ifadesi hakkında Hz. Ali (r.a.)'dan nakledilen bir rivayete göre "hâ" harfi, "a'yın" harfiyle değiştirilerek "طَلْح" kelimesi, "طلع" şeklinde de okunmuştur. Böylelikle talh meyvesinin, "وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَضِيدٌ""Bir de salkım salkım meyvesiyle göğe uzanan hurma ağaçları..."[435] ayetindeki hurma meyvesinin ta kendisi olduğu da iddia edilmiştir.[436]

"فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ", "فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ"

[429] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 442; Tîbî, Cilt: XV, s. 89.
[430] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 540; Tîbî, Cilt: XV, s. 196.
[431] Necm, 53/16.
[432] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 444; Tîbî, Cilt: XV, s. 90.
[433] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 444; Tîbî, Cilt: XV, s. 90.
[434] Zemahşerî, Esâs, Cilt: I, s. 609.
[435] Kâf, 50/10.
[436] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 444; Tîbî, Cilt: XV, s. 90.

"Her ikisinde türlü meyveler, hurma ve nar var. Artık rabbinizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?"[437]

Zemahşerî hurma ve narın, zaten birer meyve olmalarına rağmen neden meyve cins ismine atfedildiklerini sorarak şöyle cevap verir: Bu durum "Her kim Allah'a, meleklerine, peygamberlerine, Cebrâil'e ve Mîkâil'e düşman ise bilsin ki Allah da inkârcıların düşmanıdır."[438] ayetinde melek cins isminden ayrı olarak zikredilen Cebrâil ve Mikâil isimleri gibidir. Ebû Hanîfe'ye göre bu nar ve hurma, meyve cinsinden öyle ayrıdır ki bir kimse meyve yemeyeceğine dair yemin etse, ardından da nar ve hurma yese, sonrasında kefaret gerekmez.[439]

Câhileyye döneminin en değerli meyvelerinden olan hurma ve narın, bu toplum için kendilerini diğer meyvelerden ayıran faziletleri vardı. Nar ağacının meyvesi hem meyve hem de ilaç; hurma ağacının meyvesi ise hem meyve hem de gıda niyetine tüketilirdi. Zemahşerî'ye göre tüm bu sebeplerden dolayı hurma ve nar ifadeleri, yukarıdaki "Rahmân, 55/68" numaralı ayette meyve cins isminden ayrı olarak zikredilmiştir.[440]

Kur'ân-ı Kerim, cennetteki yiyecek betimlemelerinde cennetin eşsiz ve tükenmeyen meyvelerini, müminlere sunulan en renkli mükafatlardan biri olarak gösterir. Cennet ehli için bu meyveler, dünya hayatındaki fedakarlıklarının ve salih amellerinin bir karşılığıdır. Zemahşerî, bahse konu olan ilgili ayetlerde, meyve kelimesini etimolojik köken yönüyle açıklayıp, Arap toplumunun o dönemdeki meyve türlerine bakış açısını ele alarak değerlendirir. Buna göre müfessir, cennet meyvelerinin dünyadakilerden daha mükemmel, sürekli ve kolay erişilebilir olduğuna dair detaylı açıklamalar sunmuştur.

3.1.1.2.2. Nehirler / İçecekler

Oldukça kurak bir iklime sahip olan Kur'ân-ı Kerîm'in nazil olduğu Arap yarımadasında, su kaynaklarının kıtlığı ve ulaşımının imkansızlığı, cennetteki sularla

[437] Rahmân, 55/68, 69.
[438] Bakara, 2/98.
[439] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 524; Tîbî, Cilt: XV, ss. 174, 175.
[440] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 524; Tîbî, Cilt: XV, ss. 174, 175.

ilgili tasvirlerin çeşitliliğini ve cazibesini artırmaktadır.[441] Yüce Allah, cennette çeşit çeşit ve kolay erişilebilir su kaynakları vaat eder. Nehir,[442] ayn,[443] şarâb,[444] meskûb,[445] kafûr,[446] zencebîl,[447] selsebîl,[448] maîn,[449] tesnîm,[450] kevser,[451] gibi isimler Kur'ân'da zikredilen cennetliklere ikram edilecek su kaynaklarının bir kısmıdır. Bu isim çeşitliliği, cennetteki tüm güzelliklerin yanı sıra, burada suyun özel bir yer tuttuğunu gösterir. Birçok ayette cennet, su kaynaklarıyla zenginleşen, bereketlenen ve mutluluk yurdu haline gelen bahçeler olarak tanımlanır. Cennette meskenlerin altlarından akan su kaynakları, bu bahçelere müreffeh bir hüviyet kazandıran en önemli özelliklerdendir.[452]

Kur'ân-ı Kerîm'deki cennet içecekleri, nehirleri ve vasıflarının anlatıldığı ayetleri, Keşşâf Tefsiri üzerinden taradığımız zaman, pasajlarda içecek ve nehirlerin bir arada anlatıldığını hatta nehirlerin içeceklere kaynaklık ettiğini görüyoruz. Bu sebeple söz konusu iki kavramı, "İçecekler / Nehirler" isimli tek başlıkta ele alacağız.

"وَبَشِّرِ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ..."

"İman eden ve iyi işler yapanlara, kendileri için zemininden ırmaklar akan cennetler bulunduğu müjdesini ver."[453]

Arap dilinde "nehr" kelimesi, akarsu, ırmak, nehir, dere v.b. kavramlara karşılık gelen bir ifadedir. Kur'ân-ı Kerîm'de "nehr", dünyadaki boyutuyla "akarsu" denildiğinde zihinlerde malum olan, ahiret boyutuyla ise muttaki kullar için mükafat olarak anlaşılan bir isimdir. Çoğul formu olan "enhâr" 40 yerde cennet yurtlarının

[441] İlhami Günay, "Kur'an'da Cennet Hayatının Süreklilik ve Güzellik Kaynağı Olarak Su", **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 14, Sayı. 3, 2014, s. 111.
[442] Bakara, 2/25; Nisâ, 4/57; Tâhâ, 20/76, 119; Muhammed, 47/15.
[443] Hicr, 15/45; Duhân, 44/52; Zâriyât, 51/15; Rahmân, 55/50, 66.
[444] Nahl, 16/10, 69; Fâtır, 35/12; Sâd, 38/51; İnsân, 76/5, 6, 21; Tûr, 52/19; Hâkka, 76/5, 6; Mürselât, 77/43.
[445] Vâkıa', 56/31.
[446] İnsân, 76/5.
[447] İnsân, 76/17.
[448] İnsân, 76/18.
[449] Vâkıa', 56/18; Mülk, 67/30.
[450] Mutaffifîn, 83/27.
[451] Kevser, 108/1.
[452] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 208; Günay, s. 111.
[453] Bakara, 2/25.

altlarından geçen nehirler,[454] 11 yerde ise dünya akarsuları anlamında,[455] toplam 51 defa zikredilmiştir. Kur'ân'da cennet tasvirlerinin bulunduğu âyetlerde Yüce Allah, yer yer farklı adlarla zikredilen cennetlerin altlarından akan birçok nehrin varlığından bahseder. "Altlarından ırmaklar akan cennetler" betimlemesinin niceliksel olarak bu denli fazlaca zikredilmesi, pek çok insanın bu niteliği, cennet tahayyüllerindeki temel yapı taşı olarak konumlandırmasına sebep olmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de tasvir edilen cennet su kaynaklarının adı en çok zikredileni "enhâr" lafzıdır. Zemahşerî "nehr" kelimesinin genişlik anlamını içinde barındırdığını ve denizden küçük; dereden büyük, geniş su akıntısı anlamına geldiğini ifade eder.[456] Cennet nehirlerinin ise akmak için dere yatağına ihtiyaçları yoktur. "nehr" ismi, Kur'ân'da "…altlarından ırmaklar akan cennetler…" terkibi ile defalarca kullanılmıştır. Bu terkibin bu denli kullanılmasından dolayı Zemahşerî, ırmakların ve cennet bahçelerinin ayrılmaz ikili olduklarını; birbirlerini tamamladıklarını ifade eder. Nehirlerin neden cennet bahçelerinin altından aktığını irdeleyen müfessir, şöyle bir çıkarımda bulunur: "Bir bahçe ne kadar gölgeli, yemyeşil ve meyveli olursa olsun içinden, kıyısından, köşesinden bir su akmıyorsa güzelliği kemale ermemiş, eksik bir mekandır. Tıpkı cansız bir heykel, hayatsız bir suret gibidir…"[457]

"فِيهَا اَنْهَارٌ مِنْ مَّاءٍ غَيْرِ اٰسِنٍۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهٗ
وَاَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشّٰرِبِيْنَۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى"

"İçinde doğal nitelikleri bozulmamış su ırmakları, tadı bozulmamış süt ırmakları, içenlere lezzet veren şarap ırmakları, süzülmüş bal ırmakları bulunan bir bahçedir."[458]

Zemahşerî "Muhammed, 47/15" numaralı ayeti tefsir ederken üç çeşit cennet ırmağı hakkında bilgiler vermiştir. Ayetin ilk kısmında içerisinde süt akan ırmaklardan bahsedilmiştir. Cennetteki süt ırmakları, renginde, tadında, kokusunda herhangi bir

[454] Bakara, 2/25; Âli İmrân, 3/15, 136, 195, 198; Nisâ, 4/13, 57, 122; Mâide, 5/12, 85, 119; A'râf, 7/43; Yûnus, 10/9; Tevbe, 9/72, 89, 100; Ra'd, 13/35; İbrâhîm, 14/23; Nahl, 16/31; Kehf, 18/31; Tâhâ, 20/76; Hac, 22/14, 23; Ankebût, 29/58; Zümer, 39/20; Muhammed, 47/12, 15, 15, 15, 15; Fetih, 48/5, 17; Hadîd, 57/12; Mücâdele, 58/22; Saf, 61/12; Teğâbun, 64/9; Talâk, 65/11; Tahrîm, 66/8; Burûc, 85/11; Beyyine, 98/8.

[455] Bakara, 2/74, 266; Enâm, 6/6; Râd, 13/3; İbrâhîm, 14/32; Nahl, 16/15; İsrâ, 17/91; Furkân, 25/10; Neml, 27/61; Zuhrûf, 43/51; Nûh, 71/12.

[456] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 300; Tîbî, Cilt: II, s. 359.

[457] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, ss. 298, 300; Tîbî, Cilt: II, ss. 358, 359.

[458] Muhammed 47/15.

olumsuz değişiklik bulunmayan niteliktedir. Zira dünya düzleminde bizlere malum olan süt, zaman geçtikçe hoşa gitmeyen hatta zehirleyebilen bir gıdadır.[459]

"Muhammed, 47/15" numaralı ayette, tasvir edilen cennet ırmaklarının bir türü de şaraptan tekamül etmektedir. Bu ırmakların şarapları, içenlere sarhoşluk ve benzeri arızalar peydah eden dünya şaraplarının aksine, ne akla ne bedene zararı dokunmayan yalnızca zevk ve lezzet verici özelliktedir. Bununla birlikte cennet şaraplarının tüketiminde herhangi bir ilahi yasak söz konusu olmayıp, bizzat Yüce Allah tarafından cennetliklere ikramdır.[460]

Ayette bahsedilen ırmak türlerinden üçüncüsü ise süzülmüş bal ırmaklarıdır. Cahiliye devrinde bal, Araplar için gerek beslenme gerek tıbbi açıdan en değerli gıdalardan biriydi. Bazı kimseler yılın belirli günleri dağlara çıkıp kayalıklardan bal sağarak bu işin ticaretini yapar olmuşlardı. Elde ettikleri bu balların en kıymetlisi olan "asel musaffâ" yani sade süzülmüş balı hükümdarlara ve halkın önde gelenlerine ikram ederlerdi.[461] Bu bilgiler ışığında, ayette geçen "asel musaffa" kavramının Araplar nezdindeki değeri daha açık bir şekilde anlaşılıyor. Zemahşerî, cennetteki balın, arının karnından çıkmadığı için balın kendisine mum, arının iğnesi ve herhangi bir yabancı maddenin karışmasının söz konusu olmadığını ifade eder. Böylelikle cennet balı, hem görüntüsü hem de tadı itibariyle katıksız saf bir halde bulunmaktadır.[462]

"اِنَّا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ"

"Şüphesiz biz sana kevseri verdik."[463]

İslam literatürüne göre cennet nehirlerinin kaynağı olan Kevser, içerisinde pek çok hayırları barındırır. İçimi kaymaktan yumuşak, kardan soğuk, tadı baldan tatlı, rengi sütten beyaz, kıyısı zebercetten yapılmış bir havuzdur. Ondan içmek isteyenler için Kevser'in yanında, sayısı gökteki yıldızlardan fazla, gümüşten mamul kaplar vardır. Allah Rasûlü (s.a.v.)'den nakledildiğine göre Kevser Havuzu'na ilk varacak kişi pejmürde kıyafetleriyle saçı başı dağınık fakir bir kimse olacaktır. Bu nimeti en çok fakir muhacirler, zengin bir kadınla evlenemeyen, zenginlerin ve meliklerin görmezden geldiği, fakirliği ve dış görünüşünden dolayı değer görmeyen, dünyadayken umduğunu bulamayıp muradına eremeden ölenler hak edecektir. Dünya

[459] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 205; Tîbî, Cilt: XIV, s. 340.
[460] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 205; Tîbî, Cilt: XIV, ss. 340, 341.
[461] Dindi, Ahiret Anlatımları, ss. 383-387.
[462] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 205; Tîbî, Cilt: XIV, s. 341.
[463] Kevser, 108/1.

hayatında bahtsız kadere sahip olan bu kimseler Kevser Havuzu'ndan içecek ve bir daha susamayacaklardır.[464]

"اِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ"

"Muttakiler cennetlerde ve pınar başlarında olacaklar."[465]

Kur'ân-ı Kerîm'de en çok zikredilen su kaynaklarından birisi de "'ayn"dır. Cehennemdeki bir takım sıvı kaynakları için de kullanılan "'ayn" kavramı, aynı zamanda ahirette bulunan pınarların genel adıdır.[466] Zemahşerî "'ayn/'uyûn" isimlerinin geçtiği ayetlerden, yalnızca "Rahmân, 55/50" numaralı ayetin tefsirinde cennet pınarlarıyla alakalı bilgiler vermiştir.

"فِيهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ"

"İkisinde de akıp giden iki kaynak vardır."[467]

Ayette tasvir edilen iki pınar, cennette bulunan misk dağından kaynayarak, cennetliklerin dileklerine göre yukarı veya aşağı doğru çağlarlar. Zemahşerî'ye göre bu iki kaynaktan biri "Mutaffifîn, 83/27" numaralı ayette zikredilen "tesnîm", diğeri ise "İnsân, 76/18" numaralı ayette zikredilen "selsebîl"dir.

"وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ عَيْناً يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ"

"O içkinin karışımı tesnîmden, yani Allah'a yakın olanların içecekleri bir - kaynaktandır."[468]

Tesnîm, cennet su kaynaklarının içinde nevi şahsına münhasır bir şarap pınarıdır. Cennet şaraplarının en kalitelisi olan tesnîmin en dikkat çeken özelliği, yüksek tepelerden veya şelaleye benzer yükseltilerden akarak cennetliklerin kadehlerine dökülmesidir. Nitekim bu içeceğin "tesnîm" diye adlandırılması, "onu kaldırıp yükseltti" anlamına gelen "سنّمه" cümlesinin mastarı olmasından ötürüdür.[469]

"وَيُسْقَوْنَ فِيهَا كَأْساً كَانَ مِزَاجُهَا زَنْجَبِيلاً عَيْناً فِيهَا تُسَمّٰى سَلْسَبِيلاً"

"Ayrıca orada kendilerine Selsebîl denilen bir pınardan, zencefil karışımlı dolu bir kadeh sunulur."[470]

[464] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1436; Tîbî, Cilt: XVI, ss. 601-603.
[465] Zâriyât, 51/15.
[466] İsfahânî, ss. 598, 599.
[467] Rahmân, 55/50.
[468] Mutaffifîn, 83/27, 28.
[469] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1212; Tîbî, Cilt: XVI, s. 350.
[470] İnsân, 76/17, 18.

Selsebîl pınarının ismi, bu pınardan kaselere doldurulan içeceğin yumuşaklığı ve boğazdaki akıcılığından dolayı verilmiştir. Nitekim Zeccâc (ö. 311/923)'a göre selsebîl, Arap dilinde bir şeyin akıcılığının çok olduğunu nitelemek için kullanılan sıfatlardandır.[471]

Zemahşerî, selsebîl pınarından cennetliklere ikram edileceği vakit, selsebîl'in zencefille karıştırılacağını ya da selsebîl içilirken Yüce Allah'ın dilemesiyle, kaselerde zencefil tadı yaratılacağını ifade eder.[472] Zencefil ise Arapların en sevdiği içeceklerden biridir. Nitekim A'şâ (ö. 7/629) isimli şaire ait kadın temalı bir şiirde, Arapların bu bitkinin kokusundan ve tadından ne denli çok hoşlandıklarını anlıyoruz:

"كأنّ الْقرنْفل والزّنجبيل، باتا بفيها وأرياً مشورا"

"Sanki karanfil, zencefil var hatunun ağzında;

Arı kovanından yeni alınmış bal var âdeta!"[473]

Selsebîl ile karışıma giren cennet zencefili, dünya zencefilleri gibi acı ve yakıcı değildir. Aksine onun içimi rahat, tadı tatlıdır. Cennet zencefilleri, rahatsız edici özelliklerinden rafine edilerek daha hafif koku ve hoş tat barındırmaktadır.[474]

"إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُوراً"

"İyiler içindekine güzel koku katılmış bir kadehten içecekler."[475]

"عَيْناً يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيراً"

"(Bu öyle) bir su kaynağı ki Allah'ın has kulları istedikleri yerlere akıtarak ondan bol bol içerler."[476]

Cennet pınarları türlerinden biri olan kâfur, güzel kokulu ve soğuk bir karışımdır. Arapların öteden beri adet edindikleri gibi,[477] cennette de kâfûr isimli bu karışımın içerisine misk konulacağı düşünülür. "İnsân, 76/5" numaralı ayette kâfûr'dan, "ebrâr" isimli zümrenin faydalanacağı bildirilir. Zemahşerî'ye göre "ebrâr"dan olanlar; dünyadayken bir karıncayı dahi incitmeyen kimselerdir.[478]

"يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ خِتَامُهُ مِسْكٌ وَفِي ذٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ"

[471] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1078; Tîbî, Cilt: XVI, s. 200.
[472] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1078; Tîbî, Cilt: XVI, s. 201.
[473] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1076; Tîbî, Cilt: XVI, s. 199.
[474] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1078; Tîbî, Cilt: XVI, s. 200.
[475] İnsân, 76/5.
[476] İnsân, 76/6.
[477] Dindi, Ahiret Anlatımları, ss. 397-402.
[478] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1066; Tîbî, Cilt: XVI, ss. 188, 189.

“Onlara mühürlenmiş, mührü de misk olan nefis bir içki sunulur. Yarışanlar, işte bunlar için yarışsınlar.”[479]

Cennet su kaynakları ve şarap türlerinin yer aldığı Mutaffifîn Suresi’nde, “rahîk” isimli meşrubattan da söz edilir. “rahîk” lafzının geçtiği kısımdan bir önceki ayette, bu şaraptan içenlerin duydukları haz ve memnuniyetin, cennetliklerin yüzlerinde tezahür ettiği bildirilir.[480] Katkısız saf bir şarap olan rahîk isimli içeceğin kadehleri, miskle mühürlenmiştir. Bu nedenle kadehin sonuna doğru damaklarda ve genizde hoş bir koku ve tat hasıl olur. Çömlekten yapılmış kadehler diplerinde çamur veya balçık barındırırken bahse konu bu cennet kadehleri tertemizdir.[481]

”وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِاٰنِيَةٍ مِنْ فِضَّةٍ وَاَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَارِيرَا قَوَارِيرَ مِنْ فِضَّةٍ قَدَّرُوهَا تَقْدِيرا“

“Her birinin etrafında gümüş kaplar, billûr kadehler, gümüş beyazlığında şeffaf kupalar dolaştırılır; ölçülerini de isteklerine göre belirlerler.”[482]

Cennet içeceklerinin sunulduğu kaselerin özellikleri Kur’ân’da muhtelif yerlerde vasfedilmiştir. Zemahşerî “kavârîr” kavramı dışında diğer cennet kase ve kupalarının vasıfları hakkında yorumda bulunmamıştır. Ona göre kâvârîr berrak, billur, şeffaf, kristal gibi anlamlara gelir. Billur, topraktan yapılmasına karşın Allah’ın “ol” sözü ile cennette içini gösteren şeffaf bir cam gibidir. Ayette gümüşten imal edildiği bildirilen bu kristal kaseler, cennetliklerin arzuladığı şekillerde olacaklardır.[483]

“İçecekler/nehirler” isimli başlık altında cennet su kaynakları ile içeceklerinin, Kur’ân-ı Kerîm’deki tasvirlerini ve Zemahşerî’nin Keşşâf Tefsiri’ndeki yorumlarını ele aldığımız başlıklar altında Arap yarımadasının kurak bir iklime sahip olması nedeniyle su ve su kaynaklarının coğrafya özelinde oldukça kıymetli olduğu görülüyor. Cennetteki su ve kaynakları da diğer cennet tasvirlerinde olduğu gibi vahye muhatap kitlenin anlayış ve ihtiyacına göre teşekkül etmiştir.[484] Bu nedenle ilgili anlatılarda, insanların dünyevi ihtiyaçlarının ve hasretlerinin çokluğuna doğru orantılı olacak şekilde cennette vaat edilen su kaynakları, çeşitliliği ve cazibesi artırılarak kompoze edilmiştir. Zemahşerî, cennet nehirlerinin dünyadakilerden farklı olarak kesintisiz ve aralıksız aktığını vurgular. Cennetteki su kaynakları, lezzet, saflık ve

[479] Mutaffifîn, 83/25, 26.
[480] Mutaffifîn, 83/24.
[481] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1212; Tîbî, Cilt: XVI, ss. 349, 350.
[482] İnsân, 76/15, 16.
[483] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1076; Tîbî, Cilt: XVI, ss. 197, 198.
[484] Dindi, Ahiret Anlatımları, ss. 295-298.

sürekli erişilebilirlik açısından dünyadaki benzerlerinden üstün özelliklere sahiptir. Bu bağlamda, cennetin en önemli nimetlerinden biri olarak tasvir edilen su kaynakları, müminler için sonsuz bir nimet ve huzur kaynağıdır.

3.1.1.2.3. Giysiler ve Süsler

Kur'ân-ı Kerîm perspektifinden ahiret anlatımlarını incelediğimiz vakit, cehennemliklerin her sahnede trajik olaylarla zelil duruma düştüklerini, cennetliklerin ise cehennemliklerin aksine karşılaştıkları her durumla beraber, mutluluklarını artıran ilahi lütuflara mazhar olduklarını anlıyoruz. Cennet tasvirlerinin bulunduğu ayetlerde cennet ve cennet nimetleri tüm ihtişamıyla anlatılmıştır. Bu ihtişamın bir parçası da cennet ahalisinin bedenlerinde ve elbiselerinde tezahür etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de cennet ehlinin giysilerinin yeşil renkli, ince ve kalın ipekten olduğu pek çok ayette sabittir.[485] Beş bin yılı aşkın tarihiyle ipek, keşfinin ilk anından Kur'ân'ın nazil olduğu dönemlere kadar aristokrat kesimin satın alıp kullanabildiği bir kumaş türüydü. İpek Yolu vasıtasıyla satılmak üzere Fars ve Rum diyarlarına kadar gelen ipek,[486] Araplar nezdinde de kıymetli olup bu kumaştan dokunmuş giysileri, yalnızca varlıklı kimseler satın alabilirlerdi.[487]

"اِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ اَمِينٍ فِي جَنَّاتٍ وَ عُيُونٍ يَلْبَسُونَ مِنْ سُنْدُسٍ وَ اِسْتَبْرَقٍ مُتَقَابِلِينَ"

"Allah'a itaatsizlikten sakınanlar ise güvenli bir yerdedirler; dostlarla karşı karşıya ipekli ve sırmalı elbiseler giymiş olarak cennetlerde ve pınar başlarındadırlar."[488]

Ayette geçen "sündüs" kelimesi, ince ipek; yabancı bir kelime olmasına karşın sonradan Arapçalaşan "istebrak" kelimesi ise kalın ipek anlamına gelmektedir.[489] Bu iki cinsin birlikte verilmesinin sebebi ipeğin her türlüsünün cennette bulunacağına işarettir.[490] Zemahşerî, dünyadayken açlık ve elbisesizlik imtihanına tabi tutulup sabredenlerin, cennette en fiyakalı ipekleri giyecekleri yorumunda bulunur.[491] Cennet

[485] Kehf, 18/31; Hacc, 22/23; Fâtır, 35/33; Duhân, 44/53; İnsân, 76/12, 21.
[486] Esra Yılmaz, "İpek Yolu'nda İpeğin Yolculuğunun Kısa Tarihi", **Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 5, Sayı. 1, 2021, ss. 96, 97, 99, 101.
[487] Dindi, Ahiret Anlatımları, s. 424.
[488] Duhân, 44/51-53.
[489] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 114; Tîbî, Cilt: XIV, s. 227.
[490] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: IV, s. 54; Tîbî, Cilt: IX, s. 467.
[491] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1072; Tîbî, Cilt: XVI, s. 195.

ehli bu elbiseleri giydiklerinde ipekle sarılmış incilere benzerler. Cennetin tüm ihtişamına bezenmiş bir halde oturup dururlarken, genç hizmetçiler onları memnun etmek için etraflarında koşuştururlar.[492]

Cennetin ihtişamlı hayatının cennetlikler üzerindeki alametlerinden biri de kıymetli madenlerden mamül takı ve süslerdir. Kadınlar başta olmak üzere altın, gümüş ve inci gibi madenler insanlık tarihi boyunca hep değerli ve arzu edilir olmuştur. Câhiliyye Arap toplumunda da bu madenler kimi zaman vücudun muhtelif bölgelerinde takı ve süs maksadıyla, kimi zaman da protez aza olarak ya da engelli olan azaların fiziksel kusurlarını örtmek gibi amaçlarla kullanılmıştır. Hatta Medine Yahudilerinden Benî Kaynukalılar, kıymetli taş ve madenlerden süs eşyaları imal ettikleri ve böylelikle kuyumculuk zanaatı ile meşhur oldukları bilinir.[493]

"وَحُلُّوا اَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ"

"(Oradakiler) gümüş bileziklerle süslenmişlerdir…"[494]

"جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ اَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا"

"Onların gireceği yer adn cennetleridir. Orada altın bilezikler ve incilerle süsleneceklerdir."[495]

Zemahşerî, "İnsân, 76/21" numaralı ayetin tefsirini yaparken cennetliklerin takınacağı bileziklerin gümüş mü yoksa altın mı olacağını irdeler. Buna göre ilgili ayette gümüşün ve diğer ayetlerde ise altının zikredilmesi[496] cennet takılarının çeşitliliğinin bir göstergesidir. Mamafih dünya kadınları da altın ve gümüş takıları bazen müstakilen, bazen de her iki cinsi birlikte takmaktadırlar.[497]

Zemahşerî, "Fâtır, 35/33" numaralı ayetin tefsirinde, cennetliklerin yalnızca bir kısmının altın bilezikler takınacağını hatta bu bileziklerin dahi kendi aralarında kıymet klasmanlarının bulunacağını serdeder. Buna göre cennet bileziklerinin en kıymetlilerini "Fâtır, 35/32" numaralı ayette geçen "sâbiku'l-hayrât" isimli zümre; yani hayırlı işlere önder olan kimseler takabilecektir.[498]

---

[492] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1080; Tîbî, Cilt: XVI, ss. 204, 205.
[493] Alî Cevâd, **el-Mufassal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm**, Dâru's-Sâkî, Beyrût, 2001, Cilt: XIV, s. 250.
[494] İnsân, 76/21.
[495] Fâtır, 35/33.
[496] Kehf, 18/31; Hacc, 22/23; Fâtır, 35/33.
[497] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1082; Tîbî, Cilt: XVI, s. 206.
[498] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 588; Tîbî, Cilt: XII, s. 659.

Cennet ehlinin giysileri ve süsleriyle ilgili Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli ayetler bulunmakla beraber, Zemahşerî'nin Keşşâf Tefsiri'nde bu konu hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. İlgili ayetlerin tefsirlerinde kısa bilgilerle, cennetliklerin en değerli ipeklerden yapılmış elbiseler giyecekleri, altın, gümüş ve incilerle süslenecekleri anlatılmaktadır. Zemahşerî, cennete ait giyim, tefrişat ve süs eşyalarının anlatıldığı bu ayetlerde, cennetliklerin dünyadaki çilelerine ve yoksunluklarına sabretmelerine karşılık cennet hayatının ihtişamıyla mükafatlandırılacaklarına dair yorumlarda bulunur.

3.1.1.2.4. Yerleşim Mekanları

Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan cennet tasvirlerinden bir mesele de cennet ahalisinin yerleşim mekanlarıdır. Mutlak keyif içerisinde sefa sürülecek bu mekanlar çadır, oda, ev ve köşk olmak üzere dört çeşittir.

3.1.1.2.4.1. Çadırlar

Kur'ân-ı Kerîm'de bahsedilen cennet yerleşim mekanlarından birisi de çadırlardır. "Hıyâm" olarak zikredilen bu kelime, yanlızca bir ayette yer almaktadır.

"حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ"

"Otağlarına kapanmış hûriler var."[499]

Bu çadırların bir kısmının içi oyulmuş inciden yapıldığı hakkında bir rivayete yer veren Zemahşerî, hurilerin "maksûrât" ifadesiyle cennetteki eşlerine tahsis edildiklerini ve bu çadırlarda muhafaza edildiklerini dile getirir.[500]

Cahiliye döneminde Hicaz halkının önemli bir kısmı bedevi diye adlandırılan, göçebe hayat tarzını benimsemiş, hayvancılıkla uğraşan Araplardır. O dönem keçi kılı, koyun yünü gibi hayvani ürünlerden yapılan çadırlar, kurulup sökülmesi ve taşınabilmesi gayet kolay barınaklardır.[501] Vahye muhatap toplumun aşina olduğu "hıyâm", Kur'ân'da bir defa zikredilmiştir. Bununla birlikte Zemahşerî'de bu çadır türü hakkında yukarıda olduğu gibi çok kısa bilgiler vermekle yetinmiştir.

[499] Rahmân, 55/72.
[500] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 526; Tîbî, Cilt: XV, s. 175.
[501] Dindi, Ahiret Anlatımları, s. 319.

3.1.1.2.4.2. Odalar

Cennet ahalisinin yerleşim yerlerinden bir diğeri de odalardır. Kur'ân-ı Kerîm'de "ğurfe", "ğuraf", "ğurufât" gibi çeşitli formlarla beş yerde geçen bu kelime, dört yerde[502] cennette müminlerin ikametgahı anlamında zikredilmiştir.[503] "Ğurfe", bir binanın üst katı, yüksekte bulunan oda, köşk, konak gibi anlamlara gelmektedir.[504]

"لٰكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ غُرَفٌ مِنْ فَوْقِهَا غُرَفٌ مَبْنِيَّةٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَعْدَ اللَّهِ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ الْمِيعَادَ"

"Öte yandan, rablerine karşı gelmekten sakınanlara gelince onların, altından ırmaklar akan, birbiri üzerine yapılmış odaları olacak. İşte Allah'ın vaadi! Allah sözünden dönmez."[505]

Zemahşerî bu ayeti tefsir ederken, "غُرَفٌ مِنْ فَوْقِهَا غُرَفٌ مَبْنِيَّةٌ" ifadesinin üzerinde durmuştur. Ayette bahsedilen cennet tasvirinde, *"düz bir zeminde tesviye ve inşa edilmiş"* kat kat veya bir merdiveni andıran, üst üste sıralı evlerin/odaların mevcut olabileceğini düşünmüştür. Müfessire göre Yüce Allah, "تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ" ifadesiyle bu odaların/evlerin, yalnızca zemin katlarında değil, üst katlarında dahi altlarından ırmaklar akacağını kastetmektedir.[506]

أُولَٰئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا وَيُلَقَّوْنَ فِيهَا تَحِيَّةً وَسَلَاماً خَالِدِينَ فِيهَا حَسُنَتْ مُسْتَقَراً وَمُقَاماً

"İşte bunlar, zorluklara katlanmalarının karşılığı olarak cennet konağıyla ödüllendirilecek, orada sağlık ve esenlik dilekleriyle karşılanacaklar. Orada sonsuzca yaşayacaklar. Ne güzel bir yerleşme ve kalma yeri!"[507]

Zemahşerî, "ğurfe" isminin zikredildiği bir başka ayette, bu yerleşim yerlerinin cennetteki sahiplerinden ve vasıflarından bahsetmiştir. Buna göre Yüce Allah, "Furkân, 25/75" numaralı ayette geçen "بِمَا صَبَرُوا" ifadesiyle, nefsin isteklerine, fakirliğe, kafirlerin eziyetlerine, fani hayatın cefasına ve diğer dünyevi müşkillere karşı sabırlı olanların "ğurfe"de ağırlanacağını kastetmiştir. Bu kimseler, "ğurfe"ye

[502] Furkân, 25/75; Ankebût, 29/58; Sebe', 34/37; Zümer, 39/20.
[503] "ğ-r-f-" kökünden türeyen bir diğer ifade de "Bakara, 2/249" numaralı ayette, Kur'ân'daki diğer eş seslilerinden farklı bir anlamda kullanılmıştır.
[504] İsfahânî, s. 605.
[505] Zümer, 29/20.
[506] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 920; Tîbî, Cilt: XIII, s. 364.
[507] Furkân, 25/75, 76.

girmeden evvel melekler tarafından selam ve esenlik dualarıyla (gam ve kederden uzak, uzun ömür dilekleriyle) karşılanarak onore edilirler. Zemahşerî'ye göre, "Sebe, 34/37" numaralı ayette bulunan "وَهُمْ فِي الْغُرُفَاتِ اٰمِنُونَ" ifadesi, bu bilgilerin delillerinden bir tanesidir.[508]

Fani dünyanın sıkıntılarına göğüs germenin ve Allah'a itaatin mükafatlarından biri olan odalar hakkında Zemahşerî, kısa yorumlarda bulunmuştur. Yukarıda naklettiğimiz iki ayetten ilkinde evlerin/odaların fiziki şartlarından ve alt üst fark etmeksizin her katın zemininden ırmaklar akacağından söz etmiştir. İkinci ayette ise ğurfe ile nimetlenecek cennet ehlinin özelliklerini sıralamıştır. Zemahşerî sonrasında "تَحِيَّةً وَسَلَاماً" ifadesine dikkat çekerek, odalara giriş esnasında karşılama törenini andıran bir sahneyi tasvir etmiştir. Bu yorumlar, cennet hayatının ihtişamını ve meleklerin müminlere karşı ihtiramını gözler önüne serer.

3.1.1.2.4.3. Meskenler

Müminlerin cennet ikametgahlarından bir diğeri de meskenlerdir. Mesken, hareket eden bir varlığın sonrasında sabit kalması anlamına gelen "سكن" fiilinden türemiştir.[509] Bu isim Kur'ân-ı Kerîm'de daha çok "mesâkîn" şeklindeki çoğul formuyla ve "مَسَاكِنَ طَيِّبَةً" yani "güzel meskenler" terkibiyle pek çok yerde zikredilir.[510]

"وَعَدَ اللهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ ۚ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللهِ اَكْبَرُ ۚ ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ"

"Allah mümin erkeklere ve mümin kadınlara içinde ebedî olarak kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve adn cennetlerinde güzel meskenler vaad etmiştir. Allah'ın rızâsı ise hepsinden büyüktür, işte büyük bahtiyarlık da odur."[511]

Zemahşerî, bu ayette bulunan "وَمَسَاكِنَ طَيِّبَة" ifadesini tefsir ederken, Hasan Basrî'den rivayet edilen bir bilgiyi nakleder. Buna göre konumu, Adn Cennetleri'nde bulunan "güzel meskenler", zebercedden, kızıl yakuttan ve inciden yapılmış saraylardır.

[508] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 902; Tîbî, Cilt: XI, ss. 303, 304.
[509] İsfahânî, s. 417.
[510] Tevbe, 9/72; Saff, 61/12.
[511] Tevbe, 9/72.

Güzel meskenler için yukarıdaki kısa bilgiyi aktaran Zemahşerî, terkibin diğer konumu olan "Saff, 61/12" numaralı ayetin tefsirinde, güzel meskenlerle ilgili herhangi bir yorumda bulunmamıştır.

3.1.1.2.4.4. Köşkler

"Köşkler" başlığı altında incelemeyi planladığımız, cennet köşk isimlerinden olan "kusûr" ve "beyt" ifadelerinin yer aldığı tefsir bölümlerinde, ilgili kavramlar hakkında Zemahşerî'nin herhangi bir açıklaması bulunamamıştır.

3.2. CENNET EHLİNİN DİYALOGLARı

Kur'ân-ı Kerîm'de bulunan ahiret anlatımlarından biri de cennet ve cehennem ehlinin farklı kişi ve zümrelerle gerçekleştirdiği diyaloglardır. Konuya cennet ehli özelinden baktığımız zaman, müminlerin ilk diyaloglarının meleklerle gerçekleştiğini görmekteyiz. Sekerat halinde başlayan bu diyalogda melekler, mümin kimselerin ruhlarını güzellikle alırken bir yandan da onlara cennet müjdesi verirler. Cennet ehli ile melekler arasındaki bu diyalog mahşer meydanında, cennetin kapılarında ve cennetin içinde devam eder. Kur'ân-ı Kerîm'den anlaşılacağı üzere daha çok cennet içinde geçen bu diyaloglarda melekler, cennet ehlini selamlarla karşılayarak onlara müjde ve tebriklerini dile getirirler.

Cennet ehlinin iştirak ettiği diğer diyaloglardan biri de kendi aralarındaki muhabbet ortamında gerçekleşir. Bu muhabbet ortamındaki diyalogların içeriği, fani hayatlarındaki yaşanmışlıkları anma, durumlarına şükretmek, Allah'ın vaadinin hak olduğunu ikrah etmek gibi konuşmalardır.

Cennet ehlinin muhatap olacağı en trajik konuşma ise kendileri ve cehennem ehli arasında geçmektedir. Bu konuşmalarda cennet ehli, dünya hayatında cehennemliklerin kendilerine olan kötü düşünce ve hareketlerini hatırlatacaklardır. Bu iki zümre arasında geçen diyaloglardan bir kısmını cennetlikler, diğer kısmını ise cehennemlikler başlatacaktır. Cennet ehlinin başlattığı konuşmalar Allah'ın vaadinin hak olduğunu beyan etme amacı gütmektedir. Cehennemliklerin başlattığı

konuşmalarda ise cehennemlikler, pişmanlıklarını itiraf ederek, cennetliklerin durumlarına ve cennete olan arzularını dile getirirler.

3.2.1. Cennetlikler ve Meleklerin Diyalogları

Muttaki kulların cennet ehli olarak iştirak ettikleri ilk diyaloglar, meleklerle gerçekleşmektedir. Meleklerle olan bu irtibat ilk olarak ölüm anından başlayarak sırasıyla mahşer meydanında, cennetin kapılarında ve cennetin içinde devam eder. Salmazzem konu hakkındaki tespitini şu cümleyle ifade etmiştir: *"Cennet ehlinin* meleklerle diyalogları "selam" ile başlar, "selam" ile devam eder.".[512]

"اَلَّذِينَ تَتَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ طَيِّبِينَۙ يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمُۙ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ"

"Onlar, meleklerin, "Selâm size; yaptıklarınıza karşılık girin cennete!" diyerek mutluluk içinde ruhlarını teslim alacağı kimselerdir."[513]

Zemahşerî'nin aktardığına göre, muttaki kulun ölmesine yakın bir zamanda ölüm ile muvazzaf melek ona gelerek "Sana selam olsun ey Allah'ın dostu! Allah sana selam ediyor ve her türlü elemden, kederden korunacağını müjdeliyor." diyerek o kulun cennetlik olacağının müjdesini verir.[514] Zemahşerî'nin kullanmış olduğu lafızlardan anlaşılacağı üzere canı alınan muttaki kula, cennete gireceğinin müjdesi sekerat halinde yani ölüm meleği ile kurduğu ilk diyalog anında verilmektedir. Henüz mizanın kurulmamasına rağmen Yüce Allah'ın muttaki kullarını ölüm anında cennetle müjdelemesi, onlara ölüm sonrası hayatın sıkıntılarını yaşatmamak içindir.[515]

"وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ اِلَى الْجَنَّةِ زُمَراًۜ حَتّٰٓى اِذَا جَاۤؤُهَا وَفُتِحَتْ اَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ"

"Rab'lerine karşı gelmekten sakınanlar da gruplar halinde cennete sevkedilecek. Nihayet oraya vardıklarında cennetin kapıları açılmış olacak; bekçileri onlara, "Selâm size! Hoş geldiniz! Ebedî olarak kalmak üzere buyurun girin cennete!" diyecek."[516]

---

[512] Mehmet Salmazzem, "Cennet ve Cehennem Ehlinin İştirak Ettiği Diyalogların Kritiği", **Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 13, 2022, s. 121.
[513] Nahl, 16/32.
[514] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 960; Tîbî, Cilt: IX, s. 113.
[515] Salmazzem, s. 122.
[516] Zümer, 39/73.

Müminler cennete girmek üzere geldikleri vakit, cennetin kapılarının kendilerine ardına kadar açıldıklarını göreceklerdir. Zemahşerî, bu ayette cennetliklerin ve bir önceki ayette cehennemliklerin sevk edilişlerinin arasındaki farkı irdeler. Buna göre cehennemlikler, krallarına karşı ayaklanan isyancı bir zümrenin derdest edilip süründürüle süründürüle zindana getirildikleri gibi cehenneme sevk edilirler. Cennetlikler ise hızlı binekler üzerinde hükümdarın ikramına götürülen kıymetli bir misafir edasıyla cennete sevk edilirler. Nihayet müminler cennetin kapıları önlerine geldikleri vakit, melekler onları selamlayarak "Gözünüz aydın! her türlü günahtan kirden arındınız! şimdi esenlikle girin buraya!" diyeceklerdir.[517]

" جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ مِنْ اٰبَائِهِمْ وَاَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَالْمَلٰٓئِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ"

"O güzel son, babalarından, eşlerinden ve çocuklarından lâyık olanlarla birlikte girecekleri adn cennetleridir; melekler de "Sabretmenize karşılık elde ettiğiniz esenlik daim olsun! Dünya yurdunun ardından ulaştığınız sonuç ne güzel oldu!" diyerek her kapıdan onların yanına girerler."[518]

Rablerini razı etmek için dünya hayatının tüm sıkıntılarına sabır ve sebat göstererek cenneti hak eden kullara melekler, "Selam olsun size! Dünyadaki çektiğiniz çilelere karşılık lezzet ve zevk diyarına buyrun! Eğer zahmetli bir ömür sürdüyseniz, bilin ki burada hiçbir gam yoktur" derler.[519]

"وَنُودُوا اَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ اُوْرِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ"

"Onlara, "İşte size cennet. Yapmış olduğunuz iyi amellere karşılık o sizin oldu" diye seslenilir."[520]

Zemahşerî, yukarıdaki ayetin tefsirinde "mubtılâ" diye adlandırdığı kendince batıl saydığı mezheplerin, "cennetin ancak ilahi lütufla elde edileceği" yönündeki görüşlerinin yanlış olduğunu ifade eder. Ayetin "اُوْرِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ" kısmını da bu reddiyeye delil olarak sunar. Buna göre müfessirin görüşü: "kul, cennete ancak kendi fiillerinin sonucunda girer" şeklindedir.[521] Tîbî ise Zemahşerî'nin bu konu hakkındaki görüşüne karşı çıkarak bunun kesinlikle yanlış bir düşünce olduğunu, aynı zamanda Buharî ve Müslîm'den nakledilen şu hadisle de çeliştiğini iddia eder: "Câbir ve Ebû

[517] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, ss. 986-988.
[518] Râ'd, 13/23, 24.
[519] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 754; Tîbî, Cilt: VIII, ss. 507, 508.
[520] A'râf, 7/43.
[521] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 848; Tîbî, Cilt: VI, s. 390.

Hureyre şöyle dediler: Resulullah (s.a.v) şöyle buyurdu: 'Amellerinizde orta yolu izleyin ve doğruyu hedefleyin, ve bilin ki hiçbiriniz kendi ameliyle kurtulamayacaktır.' Onlar, 'Sen de mi, ya Resulallah?' dediler. O da 'Evet, ben dahi, Allah beni rahmetiyle kuşatmadıkça (kurtulamam)' buyurdu.'".[522]

Kur'ân-ı Kerîm'de, ölüm anından başlayarak cennetin bahtiyar ortamlarına kadar uzanan mümin kul ile melekler arasındaki diyaloglar, "selam" kavramı ekseninde sürmüştür. Ancak her selam kendi içerisinde farklı anlamlar barındırmaktadır. Mümin kulun canının alındığı anda verilen selam, ölüm ötesi hayatın müşkillerinden endişe duymasına engel olmak ve cennetin müjdesini vermek[523] içindir. Bu müjde ise yalnızca muttaki kullar için geçerlidir. Cennetin kapılarında verilen selam, "hoş sefa geldin" mahiyetindedir. Cennetin içerisinde verilen selam ise mümin kulun dünyadaki göstermiş olduğu duruşu takdir etmek içindir.

3.2.2. Cennetlikler ve Yüce Allah'ın Diyalogları

Müminler, cennette birçok zümreyle diyalog ve münasebette bulunacaklardır. Bu ikili ilişkiler kimi zaman kendileri için övgü, kimi zaman ise cehennemliklerin rezil hallerine tanıklık etme şeklinde gerçekleşecektir. Her sahnesi apayrı lezzetler içeren bu selam diyarında, müminlerin ulaşabilecekleri en büyük mutluluk, rableriyle olan münasebetleri olacaktır. Daha önceki bölümlerde bu münasebeti, "Ru'yetullah ve Keyfiyeti" isimli başlık altında görme/görüşme ekseninde incelediğimiz gibi şimdi de bu başlık altında, "karşılıklı diyalog" ekseninde kısaca inceleyeceğiz.

"وَعَدَ اللهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍ ۚ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللهِ أَكْبَرُ ۚ ذَٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ"

"Allah mümin erkeklere ve mümin kadınlara içinde ebedî olarak kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetler ve adn cennetlerinde güzel meskenler vaad etmiştir. Allah'ın rızâsı ise hepsinden büyüktür, işte büyük bahtiyarlık da odur."[524]

Müminlere vadedilen eşsiz cennet meskenlerinin özelliklerinin sayıldığı bu ayetin son kısmında, onların cennetten daha büyük bir başarıyı elde edebileceklerinin müjdesi verilir. Zemahşerî, cennette Yüce Allah ve Cennet ahalasi arasında geçen şu

[522] Tîbî, Cilt: VI, s. 390.
[523] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 960; Tîbî, Cilt: IX, s. 113.
[524] Tevbe, 9/72.

kısa konuşmayı nakleder: Allah cennetliklere "(Sizi cennetime alıp nimetlerle kuşattım) Razı oldunuz mu?" diye sorar. Cennetlikler "Nasıl memnun olmayalım Rabbimiz! Sen bize hiç bir yarattığına vermediğin nimetleri verdin!" diye cevap verirler. Akabinde Allah "Sizlere bundan daha hayırlısını da veririm" diyince, cennetlikler heyecan ve mutluluk içerisinde "Bundan daha hayırlısı ne olabilir ki?" diye sorarlar. Allah, "Sizden razı olmam ve sonsuza size gazap etmememdir" şeklinde cevap verir.[525]

Sonuç olarak müminlerin cennette Allah ile olan diyalogları, cennetteki en büyük lütuf ve mutluluğun doruk noktasıdır. Cennet ehli, rableriyle olan bu diyalogda, kendilerine bahşedilen nimetlerden dolayı derin bir memnuniyet ve şükran içinde olduklarını ifade ederler. Yüce Allah, bu razı olma halini daha da yücelterek, onlara ebedi bir rıza ve gazabından tamamen kurtulma vaadiyle karşılık verir. Bu ilahi rıza, cennet nimetlerinin ötesinde, müminler için en yüce saadet kaynağı, ahiretteki en büyük kazançtır.

3.2.3. Cennetlikler ve Cehennemliklerin Diyalogları

Cennette geçen diyaloglardan bir diğeri de cennet ve cehennem ehli arasında vuku bulacaktır. Kimi zaman cennetliklerin, kimi zaman cehennemliklerin başlattıkları bu konuşmaların başlıca içerikleri şunlardır: Cehennemliklerin ne sebepten bu duruma düştükleri, cennetliklerin Allah'ın vaadinin yerine geldiğini kinayeli bir şekilde cehennemliklere hatırlatmaları, dünyadaki sıkıntılara karşın cennette eriştikleri nimetleri cehennemliklere gösterme…

Cennetlikler, cehennemlikleri utandırmak ve rezilliklerini daha da gün yüzüne çıkarmak için onlara bazı sorular yönelteceklerdir. Yüce Allah ise, cehenneme sürükleyen kötü işleri kullarına göstermek maksadıyla, bu diyaloglara Müddessir Sûresi'nde yer vermiştir:

"كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ" "إِلَّا اَصْحَابَ الْيَمِينِ"

"Her nefis, yaptıklarına karşılık tutulan bir rehindir; Ancak hakkın ve erdemin tarafında olanlar başka:"[526]

[525] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 134; Tîbî, Cilt: VII, s. 305.
[526] Müddessir, 74/38, 39.

"فِي جَنَّاتٍ يَتَسَاءَلُونَ عَنِ الْمُجْرِمِينَ مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ"

"Onlar cennetlerdedir; günahkârlar hakkında birbirlerine sorular sorarlar: "Sizi şu yakıcı ateşe sokan nedir?"."[527]

Zemahşerî'ye göre sağ cenahtakilerin haricindeki herkesin amelleri, Allah tarafından rehin alınmıştır. Çünkü sağ cenahtakiler, işledikleri salih ameller sebebiyle boyunlarını bu borçtan kurtarmışlardır. İbn Abbâs (r.a.)'a göre sağ cenahtakiler meleklerdir. Hz. Ali (r.a.) ise bunların rehin edilecek amelleri bulunmayan çocuklar olduğu yönünde tefsir etmiştir. Yani bu görüşlere göre, cennette mücrimler hakkında soru soran kimselerin, çocuklar olduğu anlaşılıyor.[528]

"قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ" "وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ الْمِسْكِينَ" "وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ"

"Onlar şöyle cevap verirler: "Biz namaz kılanlardan değildik; Yoksulu doyurmuyorduk. (Günaha) dalanlarla birlikte biz de dalıyorduk,"[529]

"وَكُنَّا نُكَذِّبُ بِيَوْمِ الدِّينِ" "حَتَّى أَتَانَا الْيَقِينُ"

"Ceza gününü de asılsız sayıyorduk, Sonunda bize ölüm geldi çattı."."[530]

"Sizi buraya sokan (amelleriniz) nedir?" sorusuna, yukarıdaki ayetlerin sırasınca cevap verilmiştir. Zemahşerî, cehennemliklere sorular yönelten sağ cenahın, neden soru sorma ihtiyacı hissettiklerini irdeler. Buna göre sağ cenahın çocuklar olduğunu savunan müfessirler, çocukların, cehennemliklerin amellerinin ne olduğunu bilmediklerini, bu yüzden sorduklarını iddia ederler. Bir başka görüşe göre ise sağ cenahtakiler cevapları bildikleri halde, cehennemliklerin rezilliklerini ve pişmanlıklarını artırmak amacıyla, bu cevapları onların ağızlarından duymak isterler.[531]

Eğer bir kimse "bu dört kötü amelin hepsini birlikte yapan mı cehenneme girer? Yoksa bir tanesini yapması yeterli midir?" diye soracak olsa, Zemahşerî'ye göre her iki ihtimal de geçerlidir. "Ahireti yalanlamak en büyük günahlardan olmasına rağmen neden en sonda zikredilmiştir" diye sorulduğu takdirde, Zemahşerî şöyle cevap verir: "Bu amelin sonda zikredilmesi, diğer üç günahı işledikten sonra bir de inkarcılık yapmanın ne kadar kötü olduğunu göstermek içindir."[532]

---

[527] Müddessir, 74/40-42.
[528] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1034; Tîbî, Cilt: XVI, ss. 141, 142.
[529] Müddessir, 74/43-45.
[530] Müddessir, 74/46, 47.
[531] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, ss. 1034, 1036; Tîbî, Cilt: XVI, ss. 144, 145.
[532] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1036; Tîbî, Cilt: XVI, s. 145.

Cennet ahalisi, dünyadayken kendileriyle alay edip hafife alan cehennemliklere adeta "Gördünüz mü? Nasılmış?" dercesine seslenirler:

"وَنَادٰٓى اَصْحَابُ الْجَنَّةِ اَصْحَابَ النَّارِ اَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقاًّ فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقاًّ قَالُوا نَعَمْ فَاَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ اَنْ لَعْنَةُ اللهِ عَلَى الظَّالِمِينَ"

"Cennet ehli cehennem ehline, "Biz rabbimizin bize vadettiğini gerçek bulduk; siz de rabbinizin size vadettiğini gerçek buldunuz mu?" diye seslenir. "Evet!" derler. Ve aralarından bir duyurucu, "Allah'ın lâneti zalimlerin üzerine olsun!" diye bağırır."[533]

Cennetlikler, "Rabbimizin vaadini hak olarak bulduk…" ifadesiyle kendi hallerinden razı olduklarını dile getirirler. Aynı zamanda bu ifadeyle cehennemliklerle alay etmiş olup, onların elem ve kederlerini artırırlar. Bu sırada cehennemliklerin gamlarını artıran bir diğer durum daha gerçekleşir. İki zümrenin arasında tellallık yapan bir melek belirerek "Allah'ın laneti zalimlerin üzerine olsun" diye beddua eder.[534]

"وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ" ifadesiyle, cennet ve cehennem arasında mahiyeti tam olarak bilinemeyen bir perde yahut set bulunduğu anlaşılmaktadır. Hal böyleyken cennetin ve cennetliklerin şatafatlı ortamlarına tanıklık eden cehennemlikler, fiziki manada bir lütuf ve alışveriş talep ederek şöyle seslenirler:

"وَنَادٰٓى اَصْحَابُ النَّارِ اَصْحَابَ الْجَنَّةِ اَنْ اَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ اَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللهُ قَالُوا اِنَّ اللهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرِينَ"

"Cehennem ehli cennet ehline, "Suyunuzdan veya Allah'ın size verdiği rızıktan biraz da bize verin!" diye seslenirler. Onlar da "Allah bunları kâfirlere haram kılmıştır" derler."[535]

"اَلَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْواً وَلَعِباً وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا فَالْيَوْمَ نَنْسٰيهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَاءَ يَوْمِهِمْ هٰذَا وَمَا كَانُوا بِاٰيَاتِنَا يَجْحَدُونَ"

"O kâfirler ki, dünya hayatı onları aldattı, dinlerini bir eğlence ve oyun edindiler. Onlar, bu günlerine ulaşacaklarını unuttukları ve âyetlerimizi bile bile inkâr ettikleri gibi biz de bugün onları unuturuz."[536]

Zemahşerî, "üzerimize akıtın" anlamına gelen "اَفِيضُوا عَلَيْنَا" ifadesiyle, cehennemin cennetten aşağıda bir konumda olduğunu, bu sebeple cehennemliklerin başları yukarı bir vaziyette cennetliklere seslendiğini ileri sürer. Kendilerine yardım edilmeyeceğini bilen cehennemlikler, tıpkı can havliyle zorda kalan bir kimse gibi

[533] A'râf, 7/44.
[534] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 848; Tîbî, Cilt: VI, ss. 391, 392.
[535] A'râf, 7/50.
[536] A'râf, 7/51.

cennetliklere yalvarırlar. Ancak kendilerine şu şekilde cevap verilir: "Siz nasıl ki dünya hayatındayken, ahiret inancını göz ardı ediyordunuz; bugün de bu dilenmelerinizi biz göz ardı ediyoruz.".[537]

Cennetliklerin cehennemliklerle olan bir diğer konuşması ise, cennetliklerin şimşek hızında binitlerle cennete taşındıkları sırada gerçekleşmektedir. Ancak bu diyaloğu diğer tasvirlerden ayıran bir özellik vardır. Cennetliklerin bu pasajlardaki muhatapları münafıklardır:

" يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا انْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُوراً فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ"

"O gün münafık erkekler ve münafık kadınlar iman edenlere şöyle diyecekler: "Bizi bekleyin de yetişip nurunuzdan bir parça alalım." Şöyle denecek: "Geriye dönün de başka bir nur arayın!" Ve hemen aralarına kapısı da olan bir duvar çekilir; duvarın iç tarafında rahmet, kendilerine bakan dış tarafında ise azap vardır."[538]

" يُنَادُونَهُمْ اَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ قَالُوا بَلٰى وَلٰكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ اَنْفُسَكُمْ وَتَرَبَّصْتُمْ وَارْتَبْتُمْ وَغَرَّتْكُمُ الْاَمَانِيُّ حَتّٰى جَاءَ اَمْرُ اللهِ وَغَرَّكُمْ بِاللهِ الْغَرُورُ"

> *"Münafıklar onlara, "Sizinle beraber değil miydik?" diye seslenirler. Onlar, "Evet öyleydi" derler, ama siz başınızı belâya kendiniz soktunuz, fırsat kolladınız, hep şüphe içinde oldunuz ve Allah'ın emri gelip çatıncaya kadar geleceğe yönelik kuruntularınız sizi oyaladı; bundan ötürü o aldatan (şeytan) da Allah hakkında sizi kandırıp durdu."*[539]

Cennetlikleri taşıyan vasıtalar, hızlarından dolayı gözleri körelten yıldırımları andırır. Onlar bu ışıl ışıl binitlerle cennete taşınırlar. O sırada yaya halde olan münafıklar, "Bize bakın da nurunuzdan/aydınlığınızdan faydalanalım." yahut "Bizi bekleyin de size yetişip bineğinize binelim." diyecekler. Cennetlikler ise "Aydınlık arıyorsanız geçmişinize/fani hayatınıza dönüp de orada arayın", "Biz nurumuza mahşerde kavuştuk siz de dönüp orada arayın" veya "Bizden size fayda yok! Geri dönüp nerede ararsanız arayın." gibi ifadeleri sarf ederek onları oradan kovacaklardır.[540]

Cennetlikler münafıkları yanlarından kovduktan sonra, aralarına büyük bir sur örülecek. Bu surun cennet cephesindeki duvarı rahmetle örülecek. Cehennem tarafındaki duvar ise gazap ile örülerek cehenneme azap ve ateş kaynağı olan bir cephe

[537] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 854; Tîbî, Cilt: VI, ss. 398-400.
[538] Hadîd, 57/13.
[539] Hadîd 57/14.
[540] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, ss. 578, 580; Tîbî, Cilt: XV, ss. 239, 240.

olacak. Ardından münafıklar, *"Biz dünyada sizinle birlikte değil miydik?"* diye bağırarak seslerini cennetliklere işittirmeye çalışacaklar. Cennetlikler ise

"Siz dünyada bizim yanımızda görünüp iki yüzlülerdiniz. Dünya ve malına düşkünlüğünüzle kendinizi helak ettiniz. Allah'ın rahmetinin genişliğine güvenerek ihanetlerinize devam ettiniz. Müminlerin başlarına bir kötülük isabet etsin diye bekler dururdunuz. Siz şeytana aldanırken ölüm gelip çattı…" diyecekler.[541] Şöyle de cevap verileceği söylenir: "Siz nasıl ki dünyadayken kafirlerin amellerine sempati duyduysanız, bugün de cehennem ateşi size sempati duyacak!".[542]

Cennet ve cehennem ehlinin aralarında geçen diyaloglar, her iki zümrenin de ahiret yurdundaki durumlarını yansıtan önemli mesajlar taşır. Bu diyaloglar, cehennemliklerin dünyadaki hatalarını ve bu hatalar neticesinde düştükleri acıklı durumu ortaya koyar. Cennet ehlinin gerçekleştirdiği diyaloglar ise, ilahi vaadin hak olduğunu tasdik etmeleri ve Allah'ın rahmetine şükretmeleri üzerine kuruludur. Zemahşerî'ye göre bu konuşmalar, cennetliklerin cehennemliklere yönelik aşağılayıcı sözleriyle, onların elem ve kederlerini artırmayı amaçlar. Aynı zamanda cennet ehli, Allah'ın lütfu sayesinde ulaştıkları nimetleri takdir ederek, dünya hayatında gösterdikleri sabır ve sadakatin karşılığını almanın huzurunu yaşarlar. Cehennemliklerin düşkün hallerini gören cennetlikler ise Allah'ın adaletine olan inançlarını pekiştirerek şükür ve minnet içeren sözlerle Rablerini tesbih ederler. Bu diyalogların bir başka boyutu da Kur'ân okuyan kullar için, bir ibret vesilesi olmasıdır.

3.2.4. Cennetlikler ve Âraftakilerin Diyalogları

Müminler ebedi yurtlarında zevk ve sefa içerisinde yaşarlarken, onlara imrenen tek zümre cehennemlikler değildir. Bu iki mekan arasında tarafı olmayan bir taraf vardır ki o da Âraf ehlidir. A'râf ehlinin durumlarının anlatıldığı ayetlerde "لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ" ifadesiyle "henüz cennete girmedikleri halde (girmeyi) uman"[543] kimseler oldukları anlaşılır. Zemahşerî, bunların Müslümanlardan olup günahları sebebiyle cennete giremeyen ancak en son girenlerden olabilmek için cennet ve

[541] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 580; Tîbî, Cilt: XV, ss. 240, 241.
[542] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 582; Tîbî, Cilt: XV, s. 242.
[543] A'râf, 7/46.

cehennem arasındaki bir seddin üzerinde, Allah'ın bu konu hakkında ki hükmünü bekleyen kimseler olduğunu iddia eder.[544]

Âraftaki kimseler, simalarını dünyadayken tanıdıkları cehennemliklere tahkir edici sözler söyledikten sonra, cennetlikleri göstererek şöyle derler:

"اَهٰٓؤُلَآءِ الَّذِينَ اَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللهُ بِرَحْمَةٍ"

"Allah'ın, kendilerini hiçbir rahmete erdirmeyeceğine dair yemin ettiğiniz kimseler bunlar mı?"[545]

Daha sonra Âraf ahalisi, hitaplarını cennetliklere yöneltirler:

"اُدْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَآ اَنْتُمْ تَحْزَنُونَ"

"Girin cennete; artık size korku yoktur ve siz üzülecek de değilsiniz."[546]

Âraf ahalisi, cennetliklere selam vererek cenneti hak ettiklerini tasdiklemişlerdir. Ancak bu seslenişlerine cennetliklerden herhangi bir karşılık gelmemiştir. Zemahşerî, tek taraflı bu diyalog hakkında spesifik bir yorumda bulunmamış olup, ayetin tefsirini yaptığı bölümde, Âraf ehlinin hitaplarını tekrar eder nitelikte lafızlar kullanmıştır.

3.2.5. Cennetliklerin Kendi Aralarındaki Diyalogları

Cennetliklerin iştirak ettiği konuşmalardan bir diğeri de kendi aralarında geçen konuşmalardır. Dünya hayatındaki durumlarını anımsamaları, Allah'ın vaadinin hak olduğunu ikrar etmeleri, hallerine şükretmeleri gibi temalarla sürdürülen bu konuşmalar kimi zaman soru-cevap şeklinde gerçekleşecektir.

"وَاَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ يَتَسَآءَلُونَ"
"(Cennettekiler) birbirlerine dönüp sorarlar:"[547]
"قَالُوا اِنَّا كُنَّا قَبْلُ فِٓي اَهْلِنَا مُشْفِقِينَ"
""Doğrusu biz" derler, "Daha önce yakınlarımız arasındayken için için bir korku taşımaktaydık (değil mi?)"[548]
"فَمَنَّ اللهُ عَلَيْنَا وَوَقٰينَا عَذَابَ السَّمُومِ"
"Şimdi ise Allah bize lütfuyla muamele etti de bizi kavurucu azaptan korudu."[549]
"اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلُ نَدْعُوهُ اِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّحِيمُ"

[544] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: II, s. 850; Tîbî, Cilt: VI, ss. 392, 393.
[545] A'râf,7/48.
[546] A'râf,7/48.
[547] Tûr, 52/25.
[548] Tûr, 52/26.
[549] Tûr, 52/27.

"Elbette biz bundan önce yalnız O'na yalvarıyorduk. Şüphesiz ihsanı bol ve çok merhametli olan da yalnız O'dur."[550]

Cennet ahalisi, cennetteki bu dereceye ve içerisindeki eşsiz lütfa, hangi salih amellerle nail olduklarını merak ederek birbirlerine sorarlar ve *"Allah korkusundan kalbimiz ürperir, onu razı edememekten endişe duyardık."* diye cevap verirler. Sonra Allah'ın merhamet ve ihsanını ikrar ederek *"Dünyadayken ondan korkup rızasını umarak hakkıyla kulluk etmeye gayret ettik. Bizi koruması için yalvarıp yakardık. Bakınız! Allah'ın merhameti ve ihsanı ne kadar genişmiş; kulluk edeni koruyup hakkını tastamam verirmiş."* derler.[551]

Cennetliklerin kendi aralarında geçen konuşmalarının yer aldığı pasajlardan bir diğeri de Saffât Suresi'dir. Bu surenin 40 ve 61 numaralı ayetleri arasında yer alan bu diyalogları, bölümler halinde anlatmaya çalışacağız. 40 ve 49 numaralı ayetler arasında, diyalogların geçtiği şatafat ortamı ve konuşanların konfor durumları anlatılmıştır. "فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ"[552] ifadesiyle, söz konusu bu diyalogların Naîm Cennetleri'nde tahakkuk edeceği anlaşılır.

"فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ"

"(İşte bu hal üzereyken) birbirine dönüp karşılıklı sorular sorarlar."[553]

Naîm Cennetleri'nde Allah'ın muhlis kullarıyla birlikte, karşılıklı tahtları üzerine oturmuş, türlü meyveler ve sarhoşluk vermeyen, kaynağından doldurulmuş bembeyaz lezzetli şarapları yudumlarlar. Yanlarında kendilerinden başkasına bakmayan ceylan gözlü, beyaz tenli kadınlar olduğu vaziyette,[554] dünya hayatında leh ve aleyhlerine vuku bulmuş meseleleri birbirlerine sorarlar.[555]

"قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ يَقُولُ أَئِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ"

"İçlerinden biri şöyle der: Benim bir arkadaşım vardı; Derdi ki: Sen de onaylıyor musun gerçekten?"[556]

"ءَإِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَاباً وَعِظَاماً ءَإِنَّا لَمَدِينُونَ"

"Biz, ölüp de toprak ve kemik yığını haline gelmişken mutlaka hesaba çekilecekmişiz öyle mi?"[557]

---

[550] Tûr, 52/28.
[551] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, ss. 422-424; Tîbî, Cilt: XV, s. 55.
[552] Saffât, 37/43.
[553] Saffât, 37/50.
[554] Saffât, 37/40-49
[555] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 710; Tîbî, Cilt: XIII, s. 148.
[556] Saffât, 37/51, 52.
[557] Saffât, 37/53.

Bir rivayete göre bu bölümdeki ayetler, Allah'ın rızasını umarak malını bağışlayan bir kimse ve onun inkarcı arkadaşı hakkında nazil olmuştur. Hadise şöyle vuku bulmuştur: Malını bağışlayan kimse bir zaman sonra muhtaç duruma düşünce, inkarcı arkadaşından yardım talebinde bulunur. İnkarcı arkadaşı ona: "Malına ne oldu" diye sorar, o da: "Rabbimin beni, ahirette daha hayırlısıyla mükafatlandıracağını umarak malımı infak ettim" diye cevap verir. Bunun üzerine inkarcı arkadaşı alaycı bir üslupla "Sen de mi hesap gününü tasdik edenlerden oldun?" ya da "Sen de mi ahiret mükafatını umarak malını tasadduk edenlerden oldun? Ölüp toprak ve kemik yığını haline geldikten sonra cezalandırılacakmışız öyle mi? Yemin olsun ki sana hiçbir şey vermem!" diyerek onu reddeder.[558]

Zemahşerî, yukarıda anlatılan hadisedeki "tasdik" ve "tasadduk" ifadelerinin yer aldığı iki farklı rivayetten yola çıkarak, "الْمُصَدِّقِينَ" ifadesindeki "sâd" harfinin şeddelenerek kelimenin "el-mussaddikîne" şeklinde de okunabileceğini belirtir.[559]

"قَالَ هَلْ اَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ فَاطَّلَعَ فَرَاٰهُ فِي سَوَاۤءِ الْجَحِيمِ"

"Ve ekler: "Şimdi dönüp bakar mısınız (ona)?" Sonra kendisi dönüp bakar ve arkadaşını cehennemin ortasında görür."[560]

Cennette, cehennemliklerin seyredilebileceği küçük pencereler olduğu söylenir. Bu vasıtayla cennetlikler, cehennemden ve cehennemliklerin durumlarından muttali olurlar. Cennetliklerden biri der ki "Cehennemden haberiniz var mı? O inkarcı arkadaşı size göstereyim mi? ya da şöyle denilir: "Cehennemliklerin ne kadar aşağılık bir vaziyette olduğunu, sizin onlardan ne derecede yüksekte olduğunuzu size göstereyim mi? Bir rivayete göre bu soruları, cennetliklere bizzat Yüce Allah; başka bir rivayete göre ise melekler sorar.[561] Sonra o kişiyi ateşin/cehennemin tam ortasında görerek onun haline muttali olurlar.[562]

"قَالَ تَاللّٰهِ اِنْ كِدْتَ لَتُرْدِينِ وَلَوْلَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ"

" 'Allah'a yemin ederim ki Neredeyse beni de mahvedecektin! Rabbimin lütfu olmasaydı ben de şimdi cehenneme getirilenler arasında olacaktım.' der."[563]

[558] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 710; Tîbî, Cilt: XIII, ss. 148, 149.
[559] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 710; Tîbî, Cilt: XIII, ss. 148, 149.
[560] Saffât, 37/54, 55.
[561] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 710; Tîbî, Cilt: XIII, s. 149.
[562] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 712; Tîbî, Cilt: XIII, ss. 151, 152.
[563] Saffât, 37/56, 57.

Zemahşerî, "Rabbimin lütfu olmasaydı" ifadesinin, "İslâmın ipine sımsıkı sarılmasaydım, kötü dosttan uzak durmasaydım, Rabbim ibadetlerimi kabul etmeyip beni cennetine almasaydı, senin gibilerin yaka paça derdest edildikleri gibi cehennemin ortasına sürüklenirdim." anlamına geldiğini ileri sürer. [564]

"اَفَمَا نَحْنُ بِمَيِّتِينَ اِلَّا مَوْتَتَنَا الْاُوْلٰى وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ اِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ"

"(Ne mutlu bize ki), artık bir daha ölmeyeceğiz, değil mi? Önceki ölümümüzden başka ölüm yok; azap da görmeyeceğiz. Bu, gerçekten çok büyük bir kazançtır!"[565]

Cennetlikler, cennette ölümsüzlüğe kavuşup nimetlere gark edileceklerini ikrar ederler. Onların durumu o kadar hoş olacak ki ölümü asla temenni etmeyecekler. Cehennemlikler ise acıklı azaplar sebebiyle her an ölümü temenni edecekler. Bir arifin tespitine göre, ölümü temenni etmek ölümden daha beter bir azaptır.[566]

Müminlerin ne denli mesut ve bahtiyar olduklarını ifade ettikleri bu diyaloglar, cehennemliklerin gözleri önünde gerçekleşmektedir. Zemahşerî'ye göre bunun bu şekilde olması cehennemliklerin, cennetliklere imrenmeleri sağlanarak azaplarının katlanması hedeflenmiştir. Bu ayetleri okuyanların payına düşen ise, ibret almaları ve çirkin işlerden caymalarıdır.[567]

Bir rivayete göre *"Bu, gerçekten çok büyük bir kazançtır!"* ifadesini, cennetliklerin sözlerini tasdik etmek için Yüce Allah söylemiştir.[568]

Cennet ehlinin kendi aralarındaki diyaloglar, onların dünya hayatındaki tecrübelerini anımsayarak Allah'ın vaadini tasdik etmeleri ve şükretmeleri etrafında şekillenir. Bu diyaloglar, cennetin şatafatlı ve huzur dolu ortamında geçen samimi konuşmalardır. Keşşâf Tefsiri'nde, cennet ehline ait olan bu diyalogların, özellikle Allah'ın merhametini ve ihsanını yüceltmek amacıyla yapıldığı vurgulanır. Cennetlikler, dünya hayatında Allah'a olan kulluk ve sadakatlerinin karşılığında böylesine büyük nimetlere kavuşmanın mutluluğunu yaşarlar. Aralarında geçen konuşmalarda, cehennemliklerin durumunu hatırlayarak kendilerine verilen nimetlerin değerini daha da iyi anlarlar. Bu diyaloglarda onların, cennetin ebedi huzur ve saadet yurdu olduğuna dair inançlarının pekiştiğini ve bunu itiraf ettiklerini görüyoruz.

[564] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 712; Tîbî, Cilt: XIII, s. 152.
[565] Saffât, 37/58-60.
[566] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 714; Tîbî, Cilt: XIII, ss. 152, 153.
[567] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 714; Tîbî, Cilt: XIII, s. 153.
[568] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: V, s. 714; Tîbî, Cilt: XIII, s. 153.

Zemahşerî'ye göre, bu konuşmalar cennet ehlinin, Allah'ın rahmetini ve lütfunu sürekli olarak hatırlamaları ve ona şükretmeleri için bir vesiledir. Böylelikle cennetteki bu diyaloglar, müminlerin ebedi saadetini ve Allah'a olan minnettarlıklarını yansıtır.

3.2.6. Cennetliklerin Duaları, Selamları ve Son Sözleri

Kur'ân-ı Kerîm'deki zikredilen cennetliklerin konuşmalarından bir diğeri de "Yûnus, 10/10" numaralı ayette yer almaktadır. Ancak buradaki konuşma, bir muhatap olmaksızın gerçekleştiği için diğer başlıklarda zikredilen diyaloglardan farklıdır. Zemahşerî söz konusu bu ayeti tefsir ederken, "cennette zikir ya da ibadet var mıdır/mümkün müdür?" sorusu bağlamında da bazı yorumlarda bulunmuştur.

''دَعْوٰيهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ''

"Orada onların (cennetliklerin) duaları, "Sen bütün noksan sıfatlardan uzaksın Allahım!"; karşılıklı iyi dilekleri de "selâm" şeklinde olacaktır. Duaları da "Âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun" diyerek son bulur."[569]

Zemahşerî, "دَعْوٰيهُمْ" ifadesinden yola çıkarak, cennetteki dua veya ibadetin kastedildiğini ileri süren rivayetler olduğunu aktarır. Ancak kendisi cennette, ibadet ve yükümlülüğün olmadığını, buradaki sözlerin farklı bir mahiyeti olduğunu iddia eder. Buna göre Yüce Allah, cennette mümin kullarının kalplerine, ayette geçen zikirleri ilham edecek ve onlar, bu zikirleri haz alarak söyleyecekler. Söyledikçe mutluluklarını artıracak bu sözler, ibadet niteliği taşımayıp, cennetin nimetlerinden bir nimet olacaktır.[570]

Zemahşerî, ayette geçen "selâm" ifadesinin, cennetliklerin birbirleriyle karşılaştıklarında söyledikleri selamlama sözcüğü olduğunu ancak bu ifade hakkında iki ihtimalin daha bulunduğunu belirtir. Buna göre "selâm" ifadesi bir ihtimale göre meleklerin, diğer ihtimale göre ise Yüce Allah'ın cennetliklere söylediği sözlerdendir.[571]

Müminlerlerin cennette telaffuz edecekleri dua, selam ve son sözlerinin, onların dünya hayatlarındaki ibadet ve şükürlerinin, cennetteki yansıması olduğuna dair görüş, Zemahşerî tarafından kabul görmemiştir. Müfessire göre, cennet ehli için

[569] Yûnus, 10/10.
[570] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, ss. 236, 238; Tîbî, Cilt: VII, ss. 431, 432.
[571] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 238; Tîbî, Cilt: VII, s. 433.

bu dualar ve zikirler, bir ibadet yükümlülüğü değil, ilahi ilhamla kalplerine yerleştirilen, aynı zamanda zevk ve huzur kaynağı olan bir cennet nimetidir. “Selâm” sözü ise cennet diyaloglarının vazgeçilmez bir parçasıdır. Aynı zamanda bu sözün, cennet anlatımlarındaki nicelik ve fazilet bakımından büyüklüğü sebebiyle cennete Dâru’s-Selâm adı verilmesi önemli bir detaydır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
CENNET HAKKINDA BAZI MESELELER

4.1. HZ. ÂDEM VE EŞİNİN YAŞADIĞI CENNETİN VADEDİLEN CENNET OLUP OLMADIĞI

Kur'ân-ı Kerîm'de yüz kırk yedi defa geçen "Cennet" ismi, yüz on altı yerde ahiret hayatındaki vadedilen cenneti, yirmi beş yerde dünyadaki bahçeleri ve bostanları ifade etmek için kullanılmıştır. Altı yerde[572] ise Hz. Adem ve Havva'nın ilk yerleştirildiği mekan anlamında kullanılmıştır.

Kur'ân'ın konuyla ilgili tasvirlerine göre insan neslinin ilkleri olarak yaratılan Adem ve eşi, önce cennete yerleştirilmiş, sonrasında ise İblis'in vesveselerine aldanarak cennetten, dünyaya indirilmişlerdir. Hz. Adem ve eşinin yerleştirildiği cennet hakkında İslam alimleri, görüş birliği sağlayamamışlardır. Buranın ahiretteki cennet mi yoksa bir bahçe mi olduğu konusunda farklı görüşler ortaya atılmıştır. İlk yerleştirildikleri mekanın, "cennet" olduğu yargısını bildiren ayetlerin,[573] Keşşâf Tefsiri'ndeki yorumlarını incelediğimizde Zemahşerî'nin, Hz. Adem ve eşinin, cennetten başka bir yere yerleştirilmiş olabileceği ihtimaline değinmediği görülmektedir. Bu sebeple Zemahşerî'nin konu hakkındaki kanaati, buranın cennet olabileceği yönündedir. Nitekim müfessir, "Bakara, 2/35" numaralı ayetin tefsirinde, "cennette Adem ve eşine yasak olan meyvenin mahiyeti" ve "şeytanın cennete nasıl girebildiği" gibi meselelere değinmektedir.[574]

4.2. CENNETTEN KOVULMUŞ ŞEYTANIN, CENNETE GİRİP GİREMEYECEĞİ

A'râf Suresi'nin 12 ve 18. ayetleri arasında Şeytan'ın cennetten kovulduğu hadise anlatılmaktadır. Bakara Suresi 36. ayette ise Şeytan'ın, Hz. Adem ve eşine sokularak vesveseler verdiği, hataya düşürdüğü, nihayetinde cennetten çıkarılmalarına sebep olduğu anlatılmaktadır. Ancak daha önceki bölümlerde de anlatıldığı gibi

[572] Bakara, 2/35; A'râf, 7/19, 22, 27; Tâhâ, 20/117, 121
[573] Bakara, 2/35; A'râf, 7/19, 22, 27; Tâhâ, 20/117, 121.
[574] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, ss. 350, 352; Tîbî, Cilt: II, s. 443.

cennet, nebiler, sıddıklar, şehitler ve salihler diyarıdır. Orada hoş olmayan durumlara rastlanmadığı gibi, kulluğu çirkin varlıklar da cennette barınamazlar. Dolayısıyla şeytanın, kovulmuş olduğu halde nasıl cennete girebileceği sorunu ortaya çıkmaktadır.

"فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَى حِينٍ"

"Şeytan oradan onların ayağını kaydırdı da bulundukları yerden onları çıkardı. Biz de "Birbirinize düşman olmak üzere inin! Bir zamana kadar sizin için yeryüzünde kalacak bir yer ve ihtiyaç maddeleri vardır" dedik."[575]

Zemahşerî, vesvese vermek üzere şeytanın cennete girmiş olmasının mümkün olduğunu, bunun Allah'ın, Adem ve eşini sınamayı murat etmesi sebebiyle gerçekleştiğini savunur. Ancak şeytanın cennete ne surette girdiği veya cennetin hangi tarafından ne derecede yaklaştığı konusunda, sunmuş olduğu rivayetlerin israiliyyata veya mesnetsiz söylentilere dayandığını görmekteyiz. Zemahşerî'nin aktardığı bilgilere göre Şeytan, göğe yaklaşıp seslenerek vesvese vermiştir. Başka bir söylentiye göre ise cennetin kapısından seslenmek istemiş ancak cennet bekçileri izin vermeyince bir yılanın ağzına saklanıp onunla beraber içeri girmiştir.[576]

Sonuç olarak Şeytan'ın, cennette bulunan Hz. Adem ve eşini kandırarak hataya düşürdüğü bilgisi sabittir. Ancak bu olayın keyfiyeti meçhuldür. Zemahşerî ise Şeytan'ın, cennetin kıyısından seslenerek ya da meleklere görünmeden kaçak girmek suretiyle vesvese zehrini zerk ettiğini aktarır. Ona göre, kovulmuş olmasına rağmen Şeytan'ın, korunmuş cennete girebilme imkanı, Allah'ın bu şekilde murat etmesiyle gerçekleşmiştir.

4.3. GAYRİ MÜSLİMLERİN ÇOCUKLARININ CENNETE GİRİP GİREMEYECEĞİ

İslam anlayışına göre henüz akil olmamış ve buluğ çağına erişmemiş çocuklar, ibadet ve diğer ameller konusunda mükellef sayılmamaktadır. Bu çağdaki çocuklar masum olarak değerlendirilir ve cennet ehlidir. Nitekim "Cennetlikler ve Cehennemliklerin Aralarında Geçen Diyaloglar" isimli başlık altında "Müddessir, 74/38-42" numaralı ayetin tefsirinde, Hz. Ali (r.a.) tarafından "Ashâbu'l-yemîn" isimli

[575] Bakara, 2/36.
[576] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, s. 352; Tîbî, Cilt: II, s. 443.

zümrenin çocuklardan oluştuğuna dair rivayeti paylaşmıştık.[577] Ancak gayri müslim anne-babanın çocuğu olarak bu çağlarda vefat eden çocukların masumiyetleri, kelam alimlerince tartışılmıştır.[578]

İbn Abbâs'a bu soru sorulduğu zaman şu ayeti delil olarak getirmiştir:

"وَاِذَا الْمَوْٓءُدَةُ سُئِلَتْ بِاَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ"

"Diri diri gömülen kıza hangi suçundan dolayı öldürüldüğü sorulduğunda…"[579]

Zemahşerî'ye göre bu ayetlerde müşrik kimselerin ölen ufak çocuklarının günahsız olduğuna dair, çok açık bir delil vardır. Zira Yüce Allah, müşrik kimseyi bile rahmetiyle temizliyorken, onun masum çocuğuna azap etmesi Allah'ın adaletine yakışmaz. Çünkü o hiçbir şekilde kimseye zulmetmez.[580] Tîbî, Zemahşerî'nin bu yorumlarının, Mu'tezile mezhebindeki husun-kubuh meselesi üzerine bina edildiğini dile getirir.[581]

Sonuç olarak Zemahşerî, gayri müslimlerin çocuklarının, masumiyetleri nedeniyle cennete girmeye layık olduğunu savunur. Çünkü aklen Allah'ın adaleti, günahsız olanı cezalandırmayı reddeder. Bu görüş, çocukların henüz akıl baliğ olmadan ölmeleri halinde ilahi rahmetin onları kucaklayacağı inancına dayanır. Aynı zamanda Zemahşerî'nin, mensubu olduğu Mu'tezile Mezhebi'nin temel ilkelerinden olan "adl" kavramından etkilenerek bu yargıya vardığı da söylenebilir.

4.4. EHLİ KİTAP, MÜNAFIKLAR VE MÜŞRİKLERİN CENNETE GİRİP GİREMEYECEĞİ

Farklı inanışa sahip olan zümrelerin cennete girebilme imkanı, İslam alimlerince tartışılmış konulardan bir tanesidir. Bu tartışma genel olarak "Bakara, 2/62" numaralı ayet etrafında yapılan yorumlarla teşekkül etmektedir.

" اِنَّ الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَالَّذِيْنَ هَادُوْا وَالنَّصٰرٰى وَالصّٰبِـِٕيْنَ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُوْنَ"

[577] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1034; Tîbî, Cilt: XVI, ss. 141, 142.
[578] Altun, ss. 163-166.
[579] Tekvîr, 81/8, 9.
[580] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: VI, s. 1176; Tîbî, Cilt: XVI, s. 310.
[581] Tîbî, Cilt: V, s. 310.

"Şüphesiz, iman edenler; yahudilerden, hıristiyanlardan ve Sâbiîler'den de Allah'a ve âhiret gününe inanıp sâlih amel işleyenler için rableri katında mükâfatlar vardır. Onlar için herhangi bir korku yoktur; onlar üzüntü de çekmeyecekler."[582]

Zemahşerî, "اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا" ifadesiyle münafıkların; "وَالَّذِينَ هَادُوا" ifadesiyle yahudilerin; "وَالنَّصَارٰى" ifadesiyle Hz. Îsâ (a.s.)'a yardım edenlerin yani hristiyanların; "وَالصَّابِئِينَ" ifadesiyle meleklere tapınanların kastedildiğini belirtir. Bu sayılan zümrelerin cennete girmesinin şartları ise "مَنْ اٰمَنَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً" ifadelerinde saklıdır. Buna göre iman edilmesi gereken hususlara iman etmek ve akabinde salih ameller yapmak, cennete girişin şartlarıdır.[583]

Sonuç olarak, münafıkların, Yahûdîler'in, Hristiyanlar'ın ve Sâbiîler'in cennete girmeleri mümkün değildir. Ancak cennetin kapıları bu kimselere sonuna kadar kapanmış da değildir; İslam literatürüne göre sekerat haline düşmeden potansiyel cennetliktirler.[584] İman ve amel bakımından arızalı bu kimseler, sahih bir şekilde iman edip, ameli durumlarını düzeltirlerse cennete girme imkanları açığa çıkacaktır.

4.5. BÜYÜK GÜNAH SAHİPLERİNİN CENNETE GİRİP GİREMEYECEĞİ

Büyük günah sahiplerinin cennete girebilme potansiyeline sahip olup olmadıkları, İslam alimlerince tartışılan mevzulardan biridir. Bu tartışmaların bir kısmı "Hûd, 11/107" numaralı ayet etrafında gerçekleşmiştir.

"فَاَمَّا الَّذِينَ شَقُوا فَفِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ"
"Bedbaht olanlar ateştedirler, orada onlar her nefeste acıdan inleyip feryat ederler."[585]
"خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ اِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ اِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ"
"Rabbinin dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Rabbin gerçekten istediğini yapar."[586]

Zemahşerî, Cebriyye'nin ayet hakkındaki "istisnadan murat büyük günah sahiplerinin şefaatle cennetten çıkmalarıdır." şeklindeki yorumlarına şiddetle karşı çıkar. Hatta bu fikri benimseyenlere, "sapkın", "akılsız", "müfteri", "sonradan yetme"

[582] Bakara, 2/62.
[583] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: I, ss. 396, 398.
[584] Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, **Sünen-i İbn Mâce**, thk. Şuayb Arnaût vd., Dâru'r-Risâletü'l-Â'lemiyye, Beyrût, 2009, Cilt: V, s. 4254.
[585] Hûd, 11/106.
[586] Hûd, 11/107.

ve “Kur’ân’ı gözardı edenler” gibi çeşitli hakaretler eder. Zemahşerî’ye göre ayetteki istisna, cehennemliklerin azaplarının çeşit çeşit olacağını kastetmek içindir. Ateş, cehennem azaplarından yalnızca biridir. Cehennemlikler kimi zaman ateşten çıkarılarak zemheri soğuk ile de cezalandırılırlar. Onlar için en büyük azap ise Rablerinin kendilerine gazap etmesidir.[587]

Sonuç olarak Zemahşerî, büyük günah sahiplerinin, cennetin potansiyel varisi olmaları hususuna şiddetle muhalefet eder. Ona göre ayetteki istisna, Mücbire’nin iddia ettiği gibi, cehennemliklerin ateşten azat edilmelerini değil, cehennem azaplarının farklı derecelerde ve türevlerde olacağını ifade eder. Dolayısıyla müfessir, büyük günah sahiplerinin cennetten çıkmalarının asla söz konusu olmadığını savunur. Kısacası Zemahşerî, bu konu hakkındaki yorumlarında i’tizâlî bir yaklaşım göstermektedir.

[587] Zemahşerî, Keşşâf, Cilt: III, s. 492.

SONUÇ

İnsanın dünya serüveni doğum, yaşam ve ölüm aşamalarından oluşmaktadır. Din, insan yaşamının bu üç evresiyle birlikte ölüm ötesi hayatına da hitap eden bir olgudur. Tarih boyunca insanın varlığı ve ölüm sonrasında bu varlığın akıbeti sürekli tartışılmıştır. Böylece çeşitli inanç sistemleri de kendilerince bu probleme cevap vermeye çalışmışlardır. Sayıları az olmakla beraber birtakım insanlar ölüm sonrası hayatı reddetmişlerdir. İlkel bazı inanç sistemleri ise ölümden sonra ruhların başka bir canlı ile varlıklarını sürdüreceklerine inanırlar. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi semavi dinler ise ölümün, ahiret hayatı için bir başlangıç olduğu, iyi ve kötü kimselerin yargılanarak cennet veya cehenneme konulacakları yönündeki inancı benimserler.

Ahiret inancı, Müslüman olmanın şartlarından biridir. Bu nedenle Kur'ân-ı Kerîm'de ahiret hayatının bir parçası olan cennet tasvirlerine detaylıca yer verilmiştir. Genel anlamda cennetin fiziki keyfiyeti, nimetleri, cennet ehlinin özellikleri ve onların cennette yaşayacakları deneyimlerin anlatıldığı ayetler, pek çok müfessir tarafından farklı şekillerde yorumlanmıştır.

Cennet tasvirleri hakkında yapılan yorumların en dikkat çekici olanları, akli istidlallerle İslam inanç ve düşünce dünyasına farklı bir soluk getiren Mu'tezile ekolüne aittir. Bu ekolün en önemli temsilcilerinden olan Zemahşerî ise akli delillerini, etimolojik tahlillerle güçlendirmiş, bu işteki maharetinden dolayı kendisinden sonraki birçok önemli müfessiri etkisi altına almıştır. Bu sebeple Zemahşerî'nin cennet tasvirleriyle ilgili yapmış olduğu dil bilimsel yorumlar ve cennetle ilgili tartışmalı konularda sunduğu diğer argümanlar önem arz etmektedir. Ayrıca bu meselelerde, onun Mu'tezile'ye bağlı kalıp/kalmadığı ve Ehl-i Sünnet çizgisine yaklaşıp/yaklaşmadığı merak uyandırmaktadır. Buna binaen çalışmamız, Kur'ân-ı Kerîm'deki cennet tasvirlerinin, Cârullâh Zemahşerî'nin "*Tefsîru'l-Keşşâf 'an Hakâiki ve 'Uyûni'l-Ekâvîli fî Vücûh'it-Te'vîl*" isimli eserindeki yorumlarını ve değerlendirmelerimizi içermektedir. Bu çalışma sayesinde, Keşşâf Tefsir'ini ve Kur'ân-ı Kerîm'deki cennet anlatımlarına getirmiş olduğu yorumları daha yakından gözlemleme fırsatı elde ettik.

Keşşâf Tefsîri'nde cennetin isimleri, sıfatları ve keyfiyeti, cennetlikler, cennet nimetleri ve cennette yaşanacak hadiselerle ilgili pek çok malumat bulunmaktadır.

Zemahşerî, cennet nimetlerinin cazibesini ve cennetliklerin şatafatlı ortamlarını anlatan ayetlerin tefsirinde, yorumlarını detaylandırarak zengin bir anlatım sunmaktadır. Cennet isminin zikredildiği bazı ayetlerin tefsirinde bu kavramın hem lügat hem de ıstılahi anlamlarını açıklamaktadır. Bu nedenle Zemahşerî'ye göre ıstılahta cennet, içerisinde akarsu çağlayan ve dalları sık dünya bahçeleri gibidir. Ancak bu bahçeler "arzulanan eşler ve dolu kadehlerin olduğu, yalan ve can sıkıcı sözlerin duyulmadığı kurtuluş diyarı" gibi betimlemelerle dünya bahçelerinden ayrılmaktadır.

Eskatolojik hadiseler, dünyevi değer yargılarıyla anlatılması güç meselelerdir. Bu yüzden Kur'ân-ı Kerîm'deki cennet tasvirleri, Câhiliyye Arap toplumunun hayal dünyasına göre şekillenmektedir. Zemahşerî'nin de ilgili ayetleri vahye muhatap toplumun gözünden değerlendirerek, ayetlerin tefsirlerine yeni bir hüviyet kazandırmaya çalıştığı görülmetedir. Müfessir, özellikle Kur'ân'da cennetin konumu, alanı ve büyüklüğünü betimleyen ifadelerin Câhiliyye Arap toplumunun günlük hayatlarında kullandıkları deyimlerden olduğunu ve bu ayetlerin sembolik ifadeler barındırdığını belirtmektedir.

Zemahşerî'nin 6. Yüzyıl Arap tahayyülüyle ilişkilendirdiği bir diğer konu ise cennet nimetleridir. Ona göre Kur'ân-ı Kerîm'de yemyeşil vadiler, içinden ırmaklar çağlayan bahçeler, soğuk meşrubatlar, kıymetli yiyecekler vb. dönemin Araplarının dikkatini çekebilecek en değerli cennet vaatlerindendir.

Zemahşerî'nin çalışmamız bağlamındaki tartışmalı meselelerin pek çoğunda sünni çizgiye paralellik gösterdiği görülmektedir. Ancak "ru'yetullah" meselesi hakkında sünni ekolü şiddetle eleştirmektedir. Müfessir, ru'yetullah meselesini değerlendirmek üzere "A'râf, 7/155" numaralı ayetten yola çıkmaktadır. Bu ayeti tefsir ettiği bölümde, Mûsâ (a.s.)'ın Allah'ı görme talebini dikkate alarak, ahirette ru'yetullah'ın imkanı hakkında tespitlerde bulunmaktadır. Zemahşerî, Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat'in, ru'yetullah hakkındaki "bilâ-keyf" görüşünü sert bir dille eleştirmektedir. Onları bu yaklaşımlarından dolayı korkaklıkla ve Allah'ı, yarattıklarına benzetmekle itham etmektedir.

Çalışmamızda Zemahşerî'nin cennet bağlamında gerçekleşen bazı tartışmalı meselelere yorum yapmadığı görülmektedir. Misal olarak "cennet şu anda mevcut olup

olmadığı" sorunsalı hakkında taraf belirtmemektedir. Bu konuda yalnızca farklı çevrelerin görüşlerini nakletmektedir.

Keşşâf Tefsiri'ni incelediğimiz bu çalışmamızda, Zemahşerî'nin tartışmalı meseleler üzerindeki yorumlarında mezhebi taassubiyet gösterdiği görülür. Müfessir, pek çok ayetteki manayı i'tizali düşünceye hamledebilmek için şazz kıraatlere ve hatta mevzu hadislere başvurmaktadır. Aldığı eleştirilerin önemli bir kısmı da bu yüzden gerçekleşmektedir. Ayrıca kavram ve olguları açıklarken kullandığı şiirler, onun Cahiliyye şiirine olan hakimiyetini açıkça göstermektedir. Zemahşerî'nin, Keşşâf Tefsîri'nde ayetlerin yorumlarına getirdiği akli istidlalleri güçlendirmek için şiirin gücüne başvurduğu görülmektedir.

Zemahşerî'nin Keşşâf'ında cennet tasvirlerinin yorumlarını incelediğimiz bu çalışmamızın sonuncunda şu önerilerde bulunabiliriz:

Keşşâf ve diğer tefsirlerdeki cennet anlatımlarının karşılaştırılması çalışılabilir. Ayrıca Keşşâf'taki eskatolojik kavramların filolojik değerlendirmeleri çalışılabilir.

KAYNAKÇA

Afyoncu, Erhan. "Semiz Ali Paşa", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, Cilt: 36, ss. 495-496.

Akdemir, Salih. **Kur'ân'a Dilbilimsel Yaklaşımlar**, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2017.

Akın, Mehmet. "Nesefî Tefsirinde Müşkilu'l-Kur'an Açısından 'Ruyetullah ve Yedullah'", **Journal of Islamic Research**, Cilt: 1, Sayı. 28, 2017, ss. 67-75.

Altıntaş, Yusuf. "Yahudilikte Ahiret Anlayışı", **Din ve Hayat**, Sayı. 16, 2012, ss. 36-39.

Altun, Hilmi Kemal. **Zemahşerî'nin Kelami Görüşleri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2019.

Arpa, Enver. **Zemahşerî'nin Tefsirdeki Yeri**, Fecr Yayınları, Ankara, 2012.

Ateş, Ümmügülsüm. **Sa'duddîn et-Teftâzânî'nin Meâda Dair Görüşleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2007.

Avcı, Hüseyin. **Zemahşerî Divânı (İnceleme-Tercüme-Dizin)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitisü, Eskişehir, 2020.

Avcı, Hüseyin. "Zemahşerî'nin el-Minhac fî Usûli'd-Din Adlı Eseri ve Beyan Üslubu", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 2, Sayı. 8, 2021, ss. 377-396.

Aydın, Bilgin. Tak Ekrem, "XVII. Yüzyılda İstanbul Medreselerinde Okutulan Kitaplar (Tereke Kayıtları Üzerine Bir Değerlendirme)", **Dil ve Edebiyat Araştırmaları**, Cilt: 19, Sayı. 19, 2019, ss. 183-236.

Aydın, İsmail. "Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt: 11, Sayı. 1, 2011, ss. 37-63.

Bâkıllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî. **el-İntisâr li-Sıhhati Nakli'l-Kurʾân ve'r-Red ʿalâ men Nehalehü'l-Fesâd bi-Ziyâde ev Nuksân**, Cilt: II, Dâru'l-Feth, 'Ammân, 2001.

Başaran, Selman. "el-Fâiḳ fî Garîbi'l-Hadîs", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, Cilt: 12, s. 102.

Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. **Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vîl**, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Maraşlî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrût 1418, Cilt: I.

Bilmen, Ömer Nasuhi. **Büyük Tefsir Tarihi**, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1947.

Boyalık, Mehmet Taha. **el-Keşşâf Literatürü**, İsam Yayınları, Ankara, 2019.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. **Sahîh Buhârî**, thk. Mustafâ Dîb el-Buğâ, 5. Baskı, Dâru'l-Yemâme, Dimeşk, 1993, Cilt: V.
Cerrahoğlu, İsmail. **Tefsir Tarihi**, Fecr Yayınevi, Ankara/Kızılay, 1996.

Cevâd, Alî. **el-Mufassal fî Târihi'l-Arab Kable'l-İslâm**, Dâru's-Sâkî, Beyrût, 2001, Cilt: XIV.

Çağlayan, Reyhan. **Kur'ân'da Cennet ve Cennetlikler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 2006.

Çubukçu, İbrahim Agâh. "Mu'tezile ve Akıl Meselesi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 12, Sayı. 1-4, 1964, ss. 51-62.

Dadaev, Khalil. **Te'vîlâtu'l-Kur'ân'da Cennet Hayatı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2020.

Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısrî. **Tabakâtü'l-Müfessirîn li'd-Dâvûdî**, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1433, Cilt: II.

Demircan, İbrahim. **Hanefi Ceza Hukukunda Akli İstidlal**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi,), Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2024

Deniz, Abdulbaki. "Kutsal Metinlerde Hermenötik Yaklaşım ile Te'vil Olgusu", **Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı. 28, 2022, ss. 5-28.

Dindi, Emrah. **İlahi Kelamın Kendine Yabancılaşması Hermeneutik Bir Soruşturma**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2021.

Dindi, Emrah. **Kuranın Kültürel Antropolijisi Ahiret Anlatımları**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2021.

Dindi, Emrah. "Tûr-i Sinâ Kıssasını İsrailoğullarının Teşbihî Ve Tecsimî Tanrı Tasavvuru Zemininde Okumak", **Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 3, Sayı. 2, 2019, ss. 107-148.

Dumlu, Ömer. **Tefsire Giriş**, Tibyan Yayıncılık, İzmir, 2018.

Ebû Muhammed, et-Tayyîb b. Abdullâh b. Ahmed b. Ali. **Kilâdetü'n-Nehr fî Vefeyâti A'yâni'd-Dehr**, thk. Cum'a Mekrî-Hâlid Zevârî, Dâru'l-Minâc, Cidde, 2008, Cilt: IV.

Ebü'l-Bekâ, Muvâffakuddîn Yaîş b. Ali b. Yaîş b. Muhammed İbn Yaîş. **Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî**, thk. Emîl Bedî' Ya'kûb, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût-Lübnân, 2001, Cilt: I.

Ebü'l-Berekât Nesefî, Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. **Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl**, thk. Yûsûf Ali Bedevî, Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, Beyrût, 1998, Cilt: I.

Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh. **Nüzhetü'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Üdebâ**, thk. İbrâhim Sâmerrâî, Mektebetü'l-Menâr, Zerkâ', 1985.

Eroğlu, Muhammed. "Hâkim el-Cüşemî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, Cilt: 15, ss. 185-187.

Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî. **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn**, thk. Naîm Zerzûr, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrût, 2005, Cilt: II.

Fâsî, Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî. **İkdü's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn**, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1998, Cilt: VI.

Ferâhîdî, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. **Kitâbu'l-'Ayn**, thk. Mehdî Mahzûmî, Mektebetü'l-Hilâl 1431.

Fortacı, Talha. "Emanuel Swedenborg'un Cennet ve Cehennem Anlayışı", **Oksident**, Cilt: 2, Sayı. 2, 2020, ss. 165-192.

Gengil, Veysel. "El-Keşşâf Tefsîri Özelinde Zemahşerî'nin Eleştirileri", **Mütefekkir**, Cilt: 8, Sayı. 16, 2021, ss. 135-164.

Güleç, Yasemin. **Kur'ân'da Cennet Tasvirleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005.

Günay, İlhami. "Kur'an'da Cennet Hayatının Süreklilik ve Güzellik Kaynağı Olarak Su", **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 14, Sayı. 3, 2014, ss. 105-126.

Güneş, Kadir. **Arapça Türkçe Sözlük**, Mektep Yayınları, İstanbul, 2014.

Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâ'kût b. Abdillâh el-Bağdâdî er-Rûmî. **Muʿcemü'l-Üdebâʾ İrşâdü'l-Erîb ilâ Maʿrifeti'l-Edîb**, thk. İhsân Reşîd Abdülkâdir Abbâs, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993, Cilt: VI.

Hizânetü't-Türâs, Merkezü'l-Melik Faysâl li'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye, Riyad, 1431, Cilt: II.

Izutsu, Toshihiko. **Kur'ân'da Tanrı ve İnsan**, çev. Mehmed Kürşad Atalar, 6. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2018.

İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir et-Tûnisî. **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, Dâru't-Tûnusiyye li'n-Neşr, Tûnus, 1984, Cilt: XXVII.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. **Sünen-i İbn Mâce**, thk. Şuayb Arnaût, Âdil Mürşid, Muhammed Kâmil Kurra Büleli, Abdullatîf Harzillâh, Dâru'r-Risâletü'l-Â'lemiyye, Beyrût, 2009, Cilt: V.

İbni Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî. **Vefeyâtü'l-Aʿyân ve Enbâʾü Ebnâʾi'z-Zamân mimmâ Sebete bi'n-Nakl evi's-Semâʿ ev Esbetehü'l-Aʿyân**, thk. İhsân Reşîd Abdülkadîr Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrût, 1994, Cilt: II.

İlmamedov, Rahman. "Zemahşerî'nin Mukaddimet'ül-Edeb'inde Kur'ân'la İlgili Terimler", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 20, Sayı. 2, 2011, ss. 191-208.

Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. **Keşfü'z-Zunûn ʿan Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrût, 1941, Cilt: II.

Kazvînî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm er-Râfiî. **Kitâbü't-Tedvîn fî Zikri Ehli'l-ʿİlmi bi-Kazvîn**, thk. Azîzullâh Atâridî, Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, Beyrût, 1987, Cilt: III.

Kehhâle, Ömer Rızâ. **Muʿcemü'l-Müʾellifîn: Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-ʿArabiyye**, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabi, Beyrût, 1985, Cilt: XI.

Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. **İnbâhü'r-Ruvât ʿAlâ Enbâhi'n-Nühât**, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Dârül-Fikril-Arabî, Kâhire, 1982, Cilt: IV.

Kılıç, Hulusi. "Esâsü'l-Belâga", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, Cilt: 11, s. 357.

Kılıç, Mustafa. **Kıraat-Tefsir İlişkisi Zemahşeri Örneği**, 1. Baskı, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015.

Koloğlu, Orhan Şener. "İbnü'l-Melâhimî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Ankara, 2020, Cilt: EK-1, ss. 615-618.

Konutgan, Behnan ve Levent Kınran ve İhsan Özbek ve Yıldırım Mine. **Kutsal Kitap Sözlüğü**, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 2016.

Memmedova, Afag. "Mukaddimetü'l-Edeb'de Türkçe İslami Terimler", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı. 2, 2017, ss. 449-462.

Nüveyhid, Âdil. **Mu'cemü'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm ve hattâ'l-Asri'l-Hâdır**, 3. Baskı, Müessesetü Nüveyhıd es-Sikâfiyye li't-Te'lîf ve't-Tercüme ve'n-Neşr, Beyrût-Lübnân, 1988, Cilt: II.

Okumuş, Selman. **Kur'ân'da Cennet Kavramı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007.

Oral, Osman. "Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbâr'a Göre Rü'yetullah Sorunu", **Oş Devlet Ünıversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Dergisi**, Sayı. 29, 2020, ss. 71-98.

Önal, Recep. "Kelâm Tarihinde Haberi Sıfatlara Yaklaşımlar ve Ebu'l-Berekât En-Nesefi'nin Konuya Bakışı", **Kelâm Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 14, Sayı. 2, 2016, ss. 376-407.

Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Sîbeveyhi", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, Cilt: 37, ss. 130-134.

Özek, Ali. "el-Keşşâf", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Ankara, 2002, Cilt: 25, ss. 329-330.

Öztürk, Mustafa. "Kur'ân'da Uhrevi Azap Figürleri", **İslamiyat**, Cilt: 5, Sayı. 1, 2002, ss. 91-110.

Öztürk, Mustafa ve Mehmet Suat Mertoğlu. "Zemahşerî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2013, Cilt: 44, ss. 235-238.

Râgıb İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyn b. Muhammed b. Mufaddal. **Müfredât fî Garîbi'l-Kurʾân**, thk. Safvân Ahmed Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Beyrût, 1412.

Riyâzizâde, Abdullatîf b. Muhammed b. Mustafâ. **Esmâü'l-Kütüb**, thk. Muhammed Tuncî, 3. Baskı, Dârül-Fikr, Şam, 1983.

Safedî, Ebü’s-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. **Vâfî bi’l-Vefeyât**, thk. Ahmed Arnaûd, Dâru İhyâi’t-Turâs, Beyrût, 2000, Cilt: XIV.

Salmazzem, Mehmet. “Cennet ve Cehennem Ehlinin İştirak Ettiği Diyalogların Kritiği”, **Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi**, Sayı. 13, 2022, ss. 115-144.

Serdar, Murat. “Âhirette Zaman”, **Temâşâ Felsefe Dergisi**, Sayı. 11, 2019, ss. 52-73.

Sıbt İbnü’l-Cevzî, Ebü’l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf b. Kızoğlu et-Türkî el-Avnî el-Bağdâdî ve Şemsüddîn Ebû'l Muzaffer Yûsuf Kızoğlu. **Mirʾâtü’z-Zamân fî Târîhi’l-Aʿyân**, Dâru’r-Risâletü’l-İ’lmiyye, Şam, 2013, Cilt: XX.

Sönmez, Mustafa. “Zemahşerî’nin ‘Keşşâf’’ında Cennetle İlgili İfadelerin Tahlîli”, **Ekev Akademi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı. 38, 2009, ss. 137-158.

Sönmez, Selami. “Ebû’l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri Mukaddmetü’l-Edeb’in Didaktik Değeri”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı. 40, 2009, ss. 147-169.

Süyûtî, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî eş-Şâfiî. **Tabakâtü’l-Müfessirîn li’s-Süyûtî**, thk. Ali Muhammed Amr, 1. Baskı, Mektebetü’l-Vehbe, Kâhire 1396.

Şahin, M. Süreyya. “Cennet”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, Cilt: 7, ss. 374-376.

Şahin, M. Süreyya. “Cin”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, Cilt: 8, ss. 5-8.

Tatcı, Mustafa. **Yunus Emre Dîvân**, 6. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2021.

Temel İslam Ansiklopedisi, "Zemahşerî", İSAM 215, İstanbul, 2020, Cilt: 8, s. 484.

Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyn b. Abdillâh b. Muhammed. **Fütûhu'l-Gayb fi'l-Keşf ʿan Kınâʿi'r-Reyb**, thk. Cemîl Benî 'Adâ, Câizetü'd-Dubeyyi'd-Devliyyeti li'l-Kur'âni'l-Kerîm, Dubai, 2013, Cilt:I-XVI.

Topaloğlu, Bekir. "Hûri", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, Cilt: 18, ss. 387-90.

Topaloğlu, Bekir. **Kitâbü't-Tevhîd Tercümesi**, 1. Baskı, İsam Yayınları, Ankara, 2002.

Toprak, İbrahim. **Cennet ve Cehennemin Ebedîliği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2020.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Halîl b. Ahmed", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, Cilt: 15, ss. 309-312.

Tüccar, Zülfikar. "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, Cilt: 12, ss. 406-408.

Ulusoy, Kadir. "Tarih Eğitiminde Hermeneutik Yaklaşım", **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 11, Sayı. 1, 2019, ss. 51-68.

Watt, William Montgomery. **Hz. Muhammed'in Mekkesi**, çev. Mehmet Akif Ersin, 2. Baskı, Kuramer Yayınları, İstanbul, 2017.

Yağmur, Oğuzhan Şemseddin. **Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2020.

Yazıcı, Seyfettin ve Lütfi Şentürk. **İslam İlmihali**, 26. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2016.

Yerinde, Adem. “İlk Bakışta Çelişki Görünümü Veren Müşkil Âyetler ve Etrafında Oluşan Bilimsel Edebiyat”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı. 16, 2007, ss. 29-61.

Yeşilyurt, Temel. “Rü’yetullah”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2008, Cilt: 35, ss. 311-314.

Yılmaz, Esra. “İpek Yolu’nda İpeğin Yolculuğunun Kısa Tarihi”, **Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 5, Sayı. 1, 2021, ss. 95-104.

Yüce, Nuri. “Zemahşerî (Hayatı ve Eserleri)”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, Cilt: 26, 2012, ss. 289-316.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. **Siyeru Aʿlâmi’n-Nübelâ**, thk. Şuayb Arnaût, 3. Baskı, Müessesetü’r-Risâle, Kâhire, 1985, Cilt: XX.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. **Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhîr ve’l-Aʿlâm**, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrût, 2003, Cilt: XI.

Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. **Keşşâf ʿan Hakâʾıkı Gavâmizi’t-Tenzîl ve ʿUyûni’l-Ekâvîl fî Vücûhi’t-Teʾvîl (Metin-Çeviri)**, thk. Muhammed Coşkun, Ömer Çelik, Necdet Çağıl, Adil Bebek, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2016, Cilt:1-6.

Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. **Rebîʿu’l-Ebrâr ve Nusûsü’l-Aahyâr**, Müessesetü’l-A’lemî, Beyrût, 1412.

Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. **Esâsü’l-Belâga**, thk. Muhammed Bâsil ’Uyûnu’s-Sûd, Dâru’l-Kütübi’l-’İlmiyye, Beyrût, 1998.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ed-Dımaşkî. **Aʿlâm**, 15. Baskı, Dâru'l-'İlim li'l-Melâyîn, Beyrût, 2002.